

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԿԻՎՈՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԿԻՎԵԼԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԱՄ ԲՈՍՅԱՆ

Մ.Թ.Ա. ՎՄ ԴԱՐԻ
ԽԵԹԱ-ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ
ՄԻԶՊԵՏԱԿԱՆ ԴԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

•
ХЕТТСКИЕ КЛИНОПИСНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЯНСКОМ НАГОРЬЕ

I

АРАМ КОСЯН

ХЕТТСКО-ХАЙАССКИЕ
МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫЕ ДОГОВОРА
XIV ВЕКА ДО Н.Э.

ЕРЕВАН 2016

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

•
CUNEIFORM HITTITE SOURCES
ABOUT ARMENIAN HIGHLAND

I

ARAM KOSYAN

**THE XIV CENTURY B.C.
INTERSTATE TREATIES BETWEEN
THE HITTITE EMPIRE AND HAYASA**

YEREVAN 2016

ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ
ՎԵՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԽԵԹԱԿԱՆ ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԱՍԻՆ

I

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ

Մ.Թ.Ա. XIV ԴԱՐԻ

ԽԵԹԱ-ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ

ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

55X405
A

ԶԱՌԳԱԿ
ՄԵԾԵՐԱԿԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2016

ՀՏԴ 93/94

ԳՄԴ 63.3

Ք 845

Գիրքը տպագրվել է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Քոսյան Արամ

Ք 845 Մ.Թ.Ա. XIV ԴԱՐԻ ԽԵԹԱ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱ-
ԳՐԵՐԸ / Ա. Քոսյան.— Եր.: «Չանգակ» հրատ., 2016.— 176+32 էջ:

Աշխատությունը ներկայացնում է Հայաստանի հնագույն պատմության սկզբնաղ-
բյուրների շարքում կարևորագույն նշանակություն ունեցող մ.թ.ա. II հազարամյակի
խեթական սեպագրական տեքստերի գիտական հրատարակության առաջին մասը՝
խեթական տեքստերի և Հայաստանի միջև կնքված երկու միջպետական պայմա-
նագրերը:

Սույն ուսումնասիրությունը իրականացվել է ՀՀ Գիտության պետական կոմիտեի
դրամաշնորհային ծրագրի շրջանակներում (13-6A389, 2013թ. հուլիս - 2015թ. հուլիս):

ՀՏԴ 93/94

ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-68-475-8

© Քոսյան Ա., 2016

© «Չանգակ-97» ՍՊԸ, 2016

Տպագրվել է ՀՀ Գիտության պետական կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ	6
Տեքստերի կառուցվածքը և հրատարակությունները	8
Պայմանագրերի լիակատար տեքստային կազմը	11
Տեքստերի հնագրական-լեզվական առանձնահատկությունները	11
Գիտական տառադարձման սկզբունքները	13
Տեքստերի վերականգնման սկզբունքները	13
Աշխատության կառուցվածքը	14
ԳԼՈՒԽ 1. ԽԵԹԱ-ԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ	16
Սուպափյուլիոմաս I - Խուկկանա պայմանագիրը	16
Խուկկանայի պայմանագրի հավանական կցաբեկորները	51
Թուղխայիյաս III - Մարիյա + “Հայասայի ժողովուրդ” պայմանագիրը	59
ԳԼՈՒԽ 2. ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻՆ ԱՌՆՉՎՈՂ ՏԵՔՍՏԵՐ	68
Խաթթուսիյիս III-ի տեքստը Սուպափյուլիոմասի մասին	69
Առուվանդաս I-ի կամ Թուղխայիյաս III-ի նամակը	81
Մուրսիյիս II-ի տեքստըը Սուպափյուլիոմաս I-ի մղած պատերազմների մասին .	86
Մ.թ.ա. XIII դարի զուշակային տեքստ	105
ԳԼՈՒԽ 3. ԽԵԹԱ-ԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ՓՈԽՇԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	
Մ.թ.ա. XIV ԴԱՐՈՒՄ	108
Խեթական տեղությունը մ.թ.ա.XIV դարի կեսերին	108
Հայասան և Ազգին Թուղխայիյաս III-ի և Սուպափյուլիոմաս I-ի օրոք	116
Խեթական աղբյուրների տեղեկությունները Հայասայի վերաբերյալ	121
Խեթա-հայասական պայմանագրերի բնույթը և պատմական ետնախորըը	129
Հայասայի կառավարիչները	133
ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	147
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	152
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ	164
ՀԱԿԵԼՎԱԾ	
Անձնանուններ և դիցանուններ	166
Տեղանուններ	168
ՍԵՊԱԳԻՐ ՏԵՔՍՏԵՐԻ ԻՆՔՆԱԳԻՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	173

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական լեռնաշխարհի վաղ հասարակությունների պատմության խնդիրների ուսումնասիրության համար առկա էին առաջավորասիական գրավոր աղբյուրների շարքում առաջնահերթ կշանակություն ունեն մ.թ.ա. II հազ. Փոքր Ասիայում գոյատևած խեթական տեղության արքունի դիվաններից հայտնաբերված սեպագրական տեքստերը:

Ղեռնս Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Կենտրոնական Փոքր Ասիայում, հետագայի Թուրքիայի Հանրապետության մայրաքաղաք Անկարայից 200 կմ արևելք՝ դեպի Չորում քաղաք տանող ճանապարհին ընկած Բողազքոյ կոչվող վայրում (ներկայումս վերանվանվել է Բողազքալե՝ Չորումի նահանգում) հայտնաբերված և հետագա պեղումների ընթացքում տարեցտարի ավելացող խեթական սեպագիր տեքստերի գերակշիռ մասը 1917թ. ի վեր հրատարակվում է Եվրոպայի մի շարք հայտնի գիտական կենտրոններում ի դեմս համապատասխան կորպուսների, ինչպես նաև առանձին ժողովածուներում՝ ինքնագիր եղանակով, գիտական տառադարձմամբ և թարգմանաբար¹: Այսօր հայտնաբերված տեքստերի միայն չնչին մասն է մնում չհրատարակված: Տեքստերի ընդհանուր քանակը, ներառյալ դեռևս անհայտ պատկանելության կցաբեկորները, անցնում է 30.000-ից: Բեկորային վիճակում գտնվող տեքստերի միակցումը չափազանց բարդ խնդիր է՝ նախորդ դարասկզբի պեղումների ընթացքում թույլ տրված սխալների պատճառով: Պեղումների սկզբնական փուլում հաճախ հստակ չէր արձանագրվում հայտնաբերված ամբողջական կամ հատվածական վիճակում գտնվող սալիկի կոնկրետ տեղը պեղավայրի տարածքում, ինչը զգալիորեն կհեշտացնեք բազմաթիվ բեկորների վերածված սալիկի վերականգնումը²:

Սեպագիր տեքստերի ինքնագիր հրատարակությանը զուգահեռ Գերմանիայում, Իտալիայում, Բելգիայում և Ֆրանսիայում առկա են տեքստերի հրատարակության մի քանի շարքեր, որտեղ տեքստը ներկայացված է գիտական տառադարձմամբ, թարգմանությամբ, տեքստաբանական մեկնաբանություններով և լիակատար անվանացանկերով (բառապաշար և հատուկ անուններ)³: Այս աշխատանքը շարունակվում է, քանի որ դեռևս կան չհրատարակված, ճիշտ է, գերազանցապես փոքր բեկորների տեսքով տեքստերի հատվածներ:

Խեթական տեքստերը մեծաքանակ են և պարունակում են բազմաբնույթ տեղեկություններ Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանների վերաբերյալ: Դրանք ընդգրկում են ռազմաքաղաքական և ծիսապաշտամունքային ոլորտները, ինչպես նաև կարևոր նյութեր են ամփոփում մեր տարածաշրջանի անվանաբանության

¹ KBo; KUB; HT; Weidner 1923; Foerer 1922-1926; ABoT; IBoT, CHS (խուրքիերեն տեքստերը): Beckman 1996; DBH.

² Այս խնդիր լուծմանը զգալիորեն կնպաստի խեթագետ Ս.Վոչակի նախնականությունը, ով առեղծվել է բոլոր հայտնաբերված տեքստերի գծապատկերային կորպուս, ինչպես նաև համապարփակ կատալոգ, որից պարզ է դառնում սեպագիր սալիկի բացակայող հատվածների հստակ տեղը (Kotak 1992; 1995; 1998; 1999; 2005):

³ StBoT; TdH; EOTHEN.

(անձնանուններ, տեղանուններ, դիցանուններ) ուսումնասիրության համար: Վերոհիշյալ տեղեկությունները միաժամանակ արտակարգ կարևոր են հատկապես այն առումով, որ դրանցում վկայված անվանաբանական նյութերը գեղագանգապես եզակի աղբյուրներ են Հայկական լեոնաշխարհում նշված ժամանակաշրջանում տիրող քաղաքական իրավիճակի և բնակչության էթնոլեզվական պատկանելության խնդրի պարզաբանման համար: Առ այսօր հայագիտական հետազոտություններում խեթական աղբյուրների ընձեռած հնարավորությունները լիարժեք կերպով օգտագործված չեն⁴, ինչի պատճառը տեքստերի թերի, հատվածական ներգրավումն է հետազոտության ոլորտ: Հայագիտական ուսումնասիրություններում մեր մասնագետները հիմնականում քննարկել են խեթական տեքստերում վկայված խեթերենի բառաֆոնդի որոշակի քանակությամբ անձնանունների ու հասարակ անունների և հայերենում դրանց հնարավոր համարժեքների բացահայտման, տեղանունների տեղադրման և նմանատիպ խնդիրներ: Միայն առանձին հեղինակներ են փորձել մեր վաղ պատմության նպատակների տեսանկյունից իրականացնել խեթական տեքստերի լիարժեք հրատարակությունը⁵:

Խեթական աղբյուրների շարքում, անկասկած, հատուկ կարևորում են այն տեքստերը, որոնք ներկայացնում են արևելյում խեթական արքաների կազմակերպած արշավանքները, Հայկական լեոնաշխարհի պետականությունների հետ երանց կնքած պայմանագրերը (այդ թվում՝ այլ պետությունների հետ կնքված պայմանագրերը, որոնցում որոշակի տեղեկություններ կան մեր տարածաշրջանի վերաբերյալ), խեթական արքաների և տարբեր պաշտոնատար անձանց նամակագրությունը արևելյան շրջաններում ընթացող իրադարձությունների մասին: Այդ տեղեկությունները վերաբերում են Հայկական լեոնաշխարհի արևմտյան հատվածին՝ Բարձր Հայքին, Մոփքին և Ադձնիքին, ինչպես նաև Փոքր Հայքին, այսինքն խեթական քաղաքակրթական աշխարհի հետ Հայկական լեոնաշխարհի կոնտակտային գոտու ողջ երկայնքին:

⁴ Հայ մասնագետները մեր հնագույն պատմության ուսումնասիրման նպատակով խեթական աղբյուրների տեղեկությունները սկսել են օգտագործվել դեռևս նախորդ դարի 20-ական թվականներից՝ խեթագիտության նախակարապետ Բ.Հրոզևու աշակերտ Ն.Մարտիրոսյանից սկսած (Մարտիրոսյան 1924; 1926; 1957; 1961; 1972): Հետագայում խեթական աղբյուրներին տարբեր առիթներով անդրադարձել են Ա.Սաֆրաստյանը (1929; 1947), Ա.Խաչատրյանը (1933), Զ.Տաշևանը (1934), Ն.Աղսնը (1946 [հայերեն հրատ.՝ 1972]), Գր.Ղափանցյանը (Կառատուն, 1931; 1936; 1944; 1946; 1948a; 1948b; 1956; 1975), Գ.Ջառուկյանը (1961; 1964; 1967; 1987; 1988; 1990), Վ.Խաչատրյանը (1963; 1964; 1966; 1971; 1972; 1976; 1980; 1998; 2013), Լ.Բարսեղյանը (1963a; 1963բ; 1964), Ն.Սկրստյանը (1969; 1970; 1974; 1976), Լ.Գովլովյովան (1978), Ա.Առաքելյանը (1975a; 1975b; 1978; 1983); Հ.Ավետիսյանը (1978; 1982; 1984; 1992; 1994; 1997; 2002), Ս.Ղևորոսյանը (1987; 2002; 2004; 2006), Ա.Քոստյանը (1984; 1988; 1993; 1994; 1997a; 1997բ; 1999; 2000; 2001; 2002; 2004a; 2004բ; 2004գ; 2006a, 2006b, 2008, 2009; 2011; 2013), Ա.Ղևորոսյանը (1997; 2002; 2004; 2006a; 2006բ; 2007a; 2007b), Գ.Վարդումյանը (1991), Հո.Հարությունյանը (1992a; 1992b), Ռ.Ղազարյանը (2005; 2007; 2009; 2013) Մ.Խանզադյանը, (2004; 2007); Հ.Նալպակյանը (2004; 2007; 2009; 2011; 2013):

⁵ Այդպիսի աշխատությունների շարքին են պատկանում Վ.Խաչատրյանի, Ա.Քոստյանի, Ռ.Ղազարյանի և Մ.Խանզադյանի ուսումնասիրությունները (Ճապոնի 1966; 1971; 1998; Քոստյան 2001; 2002; 2004a; 2004բ; 2004գ; 2005; 2006a; 2006բ; Ղազարյան 2013, Խանզադյան 2004):

Սույն ուսումնասիրության իրականացման սկզբը դրվել էր դեռևս հեղինակային խմբի ղեկավարի արտերկրյա գիտահետազոտական աշխատանքի ընթացքում Կուրցբուրգի համալսարանի "Արևելյան բանասիրության ինստիտուտում" (Գերմանիա, 2000թ. նոյեմբեր - 2002թ. փետրվար) որպես "Ա. Ֆոն Հուսթոլդտի" հիմնադրամի դրամաշնորհային ծրագրի մրցանակակիր: Խեթա-հայաստան պայմանագրերի ուսումնասիրությունը հետագա ընթացք ստացավ ի դեմս ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժնի աշխատակիցներ պ.գ.թ. Ռ.Ղազարյանի և Մ.Խանգաղյանի, ովքեր իրենց զգալի ներդրումն ունեցան դրանց գիտական հրատարակության նախապատրաստման գործում: Աշխատության ձևավորումն իրականացրեց նույն բաժնի աշխատակից Ս.Մարտիրոսյանը:

2013թ. ՀՀ ԿԳ Գիտության պետական կոմիտեի կողմից ստացված դրամաշնորհային ծրագրի շրջանակներում մեր հանրապետությունում առաջին անգամ իրականացվում է հնագույն Հայաստանի պատմության խնդիրների ուսումնասիրության համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող խեթական աղբյուրներից երկուսի գիտական լիակատար հրատարակությունը:

Տեքստերի կառուցվածքը և հրատարակությունները

Խեթական քաղաքական բնույթի տեքստերի շարքում կարևոր նշանակություն ունեն Հայկական լեռնաշխարհի երկրների հետ խեթական արքաների կնքած պայմանագրերը կամ իրավական կարգավորման դրույթներ պարունակող այլ տեքստերը⁶, և առաջին հերթին մ.թ.ա. XIV դարի կեսերով թվագրվող երկու պայմանագրեր, որոնք կնքված են խեթական երկու արքաների՝ Թուդիալիյաս III-ի և Հայասայի կառավարիչ Մարիյասի և "Հայասայի ժողովրդի", ինչպես նաև Սուպպիլուլիումաս I-ի և Հայասայի արքա Խուկկանայի միջև:

Խեթական արքաներ Թուդիալիյաս III-ի և Սուպպիլուլիումաս I-ի՝ Հայասայի հետ կնքված պայմանագրերը պահպանվել են տարբեր ժամանակներում կատարված երկու ինքնուրույն պատճենների տեսքով. պայմանագրերի բնագրերը մեզ չեն հասել:

"Սուպպիլուլիումաս I – Խուկկանա" պայմանագիրը պահպանվել է երկու պատճենների տեսքով, որոնք կրում են պայմանական A և B անվանումները: Սկզբնական շրջանում (KBo V-ի հրատարակման պահին) հայտնի էր միայն A տարբերակը: Պայմանագրի այլ տարբերակի գոյությունը (B) պարզ դարձավ 1926թ., երբ

⁶ Այդպիսիներից գիտական շրջանակներին լավ հայտնի են KUB XXIII 72-ը (հրատարակությունները տես Sayce 1930: 5ff. (թարգմանաբար); Gurney 1948: 32ff. (թարգմանաբար); Hoffner 1976: 60ff. (1684/ս կցարևկողը); Խաչատրյան 1998: 87-93 (հատված.թարգման.): Koşyan 2006a: 72ff. (ամբողջական հրատարակություն); KUB XXVI 39-ը (հրատ. Forrer 1931: 6f.; Haas 1985b: 24; Manassero 1956: 102 [վերջինը՝ թարգմանաբար]); Քայան 2005 (լիակատար հրատ.): KBo IV 14 (հրատ. Stefanini 1965): Բացի վերոնիշյալ պայմանագրերից, ակոյա է Հայասան հիշատակող պայմանագրի նս մի բեկոր (KBo XVI 45), որը պետք է թվագրվի, ըստ սեպագիր նշանների հնագրական և լեզվաոճական չափանիշների, մ.թ.ա. XV դարով (Ս.Կոշակը կարծում է, որ տեքստը կազմված է "հին խեթական" շրջանում, այն է՝ ամենուրեղ մ.թ.ա. XV դ. առաջին կեսին [Kosak 2005 II: 172], քանի որ այստեղ հանդիպող որոշ արտահայտություններ բնորոշ են խեթական արքա Տելեպիուսի տեքստերին):

Ա.Գյոթթցեն հրատարակեց KUB XIV 6 բեկորը: Ավելի ուշ նա հրատարակեց B-ի այլ բեկորներ ևս (KUB XIX 24; KUB XXIII 73; KUB XXVI 37): Երկու տարբերակները էականորեն լրացվեցին 1970թ., երբ Շ.Օտտենը հրատարակեց KBo XIX-ը: Վերջին տարիներին ի հայտ եկան B տարբերակին պատկանող որոշ նոր կցաբեկորներ⁷:

A տարբերակը կազմված է Մուպպիլուլիումաս I-ի որդի Մուրսիլիս II-ի օրոք, հնարավոր է, նրա կառավարման վերջին շրջանում, ինչի մասին ակնարկում են դրանում օգտագործված սեպանշանների՝ մ.թ.ա. XIII դարին բնորոշ առանձնահատկությունները: Այն բաղկացած է երեք սյունակներից (երկու դիմային, մեկ հակառակ)՝ գրված համեմատաբար կարճ տողերով (յուրաքանչյուրում մտավորապես 20 նշան, որոշ տողերում՝ 10-12): Այս նույն աղյուսակի չորրորդ սյունակում ներկայացված է "Թուդիալիյաս III - Մարիյա + 'Հայասայի ժողովուրդ" պայմանագիրը՝ նույնպես ուշ շրջանի պատճեն: Դատելով սեպանշանների տեսից, B-ն կազմված է A-ից ավելի վաղ, թերևս, հենց Մուպպիլուլիումաս I-ի օրոք, կամ Մուրսիլիս II-ի կառավարման շրջանում: Այն բաղկացած է երկու աղյուսակներից (յուրաքանչյուրը՝ մեկական սյունակով՝ երկու դիմային, երկու հակառակ), գրված համեմատաբար երկար տողերով (մինչև 25-30 նշան): Պահպանվել է երկրորդ աղյուսակի դիմային կողմի զգալի մասը և հակառակ կողմը (երկուսն էլ՝ վնասված):

Ըստ հաշվարկների⁸, A-ի առաջին երեք սյունակները միասին պետք է բաղկացած լինեին շուրջ 280 տողից, այդ թվում նաև՝ կորսված տողերը (մեկ սյունակում՝ շուրջ 92 տող): B-ում առկա է երկրորդ աղյուսակի հակառակ կողմը՝ 59 տող (որոնցից վերջին չորսը A-ում չեն եղել, տես ստորև) և դիմային կողմի 42 տող, այսինքն, ենթադրելի շուրջ 60 տողերից բացակայում է մտավորապես 18 տող:

Եթե B-ի առկա և կորսված առաջին աղյուսակի տողերը գումարվեն, ապա այն պիտի բաղկացած լիներ շուրջ 255 տողից (առաջին աղյուսակ = 135 + երկրորդ = 120, միասին՝ 255): A-ի և B-ի միջև տողաքանակի տարբերությունը B-ի տողերի երկարության արդյունքն է (տես վերև):

Առ այսօր անբացատրելի է մնում B-ի վերջին չորս տողերի խնդիրը: Դրանց նախորդող տողը համապատասխանում է A-ի վերջին՝ 86-րդ տողին, որից հետո A-ում առկա է տեքստի ավարտը նշող երկու անջատիչ գիծ: Այնուհետև, արդեն չորրորդ սյունակի սկզբում, կորսված 16-18 տողերից հետո գալիս է ավելի վաղ շրջանով թվագրվող Մարիյայի պայմանագիրը: Բոկ B-ում տեքստը շարունակվում է ևս չորս տող, որից հետո այն ավարտվում է տողաճշգրտիչով:

Դատելով B-ի այս հավելյալ տողերում պահպանված բառերից, այստեղ դեռևս շարունակվում է "Մուպպիլուլիումաս I – Խուկկանա" պայմանագիրը⁹: Հավանաբար, ինչ-ինչ պատճառներով, այս տողերը չեն ներառվել A տարբերակ: Հնարավոր է երկու բացատրություն՝ 1) A-ն կազմելիս նպատակահարմար չեն գտել ներառելու այս հատվածը, 2) պայմանագրի բնօրինակը, որից տարբեր ժամանակներում պատճենվել

⁷ KBo LIII 309 (նույնացումը՝ Akdoğan 2009), KBo LIV 12 (նույնացումը՝ Lorenz 2011: 278):

⁸ Carruba 1988: 64f.

⁹ Օրինակ, B 57: para piyandu (հրամ. եղան. եզ. II դեմք) "տուր", B 58: ԿՄՄ² mahhan "եզր Անը (այսինքն արքան)"; այդ պահանջները սկսվում են A 81-ից (տարածքային խնդիրներ և փախտականների վերադարձ):

են Ա-ն և Բ-ն, այս հատվածում վնասված է եղել և հնարավոր չի եղել վերականգնելու, այդ իսկ պատճառով բաց է թողնվել: Այս երկրորդ բացատրությունը առավել հավանական է, եթե նկատի ունենանք, որ Ա-ի կազմման ժամանակ զրիչն իրոք նման խնդրի է բախվել (այդ մասին տես ստորև):

Պայմանագրերը գիտական տառադարձմամբ, թարգմանությամբ և տեքստաբանական մեկնաբանություններով առաջինը հրատարակել է գերմանացի խոշոր սեպագրագետ Յ.Ֆրիդրիխը՝ 1930թ.¹⁰: Անցած տասնամյակներում իտալական տեքստը համալրվել է նոր կցաբեկորներով, որոնք լրացնում են դրա որոշ հատվածներ: Մի շարք կցաբեկորներ հրատարակվել են այլ մասնագետների կողմից¹¹: Լշերը նաև, որ որոշ փոքր կցաբեկորներ, որոնք առայժմ հրատարակվել են միայն ինքնագիր եղանակով, առ այսօր դեռևս մնում են առկախ, քանի որ պարզ չէ դրանց հստակ տեղը մայր տեքստում¹²: Տեքստի անզլերեն և գերմաներեն թարգմանությունները հրատարակվել են Գ.Բեքմանի և Յ.Բլիսկերի կողմից¹³:

Տեքստի առաջին հրատարակությունից հետո ի հայտ են եկել զգալի քանակությամբ նոր կցաբեկորներ, որոնք էականորեն լրացնում են տեքստի որոշ հատվածներ: Տեքստային նյութի թարմացումը հետևյալ տեսքն ունի.

Յ.Ֆրիդրիխ (1931)

Նոր տեքստեր

A KBo V 3 + KBo V 12

KBo XIX 43 + KUB XXVI 38 +
KBo XIX 43a + KUB XI 35
+ KUB XXIII 73, KBo XIX 35**

B KUB XIX 24 + KUB XIV 6
KUB XXIII 74

KBo XIX 44 + KBo XIX 44b +
KBo XIX 44a + KBo XXII 40 +
KUB XXVI 37* + KBo LIII 309¹⁴ + KBo LIV
12

KBo XIX 35**

* Այս տեքստը ներառում է KUB XXIII 73-ը, որը մինչ այդ ինքնագիր եղանակով հրատարակվել էր որպես առանձին բեկոր:

**Աս կատալոզային տեքստ է, որտեղ, ի թիվս այլ պայմանագրերի, հիշատակվում է իտալական պայմանագրի առկայությունը Քաթոնասի արքայական պալատի արխիվում: Փաստացի, այս տեքստը պայմանագրի մասը չի կազմում: Բացի վերոհիշյալ տեքստերից, ըստ հրատարակիչների, պայմանագրերի մաս կարող էին կազմել նաև այլ

¹⁰ Friedrich 1930 II: 101ff.

¹¹ Otten 1972: 102ff.; Akdoğan 2009: 75ff.

¹² Արքայի բեկորներից են KBo L-ում ինքնագիր եղանակով հրատարակված NN.104 և 120-ը:

¹³ Beckman 1996: N.1, 22ff.; Klinger 2005: 106ff.

¹⁴ Վերջին բեկորը հանդիսանում է KUB XIX 24-ի ուղղակի կցաբեկորը (տես Akdoğan 2009):

բեկորներ¹⁵: Դրանց մեծ մասը ժամանակի ընթացքում դուրս հանվեց շրջանառությունից¹⁶:

Պայմանագրերի լիակատար տեքստային կազմը

“Սուպպիլուլիումաս I – Խուկկանա”

KBo V 3 (Bo 2020)
 KBo V 12 (Bo 2020a)
 KBo XIX 43 (471/u+8/v+1190/v)
 KBo XIX 44 (214/u+403/u+559/u+560/u
 +561/u+1476/u+1736/u)
 KBo XIX 44 Դլ (561/u = KBo XIX 44)
 KBo XIX 44a (560/u - KBo XIX 44)
 KBo XIX 44b (1709/u+69/w)
 KBo XXII 40 (Bo 69/305)¹⁷
 KUB XIV 6 (Bo 2293)
 KUB XIX 24 (Bo 2851)
 KUB XXIII 73 (= KUB XXVI 37)
 KUB XXIII 74 (Bo 8396)
 KUB XXVI 37 (Bo 8670)
 KUB XXVI 38 (Bo 3856)
 KUB XL 35 (Bo 6521)
 KBo LIII 309 (1815/u)
 KBo LIV 12 (26/v)

“Թուդխալիյաս III – Մարիյա”

KBo V 3 (Bo 2020)
 KBo V 12 (Bo 2020a)
 KBo XIX 43a (455/u)

Տեքստերի հնագրական-լեզվական առանձնահատկությունները

Պայմանագրերի լեզվի հեյուկաբանական և շարահյուսական, ինչպես նաև հնագրական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանք իրենցից ներկայացնում են “հին խեթերենից” “նոր խեթերենին” անցման շրջանին բնորոշ վիճակ¹⁸, որը պայմանականորեն ստացել է “միջին խեթերեն” անվանումը¹⁹: Միջին խեթերենով

¹⁵ Դրանք են՝ KUB XXVI 39, KUB XL 41 (Klengel KUB XL: V. ըստ նրա, նման է ԴԿ I 37ff.-ին), KBo XIX 42 (Otten, KBo XIX: V. ըստ նրա, նման է § 28-ին), KBo XIX 56 (Otten, KBo XIX: V. նման է § 8-ին) - KBo XIX 57 Otten, KBo XIX: V. նման է § 3ff.-ին:

¹⁶ Այդ մասին տես ստորև սույն գլխում:

¹⁷ Գիտական տառադարձումը Otten-Rüster 1972: 102f.; Groddek 2008: 43ff.

¹⁸ Neu 1979: 82: Նրա կարծիքով, Խուկկանայի պայմանագիրը պիտի բվագրել “միջին խեթերենի” ավարտական փուլով, քանի որ այստեղ արդեն առկա են “նոր խեթերենի” զգալի տարրեր (Neu 1979: 83):

¹⁹ Այս տերմինի փոխարեն Ա.Կամմենհուբերն առաջարկում էր “վաղ նոր խեթերեն” („Frühjungthetisch“) կամ “արխայիկ նոր խեթերեն” („Archaischjungthetisch“)(Kammenhuber, 1969: 281):

զրված տեքստերը թվագրվում են Թուղխալիյաս II-ից մինչև Սուպալիլուլիումաս I-ի կառավարման շրջանի առաջին մասով, այսինքն, մ.թ.ա.XVդ. վերջերից մինչև 1340-1330-ական թվականները²⁰: Պայմանագրի թվագրման առնչությամբ անհրաժեշտ է նշել, որ, ըստ Հ.Օտտենի, դրա լեզվաճական առանձնահատկությունները լավ զուգահեռներ ունեն «Մադդուվատտասի մեղանչանքը» անվանումը կրող պայմանագրի հետ, որը թվագրվում է մ.թ.ա. XV դարի երկրորդ կեսով (Թուղխալիյաս II-ի շրջանը)²¹:

Լեզվի զարգացումը և, համապատասխանաբար, նաև գրչության ասպարեզում առկա փոփոխությունները պարզորոշ նկատելի են «Սուպալիլուլիումաս I – Խուկկանա» պայմանագրի երկու տարբերակների համեմատության ընթացքում²²:

A	B
tuqqari	duggari
tatti	datti
watqahhut	watqahhut
pahšantaru	pahšandaru
i-e-mi	i-ya-mi
i-e-ši	i-ya-ši
pa-i-ši	pa-a-i-ši

B-ի բառածները հատուկ են Թուղխալիյաս II-ի և հատկապես Առուվանդաս I-ի կառավարման շրջանի տեքստերին («Մադդուվատտասի մեղանչանքը», «Պախխուվացի Միտան» և այլն), այնինչ A-ի բառածները լայն կիրառություն են ստանում սկսած Մուրսիլիս II-ից: Լույս միտումը առկա է առանձին սեպանշանների հարցում.

A	B	
tar -	նոր	հին
ak -	հին	հին
ik -	նոր/հին	հին
qa -	նոր/հին	նոր/հին
uk -	նոր	նոր
az -	նոր	նոր
URU-	նոր	հին
li -	նոր/հին	հին
šar -	նոր	հին

²⁰ «Միջին խեթերենով» զրված տեքստերի թվագրումը խեթական պետության պատմության ներկայիս ժամանակագրման լույսի տակ (Boese-Wilhelm 1987: 19ff.; Bryce 1989: 19ff.), պիտի իջեցվի առնվազն 30-40 տարի: Է.Լոյի, Ֆ.Հոուլինք տեև Կատի և այլոց մոտ այս փուլը թվագրվում էր մ.թ.ա. 1450-1380թթ.:

²¹ Otten 1969: 30.

²² Neu 1979: 68ff.

Գիտական տառադարձման սկզբունքները

Տեքստի գիտական տառադարձումը հենվում է Է.Նոյի և Ք.Ռյուստերի կողմից մշակված սկզբունքների վրա²³։ Հարկ է նշել, որ այդ սկզբունքները դեռևս պայմանականության որոշակի տոկոս են պարունակում, հատկապես Ce/i + V տիպի սեպանշանների հանդիպավայրի հարցում։

Ըստ հեղինակների, Ce/i տիպի սեպանշաններում ձայնավորի ընտրությունը պայմանավորվում է հաջորդող ձայնավոր սեպանշանի որակով։ Այսպես, pi-e-ն պիտի տառադարձել p*é*-e, li-e-ն՝ le-e և այլն։

Հաջորդը VC տիպի փակ վանկային սեպանշանների տառադարձումն է Առաջարկվում է սրանց ձայնավորի ազատ ընտրություն, ինչպես Ce/i-ի համար. օր., te-ik-ku-սա...-ը պիտի տառադարձել te-ek-ku-սա..., ne-it-ta-ն՝ ne-et-ta և այլն։

Այս սկզբունքները վերաբերում են e և i ձայնավորներին, որոնց արտացոլումը խեթական տեքստերում հստակ չէ և շատ հաճախ սակա են զուգահեռ գրելվածներ։ VC+CV տիպի սեպանշանների հանդիպավայրում առաջին վանկի բաղաձայնը առաջարկվում է տառադարձել երկրորդի բաղաձայնի որակով. օր., ut-ta(-a)-ar = ud-da(-a)-ar, am-mu-uk-ga/qa = am-mu-uq-qa/ug-ga։

Պայմանագրերի տեքստերը արքունի գրիչը, ինչպես ընդունված է խեթական սեպագրական գրչության մեջ, տարանջատել է աղյուսակի ողջ լայնությամբ անցնող գծերով՝ այս էղանակով կատարելով թեմատիկ բաժանում։ Իր հերթին Պայմանագրերի հրատարակիչ Յ.Ֆրիդրիխը յուրաքանչյուր այդպիսի պարբերություն համարակալել է։ Մենք պահպանել ենք թե մեկը, թե մյուսը։

Այն դեպքերում, երբ սեպագիր աղյուսակի վերին մասը չի պահպանվել, տողերի համարակալման ժամանակ հերթական համարից հետո տողավերնում դրվում է ստորակետ, ինչը նշանակում է, որ սույն համարը պայմանական է նույնը եսև "Սուպալիլուիումաս I - Խուկկանա" պայմանագրի պարագրաֆների դեպքում։

Տեքստերի վերականգնման սկզբունքները

Սեպագրագիտության, և, մասնավորապես խեթագիտության մեջ արձանագրությունների տեքստերի վերականգնման սկզբունքները հանգում են հետևյալին։ Առանձին բացառություններով, տեքստերի գերակշիռ մասը գրված է կավե աղյուսակների վրա, որոնք գրվելուց հետո թրծվել են՝ վնասվածքներից խուսափելու նպատակով։ Տարբեր պատճառներով (կտրվածքներ ինչպես հնագույն ժամանակներում, այնպես էլ հնագիտական պեղումների ընթացքում, հրդեհ և այլն) այդ աղյուսակները, որպես կանոն, պահպանվել են բազմաթիվ բեկորների տեսքով։ Առաջին պեղումների ժամանակ այդ բեկորների հարաբերակցությունը, այն է՝ պատկանելությունը այս կամ այն տեքստին լեզվի անհայտ լինելու պատճառով։ Միայն 1920-ական թվականներից ի վեր և հատկապես վերջին տասնամյակներում սկսվեց տարբեր թանգարաններում և մասնավոր հավաքածուներում գտնվող տեքստերի բեկորների միավորումը գիտական սկզբունքների հիման վրա։ Դրա համար որպես չափանիշներ

²³ Rüster - Neu 1989.

են ծառայում բեկորների կալի բաղադրությունը, զույնը, որակը, օգտագործված սեպանշանների հնագրական և լեզվաոճական չափանիշները, նաև հայտնաբերման ճշգրիտ վայրը (իրավագիտուն ենթադրվում է, որ տեքստի կոտրված բեկորները չէին կարող միմյանցից հեռու ընկած լինել): Աերկայումս այս աշխատանքները շարունակվում են, սակայն բավական մեծ քանակությամբ խոշոր և փոքր բեկորներ (հրատարակված կամ չհրատարակված) դեռևս հնարավոր չէ նույնացնել հայտնի տեքստերի հետ:

Ինչ վերաբերում է սույն աշխատության առարկա հանդիսացող Պայմանագրերին, ապա դրանք հայտնաբերվել են խեթական մայրաքաղաք Խաթթուսասի պեղումների սկզբնական փուլում, երբ դեռևս վերոհիշյալ բնույթի չափանիշներ չէին կիրառվում: Բացի այդ, տեքստի հայտնաբերման կոնկրետ տեղը պարզվեց միայն տասնամյակներ անց շնորհիվ դրա այն կցաբեկորների, որոնք հայտնի դարձան արդեն սիստեմատիկ պեղումների ընթացքում: Ակտի առնելով բեկորների նույնացման համար անհրաժեշտ քանգարանային տևական աշխատանքի անհնարիությունը, աշխատության մեջ տեղ գտած երկու պայմանագրերը, ինչպես նաև մյուս բոլոր տեքստերը ներկայացվում են հիմք ընդունելով տարբեր հեղինակների կողմից դրանց առ այսօր իրականացված գիտական հրատարակությունները: Ըստ այդմ տեքստերի վնասված հատվածների վերականգնումները գերազանցապես համապատասխանում են սույն ուսումնասիրությունների արդյունքներին: Սակայն, դրա հետ միաժամանակ, զգալի քանակությամբ մասնավոր վերականգնումներ են տեղ գտել մեր ուսումնասիրության առարկա տեքստերի գիտական տառադարձման և թարգմանությունների մեջ, որոնք հենվում են ենթատեքստի տված հնարավորությունների վրա:

Բացի այդ, նկատի առնելով խեթական տեքստերի վաղ շրջանի հրատարակություններում տեղ գտած որոշ թերացումները (վատ պահպանված առանձին նշանների և նշանախմբերի կամայական կամ կասկածելի վերականգնումները), սույն աշխատության մեջ հաշվի են առնված նաև արդեն Գերմանիայից Թուրքիայի թանգարաններ տեղափոխված տեքստերի բնագրերի՝ մեր եվրոպացի գործընկերների կողմից իրականացված վերականգնումները²⁴:

Աշխատության կառուցվածքը

Աերկա ուսումնասիրությունը ներառում է խեթա-հայասական երկու պայմանագրերի գիտական հրատարակությունը (գիտական տառադարձում, տեքստաբանական մեկնաբանություններ և թարգմանություն), նաև քննարկվող ժամանակաշրջանին վերաբերող այն խեթական տեքստերը, որոնք էական նպաստ կարող են բերել պայմանագրերի առավել համապարփակ ընկալմանը: Աշխատության վերջին գլուխը ներկայացնում է մ.թ.ա. XIV դարում Արևելյան Փոքր Ասիայում և

²⁴ Մեր խորին շնորհակալություն ենք հայտնում, մասնավորապես, արդի խեթագիտության առաջատար ներկայացուցիչներից մեկին՝ պրոֆ. Գերետտ Վիլհելմին (Գյուրցբուրգի համալսարան, Գերմանիա), ով մեզ է արամադրել իր գնումների արդյունքները, ինչպես նաև պրոֆեսոր Գեբրիել Մյուլլերին (Գիտության և գրականության համալսարան, Մայնց՝ Գերմանիա), ով մեզ պարբերաբար տեղեկացնում էր Պայմանագրերի ճշգրտված կցաբեկորների հայտնաբերման մասին:

Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում տիրող քաղաքական իրավիճակի մանրագնին քննությունը: Վերջինս ներառում է Խեթական տերության քաղաքական պատմությունը և նրա ձևոճարկումները հատկապես արևելքում՝ մեր տարածաշրջանի կտրվածքով, խեթա-հայասական փոխհարաբերությունները, ինչպես նաև Հայասայի արքաների վերաբերյալ առկա ողջ տեղեկատվությունը:

Ուսումնասիրության մեջ ներառված չեն Հայասային ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն առնչվող որոշ տեքստեր՝ աշխատությունը չձանրաբեռնելու նպատակով: Դրանք առանձին ուսումնասիրության առարկա կհանդիսանան հետագայում:

Աշխատության վերջում տրվող հավելվածներում տեղ են գտել Պայմանագրերի և դրանց առնչվող խեթական սեպագիր տեքստերի ինքնագիր հրատարակությունները, ինչպես նաև հատուկ ատունների (անձնանուններ, տեղանուններ և դիցանուններ) լիակատար ցանկերը:

Պայմանական նշաններ

[ ]	-	կորսված կամ ջնջված հատված:
**	-	մասնակիորեն վնասված դժվարընթեռնելի հատված:
< >	-	գրչի կողմից բաց թողնված բառ կամ նշան:
<< >>	-	գրչի կողմից գրված ավելորդ նշան:

ԳԼՈՒԽ 1

ԽԵԹԱ-ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ԳԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

ՍՈՒՊԳԻՆՈՒԼԻՈՒՄԱՍ I – ԽՈՒԿԿԱՆԱ ԳԱՅՄԱՆԱԳՐԻՐԸ

ՄՌԱՄՆԱԿԱՆ ՏԵԹՍ (A+B)

ԴԿ

I	1-59	=	KBo V 3 I
	57-62	=	KBo V 3 I + KBo XIX 43 I
II	1-59	=	KBo V 3 II + Bo 8138 ²⁵
	50-64	=	KBo V 3 I + KBo XIX 43 II ²⁶
	60-69	=	KBo V 3 I + KBo XIX 43 II + KBo XIX 44 ԴԿ (B) + KBo LIII 309 (B) ²⁷
	70-72	=	KBo V 3 II + KBo LIII 309
	73-82	=	KBo V 3 II + KUB XXVI 37 (B) ²⁸ + KBo XIX 44a(B) + KBo LIII 309
	83-95	=	KBo V 3 + KUB XXVI 38 + KUB XXVI 37 (B)

ՀԿ

III	1'-20' ²⁹	=	KBo V 3 + KUB XXVI 38 ՀԿ III
	8'-15'	=	KBo V 3 KUB XXVI 38 + KUB XXIII 73(B)
	16'-22'	=	KBo V 3 + KBo V 12 + KUB XXVI 38
	10'-22'	=	+ KBo XIX 44b, 4'-14' (B)
	16'-34'	=	KBo V 3 + KBo V 12 + KBo XIX 43a
	27'-34'	=	KBo V 3 + KBo V 12 + KBo XIX 43a
	26'-86'	=	KBo V 3 + KBo XIX 44 ՀԿ (B)
	32'-73'	=	KBo V 3 + KBo XIX 44 ՀԿ (B) + KUB XIX 24(B)
	48'-62'	=	KBo V 3 + KUB XL 35 + KBo XIX 44 ՀԿ (B) + KUB XIX 24 ՀԿ (B) + KBo LIV 12
	63'-77'	=	KBo V 3 + KUB XL 35

²⁵ Bo 8138 կցարեկորը (նախկինում այն նշվում էր որպես CTH 470 – Koşak 2005.I: 210) դեռևս հրատարակված չէ (պայմանագրի տեքստում բեկորի տեղի մասին տեղեկատվությունը ըստ Գ.Վիլիսկի): Այն լրացնում է ԴԿ II 49-59-րդ տողերը:

²⁶ KBo XIX 43-ը ծածկում է ԴԿ II 50-64-րդ տողերի բացակայող մասերը:

²⁷ Այս բեկորը սկսվում է ԴԿ II 60-րդ տողից և շարունակվում է § 20-ում և § 21-ում:

²⁸ A-ի III սյունակից առաջին պսակատում է 5-6 տող. պայմանական առաջին տողից հետո KUB XXVI 38-ում առկա է պարագրաֆի բաժանման զիծը, որը հավելյալ տողեր է ներառում:

²⁹ ՀԿ III-ի մասը կազմող KUB XXVI 38 I-ում պահպանվել են ԴԿ II-ի վերջին տողերից երկուսի ավարտական երեք նշաններ:

66'-79'	=	KBo V 3 + KBo XXII 40 ⁹⁰
68'-86'	=	KBo V 3 + KBo XIX 44 2 ⁴ (B) + KUB XIV 6 (B = KBo XIX 44b, 39-54)
Կռլոֆոն	=	KBo XIX 44 (B)

Տեքստի բեկորների ինվենտարային կազմը

KBo V 3 = Bo 2020

KBo V 12 = Bo 2020a

KBo XIX 43 = 471/u + 8/v + 1190/v

KBo XIX 43a = 455/u

KBo XIX 44 = 214/u + 403/u + 559/u + 560/u + 561/u + 1476/u + 1736/v

KBo XIX 44a = 560/u

KBo XIX 44b = 1709/u

KBo XXII 40 = Bo 69/305

KBo LIII 309 = 1815/u

KBo LIV 12 = 26/v

KUB XIV 6 = Bo 2293

KUB XL 35 = Bo 6521

KUB XIX 24 = Bo 2851

KUB XXIII 73 = Bo 3552

KUB XXVI 37 = Bo 8670

KUB XXVI 38 = Bo 3856

Չնայած պայմանագրի երկու տարբերակները կազմված են տարբեր ժամանակներում և արտագրված են տարբեր գրիչների կողմից, այնուամենայնիվ դրանք, առանձին բառերի զրոյության մեջ առկա տարբերությունների կողքին հիմնականում նույնական են: Այդ իսկ պատճառով նպատակահարմար ենք գտել զիտական տառադարձման մեջ երկու տարբերակները ներկայացնել զուգահեռ:

Բացի միասնական տեքստի մասերը կազմող կցաբեկորներից, ինքնագիր էղանակով հրատարակված խեթական տեքստերի շարքում, ըստ դրանց հրատարակիչների, կան որոշ բեկորներ, որոնք, հաշվի առնելով ձեռագիրը և հանդիպող արտահայտությունները, կարող էին այս պայմանագրի մասերը կազմել: Սակայն ներկայումս դրանց ճշգրիտ տեղը պայմանագրի կազմում պարզ չէ, այդ իսկ պատճառով մենք այդ բեկորները ներկայացրել ենք առանձին՝ սույն գլխի վերջում:

Պարագրաֆների բաժանումը

Պայմանագրի տեքստը գրիչի կողմից բաժանված է թեմատիկ պարագրաֆների՝ տողն ընդգրկող ուղիղ գծով: Յ. Ֆրիդրիխի հրատարակության մեջ այդ բաժանումը

⁹⁰ Այս տեքստը KBo XIX 44 2⁴ III-ի կցաբեկորն է:

պահպանված է: Նոր տեքստերի առկայությանը այդ բաժանումը փոփոխություններ է կրել: փակագծերում նշված են համապատասխան պարագրաֆները ըստ Յ. Ֆրիդրիխի:

A		B
§ 1 (1)	-	I 1-5
§ 2 (2)	-	I 6-11
§ 3 (3)	-	I 12-21
§ 4 (4)	-	I 22-30
§ 5 (5)	-	I 31-34
§ 6 (6)	-	I 35-40
§ 7 (7)	-	I 41-47
§ 8 (8)	-	I 48-62
§ 9 (9)	-	I-ի վերջ - II 1
§ 10 (10)	-	II 2-9
§ 11 (11)	-	II 10-13
§ 12 (12)	-	II 14-21
§ 13 (13)	-	II 22-25
§ 14 (14)	-	II 26-31
§ 15 (15)	-	II 32-38
§ 16 (16)	-	II 39-44
§ 17 (17)	-	II 45-51
§ 18 (18)	-	II 52-59
§ 19 (19)	-	II 60-69
§ 20 (20)	-	II 70-72
§ 21 (21)	-	II 73-82
§ 22 (24) ³¹	-	II 83-87
§ 23 (25) ³²	-	II 88-91
§ 24 (-) ³³	-	II 92-95 (B) +
-		--- ?-1 ³⁴
§ 25 (-)	-	III 2'-12'
		↔ III 1-10?
		-
		↔ III 1'-7'
		↔ III 8'-12'
		↔ III 13'-16'
		↔ III 17'-20(+)
		↔ III 4"-5" (KBo XIX 44b)
		↔ 1'-5'

³¹ A-ի II սյունակի 83-րդ տողից հետո կորած մասը Յ. Ֆրիդրիխը պայմանականորեն նշում էր որպես § 22, իսկ § 21-ի վերջին երկու տողերը (6'-7') § 23: Սակայն հավելվածում, հենվելով KUB XXVI 37-ի վրա, նա ներկայացրել է պարագրաֆների այլընտրական բաժանում, որը համապատասխանում է ներկայիս բաժանմանը: A տարբերակում § 22-ին համապատասխանող հատվածը փաստացի կորսված է. այստեղ պահպանվել է միայն երկու տողերից մեկի վերջին նշանի ալարտական մասը և § 22:

³² A տարբերակի այս պարագրաֆը, որը նշված է որպես 88-91-րդ տողեր, իսպառ կորսված է:

³³ A տարբերակի այս պարագրաֆից պահպանվել են միայն մեկ տողի միջնամասի երկու անընթեռնելի նշաններ:

³⁴ A տարբերակի պայմանական առաջին տողը, որից հետո պարագրաֆի բաժանման գիծ կա, կարող է լինել B-ի III սյունակի՝ որպես § 24 դիտվող պարագրաֆի վերջը:

§ 26 (26)	-	III 13'-17'	↔ III 6"-10" (KBo XIX 44b) ↔ 6'-8' (KUB XXIII 74)
§ 27 (27)	-	III 18'-22'	↔ III 11"-14" (KBo XIX 44b) ³⁵
§ 28 (28)	-	III 23'-39'	↔ III 14"-15" (KBo XIX 44b) ↔ IV 1-13 (KBo XIX 44 2 ¹)
-			↔ IV 14-22
§ 29 (29)	-	III 40'-49'	↔ IV 23-30
§ 30 (30)	-	III 50'-58'	↔ IV 31-38 ³⁶
§ 31 (31)	-	III 59'-67'	↔ IV 38-43
§ 32 (32)	-	III 68'-73'	↔ IV 44-52
§ 33 (33)	-	III 74'-83'	↔ IV 53-55 ³⁷
§ 34 (34)	-	III 84'-86'	↔ IV 56-57
§ 35 (-)	-	-	
Կոլոնն			

---

³⁵ A տարբերակի § 28-ի համապատասխանող մասը B-ում ավարտվում է տողի միջնամասում՝ առանց պարագրաֆի անջատիչի:

³⁶ Պարագրաֆն ավարտվում է տողի միջնամասում, որի պատճառով անջատիչ չկա:

³⁷ A-ն և B-ն այս հատվածում միմյանց տողացի համապատասխանում են, սակայն A-ում բաժանման գիծը դրված է 83-րդ տողից հետո, իսկ B-ում՝ եւ 2 տող հետո. վերջին երկու տողերը A-ում չկան:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱՂԱԴՐՁՈՒՄ

ԴԿ I

§ 1

- 1) [U]M-MA⁴UTU¹⁰ *Šu-up-pi-lu-li-u-ma LUGAL KUR¹⁰Ha-at-ti
  - 2) ka-a-ša tu-uk *Hu-uq-qa-na-a-an ap-pi-iz-zi-in *UR.GE⁹-an
  - 3) ša-ra-a da-a-ah-hu-un nu-ut-ta SIG⁹-in i-'ya-nu'-un
  - 4) *nu-ut'-tāk-kán¹⁰Ha-at-tu-ši A-NA LÚ¹⁰MS¹⁰Ha-ya-ša-ya aš-šu-'li iš'-tar-na
  - 5) te-ek-ku-uš-ša-nu-nu-un nu-ut-ta am-'me-el NIN⁹- YA AŠ-ŠUM DAM¹⁰AD-DIN
-

§ 2

- 6) nu-ut-ta KUR¹⁰Ha-at-ti hu-u-ma-an-za KUR¹⁰[Ha-y]a-ša KUR.KUR¹⁰ya
  - 7) hu-u-ma-an-te-eš a-ra-ah-zé-né-eš an-tu-re-[e-e]š ar-ha iš-ta-ma-aš-'šir'
  - 8) *nu'-za zi-ik *Hu-uq-qa-na-a-aš⁴UTU¹⁰-'pát AŠ-ŠUM BE-LU-TIM ša-a-'ak'
  - 9) DUMU-YA-ya ku-in⁴UTU¹⁰ te-mi ku-u-un-wa-za hu-u-ma-an-za ša-a-ak-du
  - 10) na-an-kán iš-tar-na te-'ek'-ku-uš-ša-mi nu-za zi-iq-qa *Hu-uq-qa-na-a-aš
  - 11) a-pu-u-un ša-a-a[k]
-

§ 3

- 12) nam-ma-ma ku-i-e-eš am-me-el DUMU¹⁰MS. YA ŠEŠ¹⁰MS.ŠU am-me-el-la ŠEŠ¹⁰MS-[YA]
  - 13) na-aš-za aš-šu-li AŠ-ŠUM ŠEŠ¹⁰MS. Ū AŠ-ŠUM¹⁰TAP-PU-UT{TIM}
  - 14) 'ša-a-ak' nam-ma-ma-za da-ma-in BE-LAM ku-i-e-ša-aš ku-iš [UN-aš]
  - 15) A-NA⁴UTU¹⁰ EGIR-an ar-ha le-e ku-in-ki ša-a-ak-ti⁴UTU¹⁰-'i[n-pát]
  - 16) ša-a-ak pa-ah-ši-ya-an⁴UTU¹⁰ nu⁴UTU¹⁰ ma-ah-ha-an tu-uk *Hu-uq-qa-[na]-'a-an'
  - 17) [SIG⁹-in] i-ya-nu-un zi-ga ma-a-an *Hu-uq-<qa>-na-a-aš⁴UTU¹⁰ 'zi-la'-ti-ya
  - 18) [I-NA EGI]R UD¹⁰MS aš-šu-li Ū-UL pa-ah-ha-aš-ti nu-ut-ta ma-a-an
  - 19) 'tu-el ma'-ah-ha-an SAG.DU-KA na-ak-ki-iš nu-ut-ta <ma>> ma-a-an
  - 20) SAG.DU⁴UTU¹⁰ QA-TAM-MA Ū-UL na-ak-ki-iš pí-ra-an-na-[a]t-ta
  - 21) ŠA⁴UTU¹⁰ Ū-UL wa-ah-nu-an har-zi
-

§ 4

- 22) nu-za ma-a-an tu-'el' ma-ah-ha-an A-NA SAG.DU-KA ZI-KA Ū A-NA RA-MA-NI-KA
  - 23) ge-en-zu har-ši ŠU¹⁰MS-a-uš-za a-ra-ah-za-an-da har-ši nu ma-a-an A-NA SAG.DU⁴UTU¹⁰
  - 24) ZI⁴UTU¹⁰ RA-MA-A-AN⁴UTU¹⁰ ge-em-zu QA-TAM-MA Ū-UL har-ši
  - 25) ŠU¹⁰MS. KA'-ya-'mu' a-ra-ah-za-an-da QA-TAM-MA Ū-UL har-ši
  - 26) pí-ra-an-na-at-ta ŠA⁴UTU¹⁰ Ū-UL wa-ah-nu-wa-an har-zi
  - 27) na-aš-ma-kán ma-a-an⁴UTU¹⁰ ku-e-da-ni an-da i-da-a-lu iš-ta-ma-aš-ti
  - 28) na-at-mu-kán ma-a-an ša-an-na-at-ti na-at-mu Ū-UL me-ma-at-ti
  - 29) a-pu-u-un-na-mu an-tu-uh-ša-an Ū-UL te-ek-ku-uš-ša-nu-ši
  - 30) na-an an-da im-ma mu-un-na-a-ši
-

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԿ I

§ 1

- 1) Այսպես (առում է) Արևս՝ Մուպպիլուլիումասը, Խաթթիի արքան:
  - 2) Տես, քեզ՝ Խուկկանայիդ, շարքային հերոսիդ
  - 3) Ես բարձրացրեցի և քեզ ազնվական դարձրեցի:
  - 4) Խաթթուսասում քեզ հայասացիների շարքում բարի կամքով
  - 5) Ընտրեցի և քրոջս քեզ կամովին կնության տվեցի:
-

§ 2

- 6) Քո մասին ողջ Խաթթի երկիրը, [Հայ]ասա երկիրը և երկրները
  - 7) բոլոր՝ „հարեան“ ու „ներքին“, լսեցին:
  - 8) Դու՝ Խուկկանա, միայն Արևիս կամովին պիտի ճանաչես որպես տեր:
  - 9) Եվ որդուս, ում Արևս կասեմ՝ *Բոլորդ սրան պիտի ճանաչեք*:
  - 10) Եվ նրան կընտրեմ, դու, Խուկկանա,
  - 11) նրան ճանաչիր:
-

§ 3

- 12) Իսկ այնուհետև, իմ որդիներին՝ նրա եղբայրներին և [իմ] եղբայրներին
  - 13) հանուն եղբայրության և հանուն ընկերության կամովին
  - 14) ճանաչիր: Բայց հետո ուրիշ տիրոջ, [ով] էլ որ լինի,
  - 15) Արևիս էտևում չճանաչես: [Միայն] Արևիս
  - 16) ճանաչիր (և) Արևիս պաշտպանիր: Եվ քանի որ Արևս քեզ՝ Խուկկա[նա]յիդ,
  - 17) [ազնվական] դարձրեցի, եթե դու, Խուկկանա, Արևիս ապագայում,
  - 18) [ին]տագա օրեր[ում], չպաշտպանես, և եթե քեզ (համար)
  - 19) ինչպես քո անձն է կարևոր, եթե քեզ (համար)
  - 20) անձն Արևի նմանապես կարևոր (չլինի), քեզ (համար) հոգսն
  - 21) Արևիս չչքջես:
-

§ 4

- 22) Եվ եթե, ինչպես քո անձը, հոգին և մարմինն էս
  - 23) փայվայում, ձեռքերդ շուրջբոլորդ պահում, և եթե Արևիս անձը,
  - 24) Արևիս հոգին (և) Արևիս մարմինը նմանապես չպահես,
  - 25) և քո ձեռքերով շուրջբոլորս չպահես,
  - 26) քեզ (համար) հոգսն Արևիս չչքջես:
  - 27) Կամ եթե Արևիս մասին մի տեղ չարը լսես,
  - 28) և եթե դա ինձնից թարցնես և այդ մասին ինձ չասես,
  - 29) այդ մարդուն ինձ ցույց չտաս,
  - 30) և նույնիսկ լսես:
-

§ 5

- 31) nu zi-ik *Hu-uq-qa-na-a-aš⁴UTU⁵-pát aš-šu-li pa-ah-ši EGIR-pa-an-na
 32) A-NA⁴UTU⁵-pát ar-hu-ut nam-ma-ma-za da-ma-a-in le-e ku-in-ki
 33) ša-a-ak-ti nu-ut-ta⁴UTU⁵-ya aš-šu-li pa-ah-ha-aš-hi kat-ta-ma-at-ta
 34) DUMU^{MES}.KA pa-ah-ha-aš-hi kat-ta-ma tu-el DUMU^{MES}.K[A] am-me-el DUMU-YA pa-ah-ša-ri
-

§ 6

- 35) 'nu' m[a-a-a]n 'SIGs-in ku'-wa-pi 'iš-ša'-at-ti nu⁴[UTU]⁵ aš-šu-li pa-ah-ha-aš-ti
 36) [nu]-ut-ta⁴UTU⁵ kat-ta-ya A-[NA DUMU]^{MES}.KA 'SILIM'.BI i-ya-mi
 37) nu am-me-el DUMU-YA DUMU^{MES}.KA-ya kat-ta aš-šu-li pa-ah-ša-ri⁴UTU⁵-ma
 38) tu-uk pa-ah-ha-aš-hi nu-ut-ta ka-a-ša ke-e ud-da-a-ar ŠA-PA[L] NI-IŠ DINGIR^{LIM}
 39) 'te'-eh-hu-un nu ka-a-ša ke-e-da-ni 'ud-da-ni'-i LI-IM DINGIR^{MES}
 40) tu-'li'-ya hal-zi-ú-en
-

§ 7

- 41) ⁴UTU ŠA-ME-E⁴UTU^{URU}A-ri-in-na⁴U ŠA-ME-E⁴ISKUR^{URU}Ha-at-ti
 42) ⁴ISKUR^{URU}Ha-la-ap⁴ISKUR^{URU}PÚ'-na⁴ISKUR^{URU}Zi-ip'-pa-la-an-da
 43) ⁴ISKUR^{URU}Ša-pi-nu-wa⁴ISKUR^{URU}Ne-ri-'ik'⁴ISKUR^{URU}[Hi-i]š-ša-aš-ha-pa⁴U^{URU}Ša-ah-'pi'-na
 44) ⁴U 'KARAS'⁴U KILLAM⁴U^{URU}U-[da]⁴U^{URU}[Ki-iz-z]u-wa-at-na
 45) ⁴U^{URU}Pit-te-ya-ri-ik⁴U^{URU}Ša-m[u-ha]⁴U^{URU}Ša-r]i-iš-ša⁴U^{URU}Hur-ma
 46) ⁴U^{URU}Li-ih-zi-na⁴U^{URU}D[Uš⁴U^{URU}Iš-hu-pi-it-t]a⁴U^{URU}Hu-ul-la-aš-ša
 47) ⁴Hé-pát^{URU}U-da⁴Hé'-pát^{URU}Ki-'iz'-zu-[wa-at]-na
-

§ 8

- 48) ⁴LAMMA⁴LAMMA^{URU}Ha-at-ti⁴Zi-it-ha-ri-ya-a[š]⁴Kar-zi-iš
 49) ⁴Ha-pa-an-da-li-ya-aš⁴LAMMA^{URU}Ga'-ra-ah-na⁴LA[MMA LÍ]L⁴LAMMA^{KUS}kur-ša-aš
 50) ⁴A-a-aš⁴IŠTAR⁴IŠTAR LÍL⁴IŠTAR^{URU}Ni-nu-wa⁴[IŠTAR^{URU}]Ha-'at'-ta-ri-na
 51) ⁴IŠTAR MUNUS.LUGAL ŠA-ME-E⁴Ni-na-at-ta-aš⁴[Ku-li-i]t-t[a]-'aš'⁴ZA.BA⁴.BA⁴
 52) ⁴ZA.BA⁴.BA⁴U^{URU}EI-la-ya⁴ZA.BA⁴.BA⁴U^{URU}A[r-zi-ya DIN]GIR^{MES}KARAS
 53) hu-u-ma-an-te-[eš]⁴MARDUK⁴AL-LA-TUM ták-na-a-[aš⁴UTU-uš^{URU}]U^{URU}Hu-pi-iš-na-aš
 54) ⁴Hu-wa-aš-ša-an-na-aš^{URU}Ša-mu-ha-aš⁴A-a-[pa-ra-aš^{URU}Hur-ma-aš]^{URU}Ha-an-ti-ta-aš-šu-uš
 55) ^{URU}An-ku-wa-aš⁴Ka-tah-ha-aš^{URU}Ta-hur-p[a-aš⁴Ma-am-ma-aš^U]Ka-ta-pa-aš MUNUS.LUGAL-aš
 56) ^{URU}Du'-un'-na'-aš⁴Hal-la-ra-aš DINGIR^{MES}lu-[la-ah-he-e-eš DINGIR^{MES}ha-pi]-re-e-eš
 57) DINGIR^{MES}ŠA^{URU}Ha-at-ti hu-u-ma-an-te-eš DI[NGIR^{MES}LÚ^{MES}DINGIR^{MES}MUNUS^{MES}DINGIR^{MES}]KUR-e-aš
 58) DINGIR^{MES}ŠA-ME-E DINGIR^{MES}ER-SE-TIM HUR.SAG^{MES}[D^{MES}PÚ^{MES}UR-PÁ^{MES}]ne-

§ 5

- 31) Դու՝ Խուկկանա, Արևիս կամովին պաշտպանիր, և մեզքին
 32) Արևի կանգնիր: Այսուհետև ուրիշ ոչ մեկին
 33) չճանաչես: Եվ Արևս քեզ կամովին կպաշտպանեմ, հետո
 34) քո որդիներին կպաշտպանեմ, իսկ հետո քո որդիներին իմ որդին կպաշտպանի:
-

§ 6

- 35) Եվ ե[թ]ե դու միշտ քեզ լավ պահես, և Ա[րևի]ս կամովին պաշտպանես,
 36) ապա հետո քո [որ]դիներին [հա]խդեալ ես [բա]րեհաճ կլինեմ,
 37) և իմ որդին քո որդիներին կամովին կպաշտպանի, և Արևս
 38) քեզ կպաշտպանեմ: Տես, քեզ (համար) այս բանը եղբման տակ
 39) ես դրեցի և այս գործի համար 1000 աստվածների
 40) խորհրդի կանչեցինք:
-

§ 7

- 41) „Երկնքի“ Արևի աստվածը, Արիևնայի Արևի աստվածուհին, „Երկնքի“ Ամպրոպի
 աստվածը, Խաթթիի Ամպրոպի աստվածը,
 42) Հալեպի Ամպրոպի աստվածը, Արիևնայի Ամպրոպի աստվածը, Ց[ի]պպալանդայի
 Ամպրոպի աստվածը,
 43) Սապիխուվայի Ամպրոպի աստվածը, Ներիկի Ամպրոպի աստվածը,
 [Խի]սապխապայի Ամպրոպի աստվածը, Սախպիևայի Ամպրոպի աստվածը,
 44) „Ջորքի“ Ամպրոպի աստվածը, շուկայի Ամպրոպի աստվածը, Ուդայի Ամպրոպի
 աստվածը, [Կիցց]ուվատևայի Ամպրոպի աստվածը,
 45) Պիտտեյարիկի Ամպրոպի աստվածը, Սա[մու]խայի Ամպրոպի աստվածը,
 Սա[րի]սասայի Ամպրոպի աստվածը, Խուրմայի Ամպրոպի աստվածը,
 46) Լիխցիևայի Ամպրոպի աստվածը, „Ավերակ քաղաքի“ Ամպրոպի աստվածը,
 [Բս]խուպիտայի Ամպրոպի աստվածը, Խուլլասասայի Ամպրոպի աստվածը,
 47) Խերատը, Ուդայի Խերատը, Կիցցու[վատ]ևայի Խերատը:
-

§ 8

- 48) Պահապան աստվածը, Խաթթիի Պահապան աստվածը, Ցիտխարիյասը, Կարցիսը,
 49) Խապանդալիյասը, Գարախևայի Պահապան աստվածը, [„Դաշտի“] Պահապան
 աստվածը, „որսապարկի“ Պահապան աստվածը,
 50) Էան, Իշտարը, „Դաշտի“ Իշտարը, Կիևլեի Իշտարը, Ռատտարիևայի [Իշտարը],
 51) „Երկնքի թագուհի“ Իշտարը, Լիևատտասը, [Կուլի]տտասը, Ջարաբան,
 52) Էլլայայի Ջարաբան, Ա[րծի]յայի Ջարաբան, „Ջորքի“ [աստ]վածները
 53) բոլոր, Մարդուկը, Ալլատումը, „Երկր[ի]“ Արևի աստվածը, Խուպիևնայի
 54) Խուվասանևասը, Սամուխայի Ա[վար]ասը, Խուրմայի Խանտիտաստուսը,
 55) Անկուվայի Կատախիտասը, Տախուրպ[այի] Մամմասը, „Կատասայի թագուհին“,
 56) Դուևնայի Խալլարասը, „Լե[ոնե]րի“ աստվածները, իսպալիթուների աստվածները,
 57) Խաթթիի բոլոր աստվածները, Երկրի [.....]
 58) „Երկնքի“ աստվածները, „Երկրի“ աստվածները, Լեոն[երը], գեոները, աղբյուրները,

- 'pi'-[i]š
 59) 'te'-e-kán šal-li-iš a-a-ru-na-aš na-a[*t* ku-ut-ru-e-eš a-ša-an-du .....]-ya
 60) [.....]-ya
 61) [.....]-at-ti
 62) [.....]x

Մյուսակի վերջը բացակայում է:

ԴԿ II

§ 9

- 1) [na]-an-mu' *U-UL* m[e]-'ma-at-ti na-an an-da im'-m[a mu-un-na-a-ši]

§ 10

- 2) na-aš-ma a-pé-e-da-ni im-ma EGIR-an ti-ya-ši A-NA ⁴UTU¹⁰[*š*-ma]
 3) a-wa-an ar-ha ti-ya-ši nu ma-a-an ki-iš-ša-an ut-tar i-e-[*ši*]
 4) nu-ut-ta ke-e *NI-IŠ* DINGIR¹⁰ le-e da-li-ya-an-zi nu-ut-[*ta*]
 5) a-pu-u-un-na an-tu-uh-ša-an le-e da-li-ya-an-z[*i*]
 6) zi-ik ku-e-da-ni EGIR-an ti-ya-ši nu a-pu-u-un-na har-ni-in-ká[n-du]
 7) nu-uš-ma-aš ki-i ut-tar *NI-IŠ* DINGIR¹⁰ EGIR-an le-e tar-na-an-z[*i*]
 8) nu-uš-ma-at-[*ša*] le-e a-a-ra i-en-zi nu-uš-ma-aš ták-ša-an
 9) har-ni-in-kán-du ⁴UTU¹⁰-ma-aš-ša-an ZI-[*aš*] ar-nu-an-du

§ 11

- 10) ma-a-an zi-ik-ma ⁴Hu-uq-qa-na-a-aš ⁴UTU¹⁰-pát pa-ah-ha-aš-ti
 11) EGIR-an-na A-NA ⁴UTU¹⁰-pát ar-ta-ti nu-ut-ta ke-e-ma *NI-IŠ* DINGIR¹⁰
 12) aš-šu-li pa-ah-ša-an-'da'-ru na-aš-ta A-NA QA-AT ⁴UTU¹⁰ an-da
 13) a-aš-šu lu-ú-lu uš-ki

§ 12

- 14) [nu ma-a-an] ⁴UTU¹⁰-kán ku-wa-pí A-NA KARÁŠ an-da nu ma-a-an A-NA
 15) [.....] wa-ar-ri za-ah-hi-ya pa-a-i-mi zi-ga-mu kat-ti-mi
 16) [la-ah-hi-ya-ši] na-aš-ma A-NA KUR ¹⁰KÚR-ma na-aš-ma A-NA URU ¹⁰KÚR'
 17) [la-ah-hi-ya-nu] zi-ga-mu-za kat-ta-an nu-mu-za ma-a-an a-pí-ya-[*y*]a
 18) [¹⁰a-ú-ri-ya-la-aš] ¹⁰uš-ki-iš-ga-tal-la-aš nu-za-an ma-a-an
 19) A-NA ⁴UTU¹⁰ še-er SAG.DU-KA-pát še-er a-ut-ti nu ma-a-an ki-i[š-ša]-an
 20) [.....] me-mi-iš-ki-ši ku-it-wa ku-ít nu-wa-ra-at A-[NA ⁴Hu]-uq-qa-na-a
 21) e-eš-du A-NA ⁴UTU¹⁰-ma-wa hu-u-ma-an SIG5-in 'e'-eš-du

§ 13

- 22) nu-mu-uš-ša-an hu-u-ma-an-da-az pa-ah-ši nu ku-iš A-NA ⁴UTU¹⁰] i-da-a-lu-uš

ամպեր]ը, երկինքը,

59) երկիրը, մեծ ծովը: Եվ (սրանք վկաներ պիտի լինեն .....):

60) .....

61) .....

62) .....

ԴԿ II

§ 9

1) Եվ երա մասին ինձ չասես և նույնիսկ լռես),

---

§ 10

2) կամ նույնիսկ երա մոտ գնաս, [իսկ] Արևին

3) լքես: Եթե դու այդպիսի բան ան[ես],

4) Այս երդման աստվածները քեզ հանգիստ չեն թողնի, և [քո պատճառով]

5) այդ մարդուն էլ հանգիստ չեն թողնի,

6) ում մոտ դու կգնաս: Եվ երան էլ կոչեչաց[ենն]:

7) Եվ քեզ այս բանի համար երդման աստվածները հետո բաց չեն թողնի,

8) կրանք քեզ համար դա ճիշտ չեն համարի, միասին քեզ

9) կոչեչացնեն և Արևիս կամքը կկատարեն:

---

§ 11

10) Իսկ եթե դու՝ Խուկկանա, միայն Արևիս պաշտպանես

11) և միայն Արևիս մեջքին կանգնես, ապա քեզ այս երդման աստվածները

12) կամովին կպաշտպանեն և Արևիս ձեռքում

13) դու լավ ապահովություն կտեսնես:

---

§ 12

14) [Եվ եթե], երբ Արևս զորքի հետ եմ և եթե

15) [.....] օգնության գնամ, դու ինձ հետ միասին

16) [կարշավես]: Իսկ եթե դեպի թշնամական երկիր կամ թշնամական քաղաք

17) [ես արշավեմ], դու ինձ հետ, ինձ համար այնտեղ

18) սահմանային պահակ (կլինես): Եթե դու

19) Արևիս (նայես) ինչպես քո անձին ես նայում և եթե այ[ս]պես

20) [.....] խոսես. "Ինչ որ (պատահում է), [Խուկկանայ]ին]

21) թող պատահի, իսկ Արևին թող միայն բարին լինի":

---

§ 13

22) Ինձ բոլորից պաշտպանիր: Ով Արևիս հանդեպ չար է,

- 23) tu-uq-qa a-pa-a-aš i-da-a-lu-uš 'e'-eš-du
 24) ma-a-na-aš A-NA ⁴UTU¹⁰KÜR tu-uq-qa-aš ¹⁰KÜR e-eš-du
 25) [na-aš-ma] KUR-e na-aš-ma URU-aš A-NA ⁴UTU¹⁰ NU-KÜR- TA' tu-ug-ga-at NU-KÜR-
 TA-KA e-eš-du
-

§ 14

- 26) [na-aš-ma] A-NA ⁴UTU¹⁰KÜR-ya ku-iš-ki [ti]-i-e-ez-zi
 27) na-aš-ma ku-u-ru-ur KLBAL ku-iš-ki e-e[p-z]i tu-ga ha-at-ra-a-mi
 28) nu-mu-uš-ša-an ma-a-an ÉRIN^{MS}-it ANŠE.KUR.R[A]^{MS}-it lam-mar Ú-UL a-ar-ti
 29) nu-za-an pa-ra-a im-ma hu-it-ti-ya-ši 'na'-aš-ma-at zi-ik-ma
 30) zi-ki-'la' iš-ta-ma-aš-ti nu-mu-uš-ša'-an ma-a-an a-pi-ya-ya
 31) lam-mar Ú-UL a-ar-ti nu-ut-ta k[e]-e NI-IŠ^{MS} DINGIR^{MS} har-ni-in-kán-du
-

§ 15

- 32) na-aš-ma-mu-za ma-a-an LÚ^{URU}Ha-at-ti 'nam'-ma ku-iš-ki i-da-a-lu
 33) me-na-ah-ha-an-da ša-ra-a da-a-i [k]u-i-e-ša-aš im-ma ku-iš-an-tu-uh-ša-[aš]
 34) zi-ga-an GIM-an iš-ta-ma-aš-ti na-an-mu ma-a-an a-pé-e-da-ni
 35) lam-ni-i Ú-UL me-ma-at-ti 'na'-an pa-ra-a im-ma ša-me-nu-ši
 36) nu ki-iš-'ša'-an te-ši am-mu-'uk'-wa-za [i-i]n-ga-nu-wa-an-za
 37) nu-wa Ú-UL' ku-it-ki me-ma-[a]h-hi [i-ya-mi-y]a-wa Ú-UL ku-it-ki
 38) a-ši-ma-wa [ma-ah-h]a-an i-e-[ez-zi nu QA-TAM-MA] i-e-ed-du
-

§ 16

- 39) nam-ma-wa-za x[.....] x [.....-h]a?-ri nu ma-a-an
 40) a-pi-ni-šu-wa-a[n-da-an me-mi-an me-ma-at-ti nu] i-da-a-lu-un
 41) an-tu-uh-ša-an [A-NA ⁴UTU¹⁰ hu-u-da-a-ak Ú]-UL me-ma-at-ti
 42) nu-uš-ša-an x[..... nu-z]a u-wa-ši a-pé-el
 43) ki-iš-ta-ti [nu tu-uk ⁴Hu-uq-qa-na-a-an ke]-e NI-IŠ^{MS} DINGIR^{MS} har-ni-in-kán-du
 44) nu-ut-ta le-'e' [a-a-ra] 'i'-en-zi
-

§ 17

- 45) na-aš-ma ki-iš-[ša-an ut-tar ku-it-k]i i-ya-ši
 46) nu-mu-za me-na-ah-h[a-an-da ku-it-ki ša-ra]-a da-'at'-ti
 47) na-aš-ma-at z[i-ki-la Ú-UL da-at-ti] ta-ma-iš-'ma'
 48) ku-iš-ki i-[e-ez-zi nu ma-a-an a-pi-ni]-'šu'-wa-an-na-ut-tar
 49) i-e-ši nu [tu-uk ⁴Hu-uq-qa-na-a-an ke]-e NI-IŠ^{MS} DINGIR^{MS} har-ni-in-kán-du
 50) ne-et-t[a le-e] 'a-a-ra' i-en-z[i] EGIR-pa-an-na-at-ta
 51) le-e [ta]r-na-an-zi
-

§ 18

- 52) na-aš-ma-[z]a ku-it ku-it im-ma i-da-'a'-lu ut-tar zi-ga-at

- 23) քո հանդեպ (էլ) ես թող չար լինի:
 24) Եթե ես Արևիս թշնամի է, քեզ էլ թող թշնամի լինի:
 25) [Եթե] երկիրը կամ քաղաքը Արևիս թշնամի է, քեզ էլ այն թող թշնամի լինի:
-

§ 14

- 26) [Եթե] Արևիս վրա որևէ թշնամի [հար]ձակվի,
 27) կամ թշնամական ապստամբություն սկ[ս]ի, (և) ես քեզ գրեմ:
 28) Եթե ինձ մոտ գորքով (և) մարտակառքերով տեղնուտեղը չգաս,
 29) և նույնիսկ նրան (թշնամուն - Ա.Ք.) նախընտրես, կամ եթե դու այդ մասին
 30) ինքդ լսես և եթե ինձ մոտ այնտեղ
 31) տեղնուտեղը չգաս, քեզ ա[յ]ս երդման աստվածները թող ոչնչացնեն:
-

§ 15

- 32) Կամ եթե Խաթթիի մարդը իմ հանդեպ [ին]տո չար
 33) բան անի, [ո]վ էլ որ ես լինի,
 34) եթե դու այդ (մասին) լսես և եթե ինձ այդ
 35) պահին չասես, և նրան նույնիսկ թաքցնես
 36) և այսպես ասես. "Չնայած) ես երդվիլ եմ,
 37) (բայց) ոչինչ չեմ աս[ի], ոչինչ չեմ [ան]ի,
 38) իսկ ես [ինչպ]ես ան[ում է, թող այնպես էլ] անի":
-

§ 16

- 39) „Ճետո ես [.....]-ի": Եթե
 40) այդպի[սի] բան ասես և) չար
 41) մարդու մասին [Արևիս տեղնուտեղը չ]ասես,
 42) այլ նրա մոտ [նույնիսկ?] գնաս, (և եթե) այդ(պես)
 43) լինի, [քեզ՝ Խուկկանա, (այ)ս երդման աստվածները թող ոչնչացնեն:
 44) Նրանք քեզ չեն [և նե]րի:
-

§ 17

- 45) Կամ եր[բ ինչ-որ բա]ն անես,
 46) իմ հանդ[եպ ինչ-որ բան ձեռ]նարկես
 47) կամ ի[նքդ չձեռ]արկես), այլ
 48) ուրիշ մեկը ա[ն]ի: Եթե այդ[պես]
 49) անես, [քեզ՝ Խուկկանա, այս երդման] աստվածները թող ոչնչացնեն:
 50) Դա քե[զ չեն] նե]րի և հետագայում
 51) [բաց] չեն թողնի:
-

§ 18

- 52) Կամ եթե նույն[իսկ] ինչ-որ (չա)ր բան դու

- 53) iš-[t]a-ma-aš-ti na-at-mu-kán ma-a-an ša-'an'-na-at-ti
 54) na-at-mu *Ú-UL* me-ma-at-ti na-aš-ma-mu a-pu-u-un an-tu-uh-ša-an
 55) ša-an-na-at-ti na-an-mu *Ú-UL* me-ma-[a]t-ti na-an an-đa
 56) im-ma mu-un-na-a-ši nu-ut-ta ka-a-ša ke-e ku-e
 57) ud-da-a-ar *ŠA-PAL NI-IŠ DINGIR^{LM}* da-a-i-u-en
 58) na-at ma-a-an *Ú-UL* pa-ah-ha-aš-ti na-aš-[m]a-at-kán šar-ra-at-ti
 59) nu-ut-ta ke-e *NI-IŠ DINGIR^{MS}* har-'ni-in-k'án-du
-

§ 19

- 60) an-tu-uh-ša-a-tar-ma ku-it nu-u[š-ša]-an *Ú-UL*-ya ku-it
 B [.....] ' *Ú-UL*-ya ku-[it]
 61) ut-tar ú-e-mi-ya-u-e-ni na-at-š[a-an ke-e-d]a-ni li-in-ki-ya-aš
 B [.....ke-e-d]a-ni li-in-ki-'ya-aš'
 62) tup-pi-ya *Ú-UL* ki-it-ta-[ri na-a]š-ma-at an-tu-'uh-ha'-aš-kán
 B [..... na-aš-m]a-at an-tu-wa-ah-ha-aš-'kán'
 63) i-'da-a-lu-uš ar-ha' a-pé-ez i-e-[šit? tu-ga-a]t-ša-an ZI-KA
 B [.....t]u-ga-at-ša-an ZI-KA
 64) [.....] x [.....] ta-ma-iš-ma ku-iš-ki
 B [..... ta-m]a-iš-ma ku-iš-ki
 65) [me-ma-i] na-at-mu-kán ša-an-na-at-ti
 B [me-ma-i (66) [na-at-mu-ká]n ša-an-na-at-ti
 66) [.....] li-in-ki-ya
 B [.....] 'li'-in-ki-ya [.....]
 67) [.....] me-ma-ah-hi
 B [.....] me-m[a-a]h-hi
 68) [nu-ut-ta ke-e ut-tar *NI-IŠ DINGIR^{MS}* EGIR-an le-e] tar-na-an-zi
 B [..... le-e] 'tar-na-an'-zi
 69) [nu-ut-ta ke-e *NI-IŠ DINGIR^{MS}* har-ni-in-ká]n-du
 B 𐎠𐎢𐎡 (1') [.....]- 'ut'-[..... har-ni-in-kán]- 'du'
-

§ 20

- 70) [.....] hu-u-ma-an
 B (2') nu-uš-[.....]
 71) [.....] *Ú-UL* še-ek-ku-e-ni
 B (3') ki-it-x[.....]
 72) [.....na-at li-in-ki-ya] kat-ta ki-it-ta-ri
 B (4') *DINGIR^{MS}* 'ma' [.....]
-

§ 21

- 73) [.....] i-ya-nu-un
 B (5') nu-ut-ta x[.....]
 74) [.....iš]-tar-na ar-ha

- 53) լսես և և[թե] ինձնից այդ [թա]քցնես
 54) ու ինձ այդ մասին չասես, [և] այդ մարդուն
 55) թաքցնես, նրա մասին չ[աս]ես, նրա մասին
 56) նույնիսկ լռես: Քեզ համար այս
 57) խոսքերը մենք երդման տակ դրեցինք:
 58) Եվ եթե դու այդ չպաշտպան[ես և] այդ խախտես,
 59) քեզ այս երդման աստվածները թող ոչ[նչաց]նեն:
-

§ 19

- 60) Քանի որ մարդկությունը երդմնագանց է, և այդ
 61) բանը մենք չգտանք, որովհետև այ[և այ]ս երդման
 62) աղյուսակում չկա[ր և կա]մ այն չար
 63) մարդը այնտեղից —[..... քեզ] քո հոգին
 64) [.....] իսկ [ուրիշ] մեկը
 65) [ասի], և այդ բանը թաքցնես,
 66) [.....] երդման
 67) [.....] ես (կ)ասեմ:
 68) [քեզ այս բանի համար երդման աստվածները հետո] բաց [չեն] թողնի,
 69) [քեզ այս երդման աստվածները թող ոչնչաց]նեն:
-

§ 20

- 70) [.....] ամբողջ/բոլոր
 71) [.....] մենք չգիտենք:
 72) [.....և այդ երդումը] նա դրեց:
-

§ 21

- 73) [(Եվ նրան/այդ?).....] էս արեցի:
 74) [(Եվ նրան/այդ?).....մ]իջև

- B (6) nu-ut-ták-kán [.....]xx[..... iš-tar-na ar]-ha
 75) [..... ti-it]-ta-nu-nu-un
 B (7) nu-ud-đu-’za’ [.....t]i-it-ta-nu-n(u-un)
 76) [.....]x ku-wa-pí
 B (8) nu-’za-ma-a-an’ x[...? ku-w]a-pí ‘IT’-Tl’-’[UTU⁵² .....?]
 77) [IT-Tl’⁴UTU⁵²..... a]k?-ki-ya-an-za-ma
 B (9) ma-a-’an-’n[a ..?]x[.....-z]a? ku-wa-pí
 78) [... ku-wa-pí? na-aš-šu-ták-kán ku-e-da-ni-ik-ki EGIR-an-da] pí-i-e-mi
 B na-aš-šu-’ták-kán’ [ku-e-da-ni-ik-ki (5’)]EGIR-an-da pí-ya-mi
 79) [na-aš-ma-ták-kán A-NA KARAS⁸ ku-wa-pí-ik-ki an-da] pí-i-e-mi
 B [na-aš-ma-ták-ká]n A-NA KARAS⁸ ku-wa-p[í-ik-ki a]n-da pí-ya-mi
 80) [i-da-a-lu-un-ma me-mi-ya-an iš-ta-m]a-aš-ti
 B (6) ‘i-da-’a-lu-’un-’ma’ me-m[i-ya-an iš-t]a-ma-aš-ti
 81) [na-an-mu ma-a-an le-e ha-at-ra-a-ši zi-ik ša-an-na-at-ti nu-mu-u]š-ša-an
 B na-an-mu ma-a-a[n le-e h]a-at-ra-a-ši (7’)zi-ik [ša-an-na-at-ti nu-mu-uš-ša-an]
 82) [lam-mar Ū-UL a-ar-t]i
 B [am-ma]r Ū-UL a-ar-[ti]
-

§ 22 (= B)

- 83) (8’) na-aš-ma-[aš Š]A K[UR] ^{URU}[H]a-ya-ša-ma nu i-da-a-lu-un me-mi-an [iš-ta-ma-aš-ti]
 84) (9’) ku-i-ša-aš [im-m]a ku-iš me-mi-aš nu-mu-uš-ša-an ma-a-an [am-mar Ū-UL a-ar-ti]
 85) (10’) na-aš-ma-’at-ta a-pa-a-at’ ha-at-ra-a-mi ka-a-ša-wa ka-[a-aš]
 86) (11’) ‘i-da-a-lu-’uš’ m[e-mi-y]a-aš nu-mu-uš-ša-an ma-a-an lam-mar Ū-[UL a-ar-ti]
 87) (12’) nu-ut-ta k[e-e-m]a NI-IŠ DINGIR^{MES} har-ni-in-k[án-đu]
-

§ 23 (= B)

- 88) (13’) ma-a-an ⁴UTU⁵²-ma aš-šu-li pa-ah-ha-aš-ti EGIR-an-na A-N[A ⁴UTU⁵²(-pát) ar-ta-ti]
 89) (14’) nu-ut-ta ke-e NI-IŠ DINGIR^{MES} aš-šu-li pa-ah-ša-an-tya-[ru]
 90) (15’) n[am-ma-at-t]a KUR ^{URU}[H]a-y]a-ša-ya ku-it [AD-DIN nu a-pa-at-ta]
 91) (16’) [aš-šu-li] p[a-ah-ša-an-da-ru]
-

§ 24 (= B)

- 92) (17’) [na-aš-ma A-NA ⁴UTU⁵² ku-i]š-ki me-na-ah-ha-a[n-da BAL i-ya-zi]
 93) (18’) [na-aš-ma A-NA DUMU^{MES} ⁴UTU⁵² ku-i]š-ki me-na-[ah-ha-an-da BAL i-ya-zi]
 94) (19’) [.....] kat-ta [.....
 95)(20’) [.....] x-ya [.....
-

- 75) [(Եվ կրան/այդ?).....] ես դրեցի/հաստատեցի:
 76) [(Եվ եթե).....(եր)ք [.....]]
 77) [Արևի դեմ.....].....
 78) [Եվ նրան ինչ-որ տեղ] ուղարկեմ,
 79) Երբ ես գորքով ինչ-[որ տեղ] գնամ,
 80) [Իսկ եթե չար բան լս]ես
 81) [(և եթե այդ մասին ինձ չգրես (և) թաքցնես և ինձ մտտ),
 82) [տեղնուտեղը չգա]ս:
-

§ 22

- 83) Կամ [2]այսպայում չար բան [լսես],
 84) ինչ էլ որ լինի, և եթե ինձ մտտ տ[եղնուտեղը չգաս]:
 85) Կամ (եթե) քեզ այդ մասին գրեմ. „Ահա [տես],
 86) չար բ[ա]ն է“, ինձ մտտ տեղնուտեղը չ[գաս]:
 87) քեզ այս երդման աստվածները թող ոչնչաց[նեն]:
-

§ 23

- 88) Իսկ եթե Արևիս կամովին պաշտպանես և [Արևիս մեջքի]ն [կանգնես],
 89) քեզ այս երդման աստվածները թող կամովին պաշտպան[են]:
 90) Հ[ետո] նաև Հ[այ]ասան, որ [քե]զ [տվեցի, այդ էլ]
 91) [կամովին] կա[պաշտպանեն]:
-

§ 24

- 92) [Կամ Արևիս] դե[մ ո]վ [կապստամբի],
 93) [Կամ Արևի որդիների դե[մ ո]վ [կապստամբի],
 94) .....
 95) .....
-

24 III

§ 25

1) [.....] x [.....]

§ 26 (= B)

2') [n]a-'aš'-ma-at-ta [.....]

3') ⁴UTU²-wa-at-t[a.....]

4') am-me-el na-aš-šu-[.....]

5') zi-ik-wa A·N[A.....]

6') EGIR-an ti-ya n[u.....]

7') nu-ud-du-uš-ša-an x[.....]

8') ZI-KA pa-ra-a wa-a[t-ku-uz-zi .....]

9') nu A-NA ⁴UTU² a-wa-'an' [ar-ha ti-i-e-ši ...]10') ne-et-ta ke-e NI-[Š DINGIR^{MES/UM} (EGIR-an?) le-e da-li-ya-an-zi]

11') a-pé-e-da-ni-ya-at [an-tu-uh-sa-an le-e tar-na-an-zi]

12') nu-uš-ma-aš ták-ša-an [har-ni-in-ká]n-đu

§ 27

13') na-aš-ma ki-iš-šu-wa-an ut-ta[r zi-ki-la ZI-it]

14') e-ep-ši na-aš-ma-at i-e-ši [nu?] nam-ma ku-it-ki

15') [p]a-ra-a da-ma-i ša-an-ha-at-t[i .....]

16') 'i'-[n]i-wa i-ya-mi nu-wa-za a-pé-y[a...] xx

17') ke-e N[I-I]Š DINGIR^{MES} le-e da-li-[ya-an-zi ..... ha]r-ni-in-ká[n-đu]

§ 28

18') ka-a-ša-ták-kán [A]-NA É.GAL^{UM}.YA [ša-r]a-a ú-wa-da-an-zi19') nu-kán ŠA É.GAL^{UM} š]a-ak-la-i[š nu(-kán)] ku-it

20') na-ak-ki-ša-aš nu 'ku-it' 'ma-ah-ha'-[an .... ku-i]t ma-ah-ha-an

21') iš-ta-ma-aš-ki-ši na-at-[kán IŠ-TU É.GAL^{UM} .?]x

22') le-e [ša-an-na-a]t-ti

§ 29

23') na-aš-ma-đu-za-kán ⁴UTU² ga-ra-t[a .....]-HARB [na-aš-ma-đu-za-kán] ⁴UTU² ga-ra-ta .....]

24') nu-ud-đu-za me-mi-ya-nu-uš a-wa-an [k]at-t[a .....nu-z]a ma-a-an

B [... nu-ud-đu-za me-mi-ya-nu-us a-wa-a]n kat-ta x[...]

25') an-tu-uh-ša-an ku-in-ki aš-šu-li <<u>> [pa-ra-a hu-u-it-ti-ya-a]n har-mi

B [(ma-a-an an-tu-uh-ša-an ku-in-ki aš-šu-li) pa-ra-a hu-u-it-ti-ya-an har-mi]

2Կ III

§ 25

1') .....

§ 26

2') [Կամ] քեզ [.....]

3') ..Արևը քեզ [.....]

4') ... [.....]

5') ..Նու [.....]-ին (հայց հոլ...) [.....]

6') հետո կանգնիր?: Եվ.....

7') Եվ քեզ [.....]

8') քո հոգին կազ[ատվի]

9') Եվ Արևին լ[քես]:

10') Այդ բանի համար այս երդմ[ան աստվածները քեզ հանգիստ չեն թողնի].

11') երան էլ [հանգիստ չեն թողնի]:

12') Միասին ձեզ կ[ոչնչաց]նեն:

§ 27

13') Կամ այսպիսի բան[ը դու ինքդ քո հոգում]

14') ունեցի և այդպես արա: [Եթե] հետո մեկ

15') ուրիշ բան թարցնես [.....]

16') ..Այդ (բանը) ես կանեմ, երա [.....]

17') Այս [երդմ]ան աստվածները քեզ հանգիստ չեն թողնի]:

§ 28

18') Երբ դուք իմ պալատ [զաք].

19') պալատում սու[որոյք] կա, որ

20') կարևոր է: Ին[չ-ո]ր (բան) երբ

21') լսես, այդ մասին [պալատ]ից դուրս ասես].

22') չ[թաք]ցնես:

§ 29

23') Կամ եթե Արևս քեզ իր հոգին [.....]

24') և մտահոգություններս քեզ (բացահայտեմ), եթե

25') որևէ մարդու բարիություն անելու համար [ընտրե]մ,

- 26) a-šī-wa an-tu-wa-ah-ha-aš SIG₅-in i[š]-[a-i nu-wa-ra-an]
 B (1)[a-šī-wa an-tu-wa]-ah-ha-aš SIG₅-in iš-ša-i nu-wa-[ra-an]
 27) ⁴UTU²⁰-ya SIG₅-in i-ya-mi 'zi'-ga-[aš-šī ma-a-an pa-a-i-š]i
 B [⁴UTU²⁰-ya] (2)[SIG₅-in i-ya-mi zi-g]a-aš-šī ma-a-an pa-a-i-šī
 28) a-pu-u-un me-mi-ya-an EGIR-pa me-ma-at-ti [na-aš-ma-za] an-tu-uh-ša-an
 B a-pu-u-un [me-mi-ya-an EGIR-pa] (3)[me-ma-at-ti n]a-aš-ma-za a-pu-u-un LU¹⁰⁰⁰
 29) i-da-la-u-wa-an-ni 'pa'-ra-a hu-it-ti-ya-a[n har-m]i
 B i-da-a-la-[u-wa-an-ni] (4) [pa-ra-a hu-it-ti-ya-an] har-mi
 30) a-šī-wa an-tu-wa-ah-ha-aš i-da-a-lu-uš i-da-la-'u'-wa-[ah-zi-ya-mu]
 B a-šī-wa an-tu-wa-ah-ha-aš i-da-a-[lu-uš i-da-la-u-wa-ah-zi-ya-mu?]
 31) nu-wa-ra-an ⁴UTU²⁰ i-da-la-u-wa-ah-mi nu ma-a-an pa-i[t-ti]
 B (5) [nu-wa-r]a-an ⁴UTU²⁰ i-da-la-wa-ah-mi nu [ma-a-an pa-it-ti]
 32) a-pu-u-un me-mi-an a-pé-e-da-ni EGIR-pa me-ma-at-ti n[a-aš-ma-z]a KUR-e
 B (6) [a]-pu-u-[un me-mi-ya-a]n a-pé-e-da-ni EGIR-pa me-ma-a[t-ti na-aš-ma-za KUR-e
 33) ku-it-ki na-aš-ma URU-an ku-in-ki a-aš-šu pa-ra-a hu-u-
 [it-t]i-ya-an har-mi
 B(7) ku-it-ki [na-aš-ma U]RU-an ku-in-ki <<URU-an ku-in-ki>> [a-aš-šu pa-ra-a] (8) hu-it-
 ti-[ya-a]n har-mi
 34) 'SIG₅'-in-wa iš-ša-a-i nu-wa-ra-an ⁴UTU²⁰-ya SIG₅-i[n] 'i'-ya-mi
 B SIG₅-in-wa iš-ša-i nu-wa-[ra-an ⁴UTU²⁰-ya] (9) SIG₅-in i-ya-mi
 35) z[i-g]a ma-a-an a-pé-'e'-da-ni KUR-e na-aš-ma URU-ri EGI[R-pa] me-ma-at-ti
 B zi-ga ma-a-an a-pé-e-da-ni KU[R-e na-aš-ma URU-ri] (10) EGI[R-pa] me-ma-at-ti
 36) nu-ud-[du-z]a ma-a-an a-[p]a-a-at KUR-e na-aš-ma URU-an aš-šu-[I]i
 B na-aš-ma-za ma-a-an a-pa-a-at [KUR-e na-aš-ma URU-an] (11) aš-šu-li
 37) na-aš-m[a i] da-a-lu-'i?' pa-ra-a hu-it-ti-ya-an [h]ar-mi
 B na-aš-ma i-da-a-lu pa-ra-a hu-it-t[i-ya-an] [h]ar-mi
 38) zi-ga-[aš-ma]-'ša'-at ma-a-an pa-it-ti EGIR-pa me-[ma-a]t-ti
 B (12) zi-ga-aš-ma-ša-at ma-a-an pa-it-ti EGIR-pa [me-ma-at-ti]
 39) ne-'et'-ta ŠA-'PAL NI-IŠ DINGIR¹⁰⁰ DÚ-ru
 B (13) ne-et-ta ŠA-PAL NI-IŠ DINGIR¹⁰⁰ ki-[it-ta-ru]

§ 30

- 40) nam-ma-'at'-ta ⁴UTU²⁰ [k]u-in ku-u-un NIN₅-YA A-NA DAM^[7-27]-KA A AD-DIN
 B (14) nam-m[a-a]t-ta ⁴UTU²⁰ ku-in ku-u-un NIN₅-YA A-NA DAM^[7-27]-KA A AD-DIN
 41) 'nu'-uš-[šī] NIN₅¹⁰⁰-ŠU ŠA MĀŠ-ŠU ŠA NUMUN-ŠU me-eq-qa-e-eš a-ša-an-zi
 B(15) nu-uš-šī NIN₅¹⁰⁰-ŠU ŠA MĀŠ-ŠU ŠA NUMUN-ŠU me-eq-qa-e-eš [ku-it-a-š]a-an-zi
 42) [ŠA NUMUN-K]A-at-ta-at a-pé-'e'-ya' zi-ga-aš-ma-aš-za NIN₅-[ŠU ku]-it har-šī
 B(16) ŠA NU[MUN-KA-at]-ta a-pé-e-ya zi-ga-aš-ma-aš-za NIN₅-ŠU ku-[it h]ar-šī
 43) A-NA [K]UR¹⁰⁰Ha-at-ti-ma-kán ša-a-ak-la-iš du-u[q-qa]-ri
 B (17) A-NA [K]UR¹⁰⁰Ha-at-ti-ma-kán ša-a]k-la-iš tu-uq-qa-ri

- 26') (ասելով). ..Այս մարդը (իբեն) լավ է պ(ա)հու(մ),
 27') և Արես նրան լավ կվերաբերվեմ': [Եթե] դու [զնաս նրան]
 28') այդ բանը հետո ասես: [Կամ] (եթե) մարդուն
 29') չարիքի համար ընտր(եմ),
 30') (ասելով). ..Այս մարդը [իմ հանդեպ] չա[ր է],
 31') Արես նրան չարությամբ կվերաբերվեմ': Եթե զնաս
 32') այդ բանը նրան հետո ասես: [Կամ] (եթե) որևէ երկիր
 33') կամ որևէ քաղաք բարություն անելու համար ըն(տ)րեմ,
 34') (ասելով). ..Այն (իբեն) լավ է պահում, և Արես նրան լավ կվերաբերվեմ':
 35') Եթե դ[ու] այդ երկրին կամ քաղաքին հե(տ) ասես:
 36') Կ[ամ] եթե այդ երկիրը կամ քաղաքը լավությամբ
 37') կամ չարությամբ վերաբերվելու համար ընտրեմ:
 38') Եթե դու զնաս այդ (բանը) [նրան]ց հետո ա(սե)ս:
 39') Այդ բանը քեզ համար երդման տակ թող դրվի:
-

§ 30

- 40') Այնուհետև, այս քույրս ում Արես քեզ կնության տվեցի,
 41') ես (իր) ընտանիքից (և) տոհմից շատ քույր(եր) ունի:
 42') .....: Դու նրանց որպես [քո] քույրեր վերաբերվիր:
 43') Խաթթիում կարևոր սովորույթ կա:

- 44) 'ŠEŠ-aš'[z]a NIN-ŠŪ ^{MUNUS}a-a-an-ni-in-ni-ya-mi-in Ū-UL d[a-a]-i
 B [ŠEŠ-aš] NIN-ŠŪ (18) ^{MUNUS}a-a-a[n-ni-in-ni-ya-mi-in] Ū-UL da-a-i
 45) Ū-[U]L-at a-a-ra ku-iš-ma-at i-e-zi a-pí-ni-iš-[šu-u-w]a-an 'ut'-tar
 B Ū-UL-at a-a-[ra ku-i]š-ma-at (19) i-ya-[zi a-pí-ni-is-su-u-wa-an] ut-tar
 46) na-aš ^{URU}Ha-at-tu-ši Ū-UL hu-u-iš-šu-u-iz-zi a-ki-pa?-a[š-š]a-an
 B na-aš ^{URU}Ha-at-t[u-ši Ū-UL] hu-iš-šu-iz-zi (20) a-ki-[pa-aš-ša-an]
 47) 'šu'-me-en-za-an KUR-e dam-pu-u-pí ku-it an-da-[a]t za-[ah-ha]-an ŠA
 B šu-me-en-za-a]n KUR-e dam-pu-u-pí ku-i[t an-da-a]t za-ah-ha-an
 48) [DAM?-ŠU-z]a 'NIN-ŠŪ ^{MUNUS}a-a-an-ni-in-ni-ya-mi-in da-aš-ká[n-zi(-pát)?]
 B (21) ŠEŠ-[za NIN-ŠŪ ^{MUNUS}a]-a-an-ni-in-ni-ya-mi-in 'da-aš-kán'-zi-pát
 49) ^{URU}Ha-at-tu-ši-ma-at Ū-[UL a]-'a-ra'
 B (22) ^{URU}Ha-a[t-tu-ši-ma-at] Ū-UL a-a-ra

§ 31

- 50) nu-ut-ta ma-a-an ŠA DAM-KA ku-wa-pí 'NIN-ŠŪ' na-aš-ma ŠA [ŠE]Š 'DAM'-ŠŪ
 B (23) nu-ut-ta ma-a-an ŠA DAM-KA ku-wa-pí NIN-ŠŪ na-aš-ma ŠA [ŠE]Š DAM-ŠŪ
 51) ^{MUNUS}a-a-an-ni-in-ni-ya-mi-iš kat-ta-an ú-iz-zi nu-uš-ši [a-d]a-an-na
 B (24) ^{MUNUS}a-a-an-ni-in-ni-ya-mi-iš kat-ta-an ú-iz-zi nu-uš-ši a-[da-an-na]
 52) a-ku-wa-an-na pa-a-i nu-za e-za-at-tén e-ku-ut-tén du-uš-ki-iš-ki-tén
 B (25) a-ku-wa-an-na pa-a-i nu-za e-za-at-tén e-ku-ut-tén du-uš-ki-iš-ki-t[én]
 53) da-an-na-ma-za le-e i-la-li-ya-ši Ū-UL-at a-a-[r]a a-pé-e-ez-kán
 B (26) da-an-na-ma-an-za le-e i-la-li-ya-ši Ū-UL-at a-a-ra a-pé-e-(ez-kán)
 54) ud-da-na-az ar-ha ak-'ki'-iš-kán-zi na-at zi-i[k] tu-'el' ZI-it
 B (27) ud-da-na-az ar-ha ak-ki-iš-kán-zi na-[at z]i-ga tu-el [ZI-it]
 55) le-e e-ep-ši ma-an-ták-kán a-pí-ni-iš-šu-wa-an-ti ud-'da'-ni-i
 B (28) le-e e-ep-ši ma-an-ták-kán a-pí-ni-[iš-šu-wa-an-t]i ud-da-ni-i
 56) da-ma-iš-ša ku-'iš-ki' pár-ra-an-da ti-it-ta-nu-uz-'zi' zi-ga-an
 B [da-ma-iš-ša] (29) ku-iš-ki pár-ra-an-da ti-it-ta-nu-zi [zi-ga-an]
 57) le-e iš-ta-ma-'aš-ti' na-at le-e i-ya-ši
 B [l]e-e iš-t[a-ma-aš-ti] (30) na-at le-e i-ya-ši
 58) ŠA-PAL NI-IŠ DINGIR^{IM}-y[a]-at-ta ki-it-ta-ru
 B ŠA-PAL NI-[IŠ DINGIR^{IM}-ya-at-t]a ki-it-[ta-ru]

§ 32

- 59) ŠA É.GAL^{IM}-y[a]-'za' MUNUS^{IM} me-ek-ki uš-ga-ah-hu-ut ku-i-ša-aš im-ma k[u-i]š
 B (31) ŠA É.GAL^{IM}-ya-az MUNUS^{IM} me-ek-ki uš-ga-ah-h[u-ut ku-i-š]a-aš im-ma [k]u-iš
 60) ŠA É.GAL^{IM} 'MUNUS' ma-a-na-aš EL-LUM ma-a-na-aš ^{MUNUS}SUHUR.LÁ
 B (32) ŠA É.GAL^{IM} MUNUS^{IM} ma-a-na-aš EL-LUM ma-a-na-aš ^{MUNUS}SUHUR.LÁ
 61) nu-uš-ši ma-n[i-i]n-ku-wa-an le-e ti-ya-ši nu-uš-ši ma-ni-i[n-ku]-wa-an
 B nu-uš-ši [m]a-an-ni-in-ku-w[a-an] (33) [le-e ti-ya-ši] nu-uš-ši ma-an-ni-in-ku-an

- 44') Եղբայրը իր քրոջը (կամ) ազգականուհուն չի (վերցնում):
 45') Դա արգելված է: Ով այդ անի, այդպիսի բան,
 46') նա Խաթթուսատում կենդանի չի մնա, այլ կսպանվի: (Բսկ)
 47') ձեր երկիրը բարբարոսական է,
 48') եղբայրը իր քրոջը (կամ) ազգականուհուն վերցնում է:
 49') Խաթթուսատում դա արգելված է:
-

§ 31

- 50') Եվ եթե քեզ մոտ կնոջդ քույրը կամ նրա ազգականուհին
 51') գա, նրան ուտելիք
 52') (և) խմելիք տուր: Կերև-խմեք, գվարճացեք:
 53') Բայց նրան վերցնել չկամենաս. դա արգելված է: Այ[դ]
 54') բանի պատճառով սպանվում են: [Դ]ու այդ (բանը) քո հոգումդ
 55') չունենաս: Եթե քեզ այդպիսի բանի
 56') ուրիշ մեկը դրդի, դու նրան
 57') չլսես և այդ (բանը) չանես:
 58') Քեզ (այս) էլ երդման տակ թող դրվի:
-

§ 32

- 59') Պալատի կնոջից էլ շատ զգուշացիր: Ինչպիսի
 60') պալատական կին որ լինի՝ „ազատ“ (կին) թե սպասուհի,
 61') նրան մոտ չքաղես, նրան մոտ

- 62') le-e pa-a-i-ši me-mi-ya-an-na-aš-ši le-e me-ma-at-ti
 B le-e pa-a-i-ši me-mi-an-na-aš-[ši] (34) le-e me-ma-at-ti
 63') ARAD-KA-ya-aš-ši GÊME-KA ma-ni-in-ku-wa-an le-e pa-iz-'zi'
 B ARAD-KA-ya-wa GÊME-KA ma-an-ni-in-ku-wa-an le-e pa-iz-zi
 64') na-an-za-an me-ek-ki uš-ga-ah-hu-ut ŠA Ê.GAL^{LIM} ku-'wa-pí MUNUS a-u[t-ti]
 B (35) na-an-za-an me-ek-ki uš-ga-ah-hu-ut ŠA Ê.GAL^{LIM} ku-wa-pí MUNUS^{LIM} a-ut-ti
 65') na-aš-ta KASKAL-az ar-ha me-ek-ki wa-at-qa-ah-hu-ut
 B (36) na-aš-ta KASKAL-az ar-ha me-ek-ki wa-at-ga-ah-'hu-ut'
 66') [n]u-uš-ši KASKAL-an ar-ha tu-u-wa tar-na nu-za ki-i ŠA Ê'.GAL^{LIM}
 B nu-uš-ši KASKAL-an ar-ha (37) tu-u-wa tar-na nu-za ke-e ŠA Ê'.GAL^{LIM}
 67') [A]-WA-AT MUNUS me-ek-ki a-ru-ma uš-'ga'-ah-hu-ut
 B A-WA-AT MUNUS^{LIM} me-ek-ki a-ru-um-ma (38) uš-ga-ah-hu-ut

§ 33

- 68') *Ma-ri-ya-aš ku-iš e-eš-ta na-aš ku-e-da-ni ud-da-ni-i BA.Û[Š]
 B *Ma-ri-ya-aš ku-iš e-eš-ta na-aš ku-e-da-ni ud-da-ni-i (39) BA.ÛŠ
 69') Û-UL^{MUNUS}SUHUR.LÁ i-ya-at-ta-at 'a-pa-a-ša'-an-kán an-da a-uš-zi
 B Û-UL^{MUNUS}SUHUR.LÁ i-ya-at-ta-at a-pa-a-ša-kán an-da a-uš-zi
 70') 'A'-BI^{UT}[U]Š^U-ma-kán im-ma^{CS}AB-az ar-ha a-uš-zi na-an wa-aš-tú[š] IS-BAT
 B (40) A-BI^{UT}UŠ^U-ma-kán im-ma^{CS}AB-az 'ar-ha' a-uš-zi na-an wa-aš-tú[š] IS-BAT
 71') zi-ik-wa-kán a-pu-u-un an-da ku-wa-at a-'uš'-ta
 B (41) zi-ik-wa-kán a-pu-u-un an-da 'ku-wa'-at a-uš'-ta
 72') na-aš a-pé-e-da-ni ud-da-ni-i še-er BA.ÛŠ nu tu-u-wa-za ú-wa-an-<na>-y[a]
 B na-as a-pé-e-da-ni ud-da-ni-[i] (42) še-er BA.ÛŠ nu tu-u-wa-az u-wa-an-na-ya
 73') še-'er' an-tu-uh-ša-aš har-ak-ta nu-za zi-iq-qa me-ek-ki uš-ga-ah-h[u-u]t
 B še-er LÛ^{LIM} har-[ak-ta] (43) [nu]-za zi-iq-qa me-ek-ki uš-ga-ah-hu-ut

§ 34

- 74') 'T-NA KUR^{URU}Ha-ya-ša-ya ku-wa-pí pa-i-ši n[u] nam-ma MUNUS^{MES} ŠA ŠE[Š]-KA
 B (44) I-NA KUR^{URU}Ha-ya-ša-ya ku-wa-pí pa-a-i-ši nu-za nam-ma MUNUS^{MES} ŠA ŠEŠ-[KA]
 75') [NIN<K>A] le-e nam-ma da-aš-ki-ši^{URU}Ha-at-tu-ši-y[a-a]t Û-'UL' [a-a-r]a
 B (45) NIN<K>A le-e nam-ma da-aš-ki-ši^{URU}Ha-at-tu-ši-ya-at Û-UL' a-[a-ra]
 76') [ke-e-e]z-ma-'kán' I-NA Ê.GAL^{LIM}-ya ša-ra-a i-y[a-a]t-ta-'ti'
 B (46) ke-e-ez-ma-kán I-NA Ê.GAL^{LIM}-ya ša-ra-a i-ya-at-ta-ri
 77') [nu a-pa-a-a]t ut-tar Û-UL' a-a-ra ŠA KUR^{URU}Az '<zi>-y[a-za MU]NUS nam-ma A-NA
 DAM^{UT-TIM}
 B n[u a-pa-a-at ut-tar] (47) Û-UL' a-a-ra ŠA KUR^{URU}Az-ya-za MUNUS nam-ma A-NA
 DAM^{UT-TIM}

62*) չգնաս, երան խոսք չասես:

63*) Քո ստրուկը (կամ) ստրկուհին երան թող մոտ չգնա:

64*) Լրանից շատ զգուշացիր: Երբ պալատական կնոջ տեսն[ես],

65*) ճանապարհիցդ շատ հեռու թռիր,

66*) երա համար լայն ճանապարհի թող: Այս պալատական

67*) կանանցից (տեքստում եզ.թվով - Ա.Ք.) շատ ու շատ զգուշացիր:

§ 33

68*) Ով էր Մարիյասը և ինչ բանի պատճառով ես մահացավ:

69*) Չէր գնում (արոյրոք) սպասուհին, և ես երան նայեց:

70*) Բայց Արևիս հայրը այնուամենայնիվ լուսամուտից դուրս նայեց և երա հանցանք[ը] բռնեց:

71*) „Դու երան ինչու նայեցիր“:

72*) Եվ ես այդ բանի պատճառով մահացավ: Հեռվից նայելու պատճառով]

73*) մարդը վերացավ: Դու շատ զգուշացիր:

§ 34

74*) Երբ դու Հայասա գնաս, հետո [քո] եղբոր կանանց,

75*) (և) քո [քրոջը] չվերցնես. Խաթթուսատում այդ [արգելված է]:

76*) Իսկ եթ[և] իմ պալատ գաս,

77*) [այ]դ բանը արգելված է: Հետո, Ազգի[ից] կնություն համար կին

- 78) [l]e-e 'da-at-ti' 'a-pu-u-un-na-za'a[r-ha] d[a-a-l]i ka-ru-ú-za
 B le-[e] (48) ta-at-ti a-pu-u-un-na-za ar-ha da-a-li ka-ru-ú-za
- 79) 'ku'-in har-ši ^{MUNUS}NAP-TERS' <TI>-ma-at-ta a-a-ra e-eš-kán-zi
 B ku-in har-[ši] (49) ^{MUNUS}NAP-TERS-TI-ma-at-ta a-a-ra e-[eš-d]u
- 80) 'DAM'-an-ma-an-za le-e i-ya-ši A-NA *Ma-ri-ya-ya-kán DUMU.MUNUS-KA ar-
 ha da-a
 B DAM-an-ma-an-za le-e [i-ya-ši] (50) A-NA *Ma-ri-y[a-ya-kán DUMU.MUNUS-KA] ar-
 'ha' [d]a-a
- 81) na-an ŠEŠ-ni pa-a-i ŠA KUR ^{URU}Ha-at-ti-ya-kán ku-iš NAM.RA^{URU}[^{LA}]
 B na-an LÚ-ni pa-a-[i] (51) [Š]A KUR ^{URU}Ha-at-t[i-ya-kán ku-iš] NAM.RA^{URU}*A'
- 82) A-NA KUR ^{URU}Ha-ya-ša pá-r-ra-an-da pa-a-an-za nu NAM.RA^{URU} pa-ra-'a' [pé-
 eš-tén]
 B A-NA KUR ^{URU}Ha-ya-ša pá-r-ra-an-da-an (52)[pa-a]-an-[za] nu NA[M.RA^{URU} pa-ra-a pé]-
 eš-ten
- 83) ŠA KUR ^{URU}KÚ.BABBAR-ya ZAG^{URU} pa-ra-a pé-eš-tén
 B ŠA KUR ^{URU}Ha-at-ti-ya ZAG^{URU} pa-ra-a pé-eš-ten

§ 35

- 84) [k]u-iš ŠA KUR ^{URU}Ha-at-ti NAM.RA^{URU} pa-ra-a Ú-UL pa-[a-i na-at A-NA ZAG^{URU}]
 B (53) [ku-iš ŠA KUR ^{URU}Ha-at-ti NAM.RA^{URU}]A^{URU} pa-ra-a Ú-UL pa-a-i na[-a]r A-NA ZAG^{URU}A'
 85) [š]a-an-na-a-i na-an zi-ik *Hu-uq-qa-na-a-aš e-[ep nam-ma(?) hal-lu-u-wa-i]
 B (54)[ša-an-na-a-i na-an zi-ik *H]u-uq-qa-na-a e-ep na[m-m]a(?) hal-lu-u-wa-i
- 86) 'ku-wa-at-wa'-ra-an pa-ra-a Ú-UL pé-[eš-te-ni na-aš tu-uk TUKU.TUKU-ru]
 B (55) 'ku-wa-at-wa'-ra-an pa-ra-a Ú-UL pé-eš-te-ni na-aš tu-uk TUKU.T[UKU]-ru

§ 36

- A .....
 B (56) [.....]-an-ni-iš-na-tal-la-aš-ša-aš-ta-[.....]
 A .....
 B (57) [.....]-at? pa-ra-a pí-ya-an-du [.....]

- A .....
 B (58) [ke-e TUP-PI^{URU} ŠA] *UTU^{URU} ma-ah-ha-an [š-hi-ú-ul li-in-ga-uš-ša]
 A .....
 B (59) [A-NA *Hu-u]q-q[a-na]-a [i-ya-nu-un]

*KBo XIX 35

- 5) [DUB x KAM QA-T]I ŠA *Hu-uq-[qa-na-a]
 6) [š-hi-ú-l]a-[aš]

- 78*) չվերցնես: Եվ [հեռացր]ու նրան, ում արդեն
 79*) ունես. քեզ համար եւս օրինական հարձ կլինի (հոգն.թվով - Ա.Ք.),
 80*) Բայց նրան կին չդարձնես: Մարիյայի մոտ (եղած) քո դստերը եւս վերցրու:
 81*) Նրան եղբորը թող տա: Եվ Խաթթիի բնակիչները], որոնք
 82*) Հայասա եւ գեացեւ. (այդ) բնակիչներին եւս տվեր:
 83*) Խաթթիի սահմանները (շրջանները) եւս տվեր:
-

§ 35

- 84*) [Ո]վ Խաթթիի բնակիչներին եւս չտ[ա, այլ նրանց (իր) սահմաններում]
 85*) թաքցնի, դու՝ Խուկկանա, նրան բռնիր, հետո ասա.]
 86*) „Ինչու նրան(ց) եւս չեք տա[լ]իս“: Նրա վրա զայրացիր]:
-

§ 36

- B (58) [Մրանք արյուսակներն են, որ] Արևը (որպես) ե[րդման պայմանագիր]
 B (59) [Խուկկանայ]ի [համար ստեղծեց]:

*KBo XIX 35

5-6) Խուկկանայի պայման]ա[գրի x-րդ տախտակի ա[վար]տը:

ՍԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԿ I

2-3: 2-րդ տողում Խուկկանայի կարգավիճակը բնորոշող տերմինը պայմանագրի առավել վիճահարույց հատվածներից է: Այն իրենից ներկայացնում է երկու բառերից կազմված և խեթական աղբյուրներում այլևս չվկայված մի տերմին/արտահայտություն որի՝ գաղափարագրով գրված և միայն մասնակիորեն պահպանված նշանախմբի (բաղկացած է երկու նշաններից) ընթերցումը մասնագետների մոտ տարածայնություններ է առաջ բերել:

Պայմանագրի առաջին հրատարակիչ Յ.Ֆրիդրիխը *appe/izzi*-ին հաջորդող նշանը վերականգնել էր որպես UR.SAG և պայմանականորեն թարգմանել «շարքային հերոս»՝ խեթական արքաների հիմնական տիտղոսներից մեկի (UR.SAG «հերոս») նմանակությամբ: Ըստ նրա տրամաբանության, եթե խեթական արքան «հերոս» է, ապա Խուկկանան պետք է դիտվեր որպես սովորական, շարքային հերոս: *appe/izzi*-UR.SAG-ը վկայված է միայն այս տեքստում: Յ. Ֆրիդրիխը այն տիպաբանորեն համադրում էր *appe/izzi antuhša-* «ստորին մարդ» արտահայտության հետ, գտնելով, որ սա կարող էր նշել Խուկկանայի սցիպակական ցածր կարգավիճակը՝ մինչև Հայաստայի արքա նշանակվելը³⁶: UR.SAG-նի(ya)- «քաջ, խիզախ; հերոս» («խեթ. *hašta/šii(ya)-*) բառը ծագում է *haštai*, *hašt-* «սպիր; ուժ» («արք. *qarradu*»³⁷ բառից: Այն տեքստերում սովորաբար հանդես է գալիս խեթական արքաների տիտղոսաշարում որպես մակդիր (անձնանուն + «մեծ արքա» + Խաթթիի արքա + UR.SAG): Յ. Ֆրիդրիխը այս մակդիրը թարգմանում էր «փոքր մարդ» կամ «սովորական զինվոր»: Յ. Պուհվելը առաջարկում է «the lowest form of heroic life» («շարքային/սովորական հերոս»)³⁸: «Սովորական հերոսը» ավելի ստույգ կարող է բնութագրել Խուկկանայի նախնական կարգավիճակը. նա չէր կարող «հերոս» կոչվել, քանի որ այդպիսին միայն խեթական արքան էր:

Սակայն հետագա մասնագետները վերանայեցին Յ.Ֆրիդրիխի ընթերցումը և մեկնաբանությունը՝ առաջին հերթին վերոհիշյալ բաղադրյալ գաղափարագրի երկրորդ մասի (SAG) ոչ լավ պահպանվածության պատճառով: Առաջարկվեց այն ընթերցել *GE*, ինչի արդյունքում ստացվեց բավական տարօրինակ մի

³⁶ Friedrich 1930: 137. Այս բառակապակցության ֆրիդրիխյան ընթերցումը և մեկնաբանությունը հիմք էր տվել Է.Յոտերին առաջարկելու Խուկկանայի կարգավիճակի յուրովի մեկնաբանություն: Ըստ Է.Յոտերի, եթե այս տերմինը նշանակում է կախյալ անձ, ապա Խուկկանան, նախքան խեթական արքայի հետ պայմանագիր կնքելը պիտի կախված լիներ մեկ այլ պետությունից, քանի որ փախել էր Խաթթի: Լույսը խեթերի մոտ Խուկկանայի ապրելու ժամկետի մասին, որը Է.Յոտերը բխեցնում էր նրա դուտեր ամուսնացած լինելու փաստից (Forrer 1931: 3ff.): Այս փաստարկը համոզիչ չէ, քանի որ Խուկկանայի հասուն դուստրը, թերևս, պիտի ծնված լիներ նրա առաջին կնոջից, որը հիշատակվում է պայմանագրում (ՀԿ III 80'-81') և որին Սուպլիլուլիսմազը պահանջում էր հարձ դարձնել: Ի վերջո, խեթերի և մյուս բոլոր ժողովուրդների մոտ կանանց ամուսնության տարիքը 12-15-ն էր (Houwink ten Cate 1996: 55), որտեղ դեպքերում՝ 10-ը (Hagenbuchner 1992: 116 Anm.24 [վերջինս քստ միջին ասորեստանյան օրենքների՝ § 43 II 25,29,31]):

³⁷ Puhvel 1991: 233ff.

³⁸ Idem: 234.

արտահայտություն UR.GE: "նոխ/ստորին շուն", մի բառակապակցություն, որը խեթական տեքստերում այլևս վկայված չէ (ի դեպ, նույնը պետք է ասել նաև ֆրիդրիխյան թարգմանության կապակցությամբ)⁴¹:

7: anturia- „ներքին, սեփական“ բառը այստեղ նշանակում է խեթական պետության բուն տարածքը:

14: kuisaš kuis [UN]-aš բառացի՝ „ինչպիսի (մարդ) (որ) լինի“:

15: ANA 4TU⁹ EGIR-an-ը բառացի է թարգմանված. այս արտահայտությունը նշանակում է „Արևից գաղտնի“:

17: Խուկկանայի անվան գրության մեջ k/qa նշանը բացակայում է, որ դժվար է բացատրել արտահայտության յուրահատկությամբ. այն ամենուրեք գրված է միանման՝ *Hu-uq-qa-na-aš/an:

19: Վերջին՝ ma-a-an-ից առաջ առկա ma նշանը գրչի սխալն է. նա նշանը երկու անգամ է գրել:

23f: genzu- (եզ/հոգև.ուղղ.-հայց.հոլով. 24-ում՝ gimzu) հիմնական իմաստը մարմնի մասն է „(lower) abdomen, lap“, սակայն այստեղ կիրառված է երկրորդական՝ վերացական իմաստով՝ har(k)- բայի հետ կապի մեջ՝ „փայփայել, հոգավ“⁴²:

45: Պիտոտյարիկ քաղաքի գրության մեջ դետերմինատիվը բացակայում է:

46: Յ. Ֆրիդրիխը լավուսայում գրված տեղանվան վերջին՝ թերի պահպանված նշանը ընթերցում էր [...-n]a և պայմանականորեն առաջարկում էր na-ով ավարտվող որևէ քաղաքի անվանում (օրինակ, K/Garahna, Hupišna, Arzišna, Alahzana): Վերոհիշյալ քաղաքների Ամպրոպի աստվածները վկայված են Մուվատապիա II-ի հայտնի տեքստում՝ KUB VI 45/46⁴³, սակայն Խուկկանայի պայմանագրում դրանցից որևէ մեկի անկախությունը չի կարող ակնկալվել հետևյալ պատճառով: Մուպպիլուպիտամա I-ի և Մուրսիլիա II-ի կերպած պայմանագրերում վկա-աստվածները դասակարգված են ըստ գործառույթների և ներկայացված են ըստ որոշակի հերթականության: Ընդ որում, Ամպրոպի աստվածների միայն մի մասն է հիշատակվում. պայմանագրերում դրանք սովորաբար կրկնվում են՝ հերթականության որոշ խախտումներով: Հենվելով այդ ցուցակների վրա, կարելի է առաջարկել երկու տեղանուններ՝ Išhupitta և Tahaya, որոնցից առաջինը գերադասելի է, քանի որ Յ. Ֆրիդրիխի ընթերցած [...-n]a նշանը նույն հաջողությամբ կարող էր [...-t]a լինել: Իսխուպիտամա քաղաքի Ամպրոպի աստվածը հիշատակվում է Մուրսիլիա II-ի կերպած պայմանագրերում (օր., Դուպպի-Թեշուրի և Նիրմեպայի հետ):

49-56: Վերականգնումները Յ. Ֆրիդրիխինն են:

54: Hantirašsu աստծո անունից առաջ սխալմամբ գրված է URU „քաղաք“

⁴¹ Օրինակ, Rüster-Neu 1989: 116 („Hund“ - արծաթադրական իմաստով, քանի որ խեթերեն “շուն” [kurwan-/kun- բառը սովորաբար գրվում է պարզ UR գաղափարագրով]); Beckman 1996: 23 („a lowly dog“); Klinger 2005: 108 („Letzte Hund“); Freu 2007: 217 (“petit chien”) և այլն: Թիչ ավելի հավանական է UR.GE-ի մեկ այլ մեկնաբանություն, այն է դրա կապը խեթական տեքստերում հիշատակվող մի բանի հետ, որը գրվում է *UR.GE: և նշանակում է “շնապահ; որսորդ” (առաջին իմաստը վերաբերում է ծիսական արարողությունների ոլորտին - Rüster-Neu 1989: 116):

⁴² Puhvel 1997: 154ff.

⁴³ Singer 1995.

դետերմինատիվ՝ DINGIR-ի փոխարեն, այդ անունով քաղաք գոյություն չունի:

56: ⁽¹⁷⁾lalah(h)i-ն հետամնաց, վայրենաբարո լեռնային ցեղերի հավաքական անվանումն է և չի առնչվում 58-րդ տողի HUR.SAG^{MES}-ին:

57: Վկա-աստվածների ցուցակների վերջին մասում սովորաբար առկա է DINGIR^{MES} LÚ^{MES} DINGIR^{MES} MUNUS^{MES} (humanteš) ŠA KUR ⁽¹⁸⁾Hatti «Խաթթիի (բոլոր) արական (և) իգական սեռի աստվածներ» տրաֆարետային արտահայտությունը⁴⁴: Մեր տեքստում կարելի է ենթադրել տրաֆարետային ցուցակի որոշակիորեն փոփոխված շարահասության առկայություն: Թերևս, վնասված հատվածի վերջում պետք է լիներ DINGIR^{MES}, քանի որ այնուհետև առկա KUR-eaš «երկրի» (= adneāš - եգ.սեռ.հոլ.) բառը օբյեկտի կարիք ունի:

59: Վնասված հատվածի վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է:

59-62: Այս տողերի վերջին մեկ-երկու նշանները պահպանվել են A-ի մասը կազմող KBo XIX 43-ի առաջին սյունակում (երկրորդ սյունակը միանում է ԴԿ-ի 50-64 տողերին): Դրանց կցումը Խաթթիի աստվածների ցուցակի ավարտին հաջորդող մասին պայմանական է: Այս տողերը պիտի հանդիսանային վկա-աստվածների հարասական ցուցակի սկզբի առաջին մի քանի տողերի ավարտը: Առաջին սյունակի վերջում շուրջ 30 տող կորած է:

ԴԿ II

8: Նախադասության սկզբի էնկլիտիկ մասնիկների դասավորությունը սխալ է պիտի լինի nu-aš-ma-ša-at⁴⁵:

14-18, 25, 26: Այս տողերի սկզբում առկա է շուրջ 3-4 նշանի գրության համար աներաժեշտ տարածք, որտեղ գրիչը պատկերել է ոչինչ չնշանակող նույնանման մի սեպանշան (նման է ու նշանին): Ընդ որում, 16-րդ տողի սկզբում, այդ նշաններից վեր, մեծ սեպերով գրված է har-ra-an «ջեջված, ավերված» (harr- «ավերել» բայի harrant-դերբայի չեզոք սեռի եգ.ուղղ.հայց.) բառը: Դեռևս է.Ֆոռերն էր նկատել, որ պայմանագրի տեքստն արտագրող գրիչը չի կարողացել վերականգնել մասնակիորեն տուժած բնագիրը⁴⁶: Այս հանգամանքը մեկ անգամ ևս վկայում է հողուտ այն ենթադրության, որ Խուկկանայի հետ կնքված պայմանագրի պահպանված տարբերակը կարող էր ինչ-ինչ քաղաքական իրավիճակի ազդեցության ներքո որոշակի փոփոխություններ կրել (այդ մասին տես Գլուխ 3): 14-րդ տողի սկզբում առաջարկվող [nu ma-a-an] վերականգնումը քստ ենթատեքստի:

16f.: Վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է՝ ըստ ենթատեքստի:

17f.: ziga-mu-za kattan nu-mu-za man apiyaya [⁽¹⁹⁾aúriyalaš] ⁽²⁰⁾uškišgatallaš - անվանական կառուցվածք է:

18: Վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է՝ KUB XIV I I 23-ի և II 12,44f.-ի համադրմամբ:

19: au(š)- «նայել» բայը մեկ անգամ է գրված:

20f.: Խուկկանայի խոսքը բառացի այսպես է արտահայտված՝ «Ինչ որ (կա), այդ Խուկկանային թող լինի, իսկ Արնին ամբողջ բարին թող լինի»:

25-26: Վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է՝ հարցականով: 25-րդ տողում կարելի է

⁴⁴ Ծուցակների ուսումնասիրությունը՝ Yoshida 1996: 12ff.

⁴⁵ Յ.Ֆրիդրիխի կարծիքով՝ Friedrich 1930: 142:

⁴⁶ Forrer 1922: 181; Friedrich 1930: 105.

առաջարկել [na-as-su], որ կիրառվում է այլընտրական օբյեկտներ նշելիս: [man]-ը⁶⁷ հնարավոր է, բայց քիչ հավանական:

27: kurur KLBAL ep- բառացի թարգմանվում է «քշնամական ապստամբություն բռնել»:

28: ERIN^{mes} = «հետևակ զորք» (tuzzi-); տեքստերում մշտապես ընդգծվում է հետևակի և մարտակառքերի առկայությունը: lammar բառացի թարգմանվում է «ժամ»:

29: huittiya- «ընտրել, առանձնացնել»:

33: kuisas imma kuis antuhsas բառացի թարգմանվում է «ինչպիսի մարդ էլ (որ լինի)»:

37f: Վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է՝ հարցականով:

37: liganuwanz-ը liganu- բայի դերբայն է, բառացի նշանակում է՝ «երդված»:

39: Խուկկանայի խոսքը Յ. Ֆրիդրիխը թեականորեն առաջարկում էր վերականգնել այսպես՝ a[m-mu-uk U]-U[L-an za-ah-hi-ya-ah-h]a-ri-??:

40f: Վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է՝ հարցականով:

43-51: Վերականգնումները Յ. Ֆրիդրիխինն են: 50-16-րդ տողում Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը արդարացվում է, քանի որ A-ին պատկանող KBo XIX 43-ը պահպանել է ...]a-a-ra[... նշանախումբը:

52: Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը ((ku-it im-ma ku-it i-da-a)-lu) ճիշտ է, միայն թե KBo XIX 43, 52-ում առկա է այլ շարադասություն:

53: Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը (is-[ta-ma-as-ti na-at le-e ša-a]n-na-at-ti) չի հաստատվում KBo XIX 43-ով:

54f: Վերականգնված է ըստ KBo XIX 43-ի. Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը սխալ է:

56: Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը հաստատվում է KBo XIX 43-ով:

57: Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը չի հաստատվում KBo XIX 43-ով, դեռևս չիրատարակված Bo 8138 կցաբեկորում առկա է da-a-i-u-en բայածինը:

58: Հստ KBo XIX 43, 58-ի:

59: Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը հաստատվում է KBo XIX 43-ով:

60-69: Այս հատվածը համընկնում է B տարբերակի II աղյուսակի 24 1-10-րդ տողերին (KBo XIX 44 Դ4): 60-64-րդ տողերը վերականգնվում են A տարբերակի KBo XIX 43 II 60-64-ի և B-ի KBo XIX 44 Դ4-ի համադրմամբ, 65-ը՝ KBo XIX 44 Դ4-վ, 68-69-ը՝ Յ. Ֆրիդրիխինն է (վերջինը՝ հարցականով):

60: Stepsuում բաց է թողնված maršahhan «կեղծ(ված)» բառը (maršahh- «կեղծել» բայի դերբայը), որն առկա է պայմանագրերի համապատասխան մասում («Մուրսիլիս II – Տարգասևալլիս», «Մուրսիլիս II – Կուպանտա-Կուրունտա» - D IV 19):

62f: Խոսքն այն մասին է, որ պայմանագրի տեքստից հետագայում կարող էին ինչ-որ բան հանել կամ որոշ կետեր փոփոխել: Հավանաբար, այդպիսի նախադեպ եղել է, քանի որ Մուվատալլիս II-ի և Հալեպի արքա Տալմի-Շարրուամայի միջև կնքված պայմանագրում հիշատակվում է նախկինում կնքված պայմանագրի տեքստի գոյությունը մասին⁶⁸: Նույն պայմանագրում այնուհետև ասվում է, որ որևէ բառի փոփոխությունը պատժվելու է մահապատժով:

⁶⁷ Puhvel 1997: 281.

⁶⁸ Weidner: 1923: 80, Դ4 3-4; Beckman: 1996: 88.

63: ar-ha վերականգնումը ըստ Ռ.Ալլոդանի⁶³: Հնարավոր է կորսված մասում tu-ga-at-ի փոխարեն գրված լիներ tu-uq-qa-at, քանի որ տարածությունը ենթադրում է հավելյալ նշան⁶⁴:

64: Վերականգնումը ըստ A տարբերակի համապատասխան մասի հետ համադրման:

72: Վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխսինն է՝ հարցականով:

73-82: Վերականգնումները ըստ B տարբերակի:

73-93: Յ. Ֆրիդրիխսը B տարբերակի KUB XXIII 73-ը և այն ժամանակ դեռևս չիրատարակված Bo 8670-ը (երկրորդը՝ KUB XXVI 37 + KUB XXIII 73) տեղադրում էր ԴԿ II 75 տողից սկսած, հաշվի առնելով tittanu- բայի անկախությունը B տարբերակի վերոհիշյալ տեքստում, և վերականգնում էր ԴԿ II սյունակի՝ A տարբերակում կորսված հատվածը: Քանի որ B տարբերակի սույն հատվածը կազմում է 20 տող, և բացի այդ B-ի տողերը ավելի երկար են, ապա այս 20 տողանոց հատվածի վերջին մեկ-երկու տողերը կարող են համընկնել A տարբերակի 2Կ III սյունակի սկզբի տողերին: Սակայն A տարբերակի սկիզբը (մոտ. 6-7 տող) դեռևս չի հայտնաբերվել:

83-95 (§§ 22-24): A տարբերակում § 22-ից գրեթե ոչինչ չի պահպանվել. 83-րդ տողում առկա է միայն ավարտական նշանի վերջին մասը, հաջորդ՝ 84-րդ տողում ոչինչ: A տարբերակի § 23-ը ամբողջապես կորսված է, իսկ § 24-ում պահպանվել է միայն տողամիջյան գրեթե ջեջված մի սեպանշաև: Ուստի տեքստում ներկայացրել ենք B տարբերակի համապատասխան պարագրաֆները, որոնց համապատասխանող A տարբերակի ճշգրիտ տեղը պարզ չէ:

KUB XXVI 37 + KUB XXIII 73-ում, tittanu-ի տողից առաջ, ևս մեկ ջեջված տող կա, բացի այդ, A տարբերակը ևս 2 տողի հնարավորություն ունի, այսինքն tittanu-ին նախորդող մասը պիտի տեղադրել A II 73-ից:

Վերականգնումները հիմնականում Յ. Ֆրիդրիխսինն են⁶⁵:

78: kuwari-ից առաջ, թերևս, ոչինչ չկա, իսկ վերջում առկա է ինչ-որ գոյական անուն, որի սկզբի մասի հետքերը պահպանվել են KUB XXVI 37,4-ում (ըստ Յ. Ֆրիդրիխսի՝ a?-u?-[ri-ia...]):

79: Բայից առաջ anda նախորդի անկախությունը ըստ B տարբերակի աջ եզրի բնկոր KBo XIX 44a,5՝-ի՝ [... a]n-da pi-ya-mi (Յ. Ֆրիդրիխսի մոտ բացակայում է):

81: Տողի առաջին վնասված հատվածում հնարավոր է, սակայն տեղի սղության սպասմանով, ոչ պարտադիր, ma-a-an «երե» վերականգնումը (հմմտ. ԴԿ I 30f.): KBo XIX 44a,6՝-ը ավելացնում է le-e ha-at-ra-a-ši:

82: Վնասված մասում նշանների սակավությունը տարօրինակ չէ. B տարբերակում դրանք ցրված են ողջ տողի երկայնքով:

2Կ III

1՝-20՝: KUB XXVI 38-ի ի հայտ գալով սյունակի սկզբում ավելացավ 15 տող, որով փոխվեց տեքստի մնացած մասի համարակալումը. KUB XXVI 38-ի 16-րդ տողը

⁶³ Akdoğan 2009: 52.

⁶⁴ Riemschneider 1973: 275 Anm.20.

⁶⁵ Friedrich 1930: 172f.

համընկնում է KBo V 12-ի՝ նախկինում առաջին համարվող տողին: 10-20-րդ տողերի ընթերցումները ստուգվել են և վերականգնվում են B տարբերակի KBo XIX 44b-ով: 8'-11'-րդ տողերի վերականգնումները ստուգվում են B տարբերակի KUB XXIII 74-ով:

2'-12': Այս մասում խոսքը ապագայում խուկկանայի և երրորդ անձի անցանկալի արարքի մասին է. 11'-12'-ում խոսվում է երկուսին պատժելու հեռանկարի մասին:

9': KUB XXIII 74, 3 - [.....-a]n ar-ha ti-i-e-[si]: KUB XXVI 38-ի և KBo XIX 44b-ի բացակայությամբ. 3.Ֆրիդրիխը KUB XXIII 74-ը միայն պայմանականորեն էր համարում 24 III սյունակի մասը:

10'-12': Այս տողերի վերականգնման համար հնարավոր է առաջարկել համադրություն ԴԿ 7-10 տողերի հետ: Մակայն այստեղ որոշ բարդություն է ծագում KUB XXIII 74-ում առկա [.....-a]t (կամ ma) le-e tar-na-[an-zi]-ի արտահայտության հարցում: 11-րդ տողի կորսված մասում an-tu-uh-sa-an վերականգնումը ըստ Ռ.Ակդոջանի⁵²:

Եթե KUB XXVI 38-ի կորսված մասում առաջարկվի *NI-İŞ DINGIR^{MES/İM} (EGIR-an) le-e tar-na-an-zi*], ապա KUB XXIII 74,5-ում վկայված նույն բայի առկայությունը տարօրինակ կլինի: Այստեղ հնարավոր է առաջարկել [le-e da-li-ya-an-zi] (ԴԿ II 4), իսկ KUB XXIII 74,5-ի *tarna-* բայը՝ հաջորդ տողում:

12-րդ տողում գերադասելի է *harni(n)k-* բայը, որի վերջին նշանը և նախավերջին՝ an նշանի ուղղահայաց սեպը առկա են KBo XIX 44b-ում. հմմտ. նաև տեքստում հաճախ կրկնվող նույն տրաֆարետային արտահայտությունը, հատկապես ԴԿ II 8-9-ում:

13: Վերականգնվում է ըստ B տարբերակի՝ KBo XIX 44b,6-ի:

14: [nu] nam-ma ku-it-ki-b' ըստ KBo XIX 44b,7-ի:

15: Վնասված հատվածը մեծ չափով լինի: KBo XIX 44b,8-ում. *i-ni-wa-ից* առաջ, առկա է ինչ-որ նշանի վերջին մասը, որը, անկասկած, *ti* չէ (եթե ենթադրենք, որ այստեղ առկա է 15-րդ տողի *ša-an-ha-at-ti-b*): Քանի որ 16-րդ տողը սկսվում է ուղիղ խոսքով՝ *ini-wa „Այս/դ ...“*, ապա նախորդ տողի վնասված մասում հնարավոր է ենթադրել ուղիղ խոսքին նախորդող մի կարճ մուտք, օր. „Եվ դու կասես/կմտածես“:

16f.: KUB XXVI 38-ի և KBo XIX 44b-ի համադրումը վկայում է, որ երկու տեքստերը (ուսն՝ A-ն և B-ն) որոշակիորեն տարբերվում են: Այսպես.

KUB XXVI 38, 16) [..... nu-wa-za a-pé-el(-)[.....

17) [ke-e NI-İŞ DINGIR^{MES} le-e da-li-ya-an-zi]

KBo XIX 44b, 8') [.....] a-pí-ya-ya

9') ke-e NI-İŞ DINGIR^{MES} [?]har-ni-in-kán-d[u]

KBo XIX 44b,10'-ում առկա *harnink-* բայը հնարավոր է ներառել A տարբերակ, եթե ենթադրենք, որ KUB XXVI 38, 17-ի տողավերջի կորսված մասը կարող է տեղավորել աստվածային պատժի քանակի այս համառոտ տարբերակը, առանց կրկնելու “այս աստվածները” (*ke-e NI-İŞ DINGIR^{MES}*) արտահայտությունը, քանի որ այն կա նախորդ նախադասության մեջ: Այսպես. *le-e da-li-ya-an-(-zi) nu-ut-ta har-ni-in-kán-du*], այս ամբողջը կազմում է 20 սեպանշան, որ մի փոքր շատ է A տարբերակի համար. սակայն հնարավոր է:

⁵² Akdoğan 2009: 55.

18-21: Այս հատվածը վերականգնվում է չորս բեկորների համադրմամբ.

18: KBo V 12,3: ka-a-ša-ták-kán [.....

KBo V 3,3: [.....]-zi

KUB XXVI 38,18: [..... A/I-NA É.GAL^{18M}, YA [.....]

KBo XIX 44b,11'(B): [.....pa-r]a-a u-wa-da-an-zi

19: KBo V 12,4: nu-kán ŠA É.GAL^{19M} [.....]

KBo V 3,4: [.....] ku-it

KUB XXVI 38,19: [.....] ša-ak-la-iš [.....]

KBo XIX 44b,11': nu-kán [.....]

20: KBo V 12,5: na-ak-ki-ša-aš nu k[u-it .....]

KBo V 3,5: [.....]-an

KUB XXVI 38,20: [.....] ma-ah-ha-[an ..?]

KBo XIX 44b,11': [.....n]a-ak-ki-ša-aš nu ku-it ma-ah-[ha-an]

21: A տարբերակի երկու բեկորները մեծ վնասվածքի վերականգնման համար հիմք չեն տալիս: Սակայն KBo XIX 44b,13'-ը, որը նույն տողի հետ մասնակիորեն համընկնում է, պահպանել է հետևյալը.

[.....]-ši na-at-kán IŠ-TU É.GAL^{21M}: Այս տողին նախորդող տողը ավարտվում է ku-it ma-ah-[ha-an]-ով, իսկ դա եշանակում է, որ B տարբերակն այս հատվածում նույնությամբ համընկնում է A տարբերակին, այսինքն, KBo XIX 44b,13-ի կորսված մասում պետք է վերականգնել [iš-ta-ma-aš-ki]-ši: Բայց դա բույր է տալիս A տարբերակի 21-րդ տողում վերականգնել այն նույն տեքստը, որն առկա է B տարբերակի սույն բեկորում: Այս տողի վերջում սպասելի է ինչ-որ բայ, որի համար, սակայն, KBo XIX 44b,13-ի վերջում ուղղակի տեղ չկա, իսկ հաջորդ տողի սկզբում՝ առնվազն վեց եշաններից բաղկացած na-aš-ma-du-za-kán-ը: Մնում է ենթադրել, որ այդ բայը կարող էր գրված լինել տողի վերջում՝ սալիկի եզրին:

18': Այստեղ kaka-n կարելի է թարգմանել «եթե/երբ»:

19'-20': Գրական թարգմանությունը՝ «Պալատում կարևոր սովորույթ կա»:

21': me-mi-is-ki-ši-n' ըստ ենթատեքստի(?)

23'-39': Տեքստի այս հատվածը վերականգնված է Պ. Մերիջիի կողմից՝ A տարբերակի KBo XIX 43a-ի միջոցով⁵³.

23': Դատելով KBo V 3,8-ից, կորսված մասում 1-2 եշան կարող էր լինել: Այստեղ վնասվածքից հետո ազատ տարածություն կա: Քանի որ har/har/mur եշանը բառավերջին բնութագրական չէ ինթերեմին, ապա հնարավոր է ենթադրել որևէ աքքադերեն բայ (անցողական): Գ.Բեքմանն առաջարկում է «օժտել: կիսվել (մտքերով)»⁵⁴:

25': Վերականգնումը B. Ֆրիդրիխինն է KBo XIX 43a 10-ում բառից հետո գրված է u սեպանշանը, որի իմաստը այս ենթատեքստում պարզ չէ:

26': B. Ֆրիդրիխի առաջարկած [ku-it e-eš]-ša-[i]-ի դիմաց, KBo XIX 43a,11-ը պահպանել է [SIG⁵-i]n i[š-ša-i], իսկ B տարբերակի KBo XIX 44 24 1-ը՝ SIG⁵-in iš-ša-i:

⁵³ Meriggi 1973: 205f.

⁵⁴ Beckman 1996: 31.

27: Վերականգնումը ըստ KBo XIX 43a,12-ի և KBo XIX 44 ՀԿ 2-ի:

28: B տարբերակում *antuhšan* «մարդ» (եզ.հայց.) բառին համապատասխանում է *apun* LÜ^{MES} «այդ մարդը»:

30: Յ. Ֆրիդրիխը առաջին կորսված հատվածում վերականգնել է [ku-it], որը չի հաստատվում ինչպես KBo XIX 43a-ով, այնպես էլ KBo XIX 44 ՀԿ 4-ով:

31: Պ. Մերիջին «Լու Արևը» բառաձևին կցել է -a էնկլիտիկ շաղկապ՝ *UTU⁶⁴(-ya), սակայն տեքստերից ոչ մեկում այն առկա չէ:

33: B տարբերակում URU-ն ku-in-ki-ն գրված է երկու անգամ:

34: KBo XIX 43a,19-ը չի հաստատում Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը՝ [... ku-it i-ya-zi]:

35: KBo XIX 43a,197-ը չի հաստատում Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը՝ z[i-ik-ma-at]:

36: Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը՝ nu-ut-[ta ma-a-an a-p]a-a-at, միայն մասնակիորեն է ճիշտ:

36f: Այստեղ ներկայացված է խեթական արքայի դիրքորոշումը որևէ երկրի կամ քաղաքի հանդեպ:

37: Յ. Ֆրիդրիխը վերականգնել է [HUL-an-ni], որը չի հաստատվում նոր կցաբեկորով (KBo XIX 44 ՀԿ[B]):

41: Բառացի՝ «նրան իր(են) շատ քույրեր ընտանիքից (ն) տոհմից կան»:

42: Տողասկզբի բառաձևը բոլոր տեքստերում թերի է պահպանվել: Յ. Ֆրիդրիխն առաջարկում էր [nu ap?]-pa-at-ta-at, սակայն վստահ չէր դրանում: B տարբերակում առկա է *ša/ŠA? a[n? ...]-ta*, որ, թերևս, հնարավոր է ընթերցել *ŠA-P[AL ...]-ta*:

44: ^{MULIS}anninniyamiš «գարմուռի» = *anni- «մայր» + nani(ya)- «եղբայր» + -mi- = «մորեղբոր ժառանգ»⁶⁵:

46: Գրված է «Խաթթուսաում», սակայն գրիչը նկատի ունի «Խաթթին»: Տեքստերում նման գրությունը հաճախակի է հանդիպում: Վերականգնված է ըստ Գ.Վիլիելմի բանավոր հաղորդման՝ բնագրի հետ համադրման արդյունքում: Յ.Ֆրիդրիխն առաջարկում էր հետևյալ վերականգնումը՝ a-ki-[pa nu-uš-š]a-an: pa նշանի առկայությունը կասկածելի է կարող է լինել ևս *ma* (B տարբերակում pa-ի վերականգնումը ըստ Ռ.Ակրոդանի, ով կրկնում է Յ.Ֆրիդրիխին):

47: *dampur* ածական անվան թարգմանությունը հենվում է KBo I 30 I 8-9-ի վրա, որտեղ այն համապատասխանում է արքայդուռի *keppo*-ին («ծուռ [երկնային լուսատուների] դիրքի հիման վրա կատարվող գուշակություններում»); ցածրորակ: թերի, թերաթեք⁶⁶): Առաջարկվել է այն համեմատել սերբերեն *топь* և ռուսերեն *рысь* բառերի հետ⁶⁷ և այդ հիման վրա թխեցնել հնդեվր. *tomp-u- հիմքից⁶⁸: Վերոհիշյալ հիմքից հայերենում ունենք «դմբ» բառը:

⁶⁵ Puhvel 1984: 71f.

⁶⁶ Տե՛ս Puhvel 1975: 59ff.; Յ.Ֆիլչերը այս թարգմանության ավելացնում է նաև «բարբարոսական» իմաստը (Tischler 2001: 163): Այս բառաձևը հնդեվրոպական տարբեր լեզուներում (հունարեն, անգլերեն և այլն) առկա համապատասխանություններում ունի «կոշտ, կոպիտ, անառաշ» իմաստային երանգները:

⁶⁷ Popko 1974: 182.

⁶⁸ Kloekhorst 2008: 826.

В տարբերակում առկա է *za-ah-ha-an* (*zahh-* բայի դերբայը), այնինչ *A* տարբերակում՝ *za-[ah-ha-an]* *ša*. վերջինս նշանը, թերևս, գրչի սխալն է, ինչպես ենթադրում էր դեռ Յ. Ֆրիդրիխը⁵⁹:

48': Յ.Ֆրիդրիխը տողասկզբում առկա վնասված մասում առաջարկում էր ընթերցել *ŠEŠ-ŠU* «նրա եղբայրը», սակայն Գ.Վիլհելմը, բնագրի հետ համադրման արդյունքում որոշակի կասկածներով հնարավոր է համարում այստեղ տեսնել *DAM-ŠU* «նրա կինը»:

48'-62': KUB XL 35-ի օգնությամբ Ռ. Վերները վերականգնել է 49, 55-57-րդ տողերը⁶⁰, մնացածը մերն է:

60': *ma-a-na<-aš* բառի վերջին նշանը գրչի սխալն է, որ նշում էր Յ. Ֆրիդրիխը:

61f': *Faunaghi*՝ «նրա մոտով չքայլես», «նրան չմոտենաս», «նրա հետ չխոսես»:

67': *mekki* «շատ» և *arum(m)a* «արտակարգ» (մակբայ) բառերը սովորաբար միասին չեն կիրառվում:

68'-69': *A* տարբերակն ավելի ճշգրիտ է արտահայտում նախադասության անդամների միջև կապը՝ *apaš-n-kán anda auš-zi* «և (= Մարիյասը) նրան նայեց»: *B* տարբերակում՝ *apaš-kán ...* «և ... նայեց»: Պայմանագրի այս հատվածը, որտեղ հիշատակվում է Հայասայի նախորդ արքայի՝ Մարիյայի սպանությունը *Խաթթուսասում*, նրա հետ կնքված պայմանագրի հրատարակիչ Յ.Ֆրիդրիխը հավանաբար էր հավատ ընծայելու նման հանցանքի՝ իրականությանը համապատասխանելուն, ինչպես դա ներկայացված է պայմանագրում (պալատական կնոջ վրա նայելը): Եւ նույնիսկ օրինակներ է բերում պատմական ավելի ուշ շրջաններում վկայված ազգագրական նյութերից⁶¹: Սակայն ներկայումս մասնագետները թերահավատորեն են վերաբերվում նման հանցանքի վարկածին, այն համարելով «պալատական անեկդոտ»: Օրինակ, Պ.Դարդանոն գտնում է, որ հայասական արքայի սպանության հիմնավորումը ձևական է, որի նպատակն էր պայմանագրում արժարժվող հարցին (Խուկկանայի՝ Հայասայում իր տոհմակից կանանց հետ լրույրեր և եղբայրների կանայք) սեռական հարաբերություններ չունենալ) էլ ավելի մեծ արտահայտչականություն հաղորդելը⁶²: Զբացառելով այս մեկնաբանությունը, նշենք, որ այդպիսի մոտեցումը խնդրին թվում է բավական պարզունակ: Մենք իրականում տեղյակ չենք, թե ինչ կարող էր տեղի ունենալ *Խաթթուսասում* Մարիյայի սպանության նախօրեին: Ինչու բացառել, որ պալատական արարողակարգի լուրջ խախտումը կարող էր խեղճական արքայի գայլույթի պատճառ դառնալ:

72': Յ.Ֆրիդրիխի հրատարակչության ժամանակ դեռևս հայտնի չէր KUB XL 35 կցաբեկորը և նա կորսված մասում թերահավատորեն առաջարկում էր վերականգնել

⁵⁹ Friedrich 1930: 153.

⁶⁰ Werner 1960: 382.

⁶¹ Այսպես, արևմտյան Աֆրիկայում, ականասոսի վկայությամբ, երբ Աշևոսիի քաղաքի 3000 կանայք անցում էին փողոցով, բոլորը դեմքերը շրջում էին կամ փռվում իրենց ճանապարհը, որպեսզի չտեսնեն նրանց: Լույնպիսի սովորույթ է արձանագրված «Հազար ու մի գիշերվա» շարքի պատմվածքներից մեկում. քաղաքի փողոցներով արքայադուստրերի անցնելու պահին բոլոր քաղաքացիները ձևի էին իջնում և գլուխները հպում գետնին, նրանց չտեսնելու համար (Friedrich 1930: 159):

⁶² Dardano 2007: 8f.

[ku-e-da-ni ud-da-ni-ya]: Սակայն կցաբեկորը թույլ տվեց վերականգնել [tu-u-wa-za u-wa-an-tu-ya]: Սակայն այստեղ էլ ծագում է մի նոր խնդիր, այն է՝ A տարբերակում երկրորդ բառի նախավերջին նշանի (tu) դիմաց B տարբերակում առկա է na նշանը: սwanna բառը au(š)- „տեսնել“ բայի անորոշ եղանակի նորմալ ձևն է: Եթե A տարբերակում tu նշանը գրչի վրիպումը չէ, ապա դժվար է բացատրել դրա առկայությունը: Է.Նոյն առաջարկում էր սwantu-ն դիտել որպես u- հիմքով բառաձևի տրական հոլովաձև, ինչը մի քիչ տարօրինակ է⁶³:

73: antuhš-ի դիմաց, B տարբերակումում առկա է LÜ^{63a}:

75: A և B տարբերակներում փոքր տարբերություն կա. A-ում՝ ^{URU}Ha-at-tu-ši-y[a]-ma U-UL [a-a-ra] „Բոլ Նաթթուսասում [ընդունված] չէ“, B-ում՝ ^{URU}Ha-at-tu-ši-ya-at U-UL a-[a-ra] „Նաթթուսասում այդ ընդունված] չէ“:

76: A տարբերակի տողասկզբում ka- „այդ“ դերանվան եզրացառ.հոլովաձևի (kez „այդտեղից, այդ պատճառով“) վերականգնումը ըստ Ռ.Ալդոդանի կողմից հրատարակված B տարբերակի (Յ.Ֆրիդրիխն առաջարկում էր man „երե“):

77: Ազգի երկրատուներ տարբեր տեքստերում գրության տարբերակներ ունի: Յ. Ֆրիդրիխը առաջարկում էր az նշանից հետո առկա ուղղահայաց սեպը (diš) վերընթերցել zi: KUB XIV 6,9-ի տողասկզբում, կորսված մասից հետո, պահպանվել է ինչ-որ նշանի աջ մասը՝ երկու հորիզոնական սեպեր, որոնք հասվում են մեկ ուղղահայացով: Դա համապատասխանում է Ազգիի գրության վերջին նշանին, որը պիտի գրված լիներ az կամ za նշաններից մեկով (եզրացառ.հոլ.): Սակայն վերոհիշյալ նշաններից ոչ մեկը այդպիսի ավարտ չունի: Հնարավոր է ենթադրել, որ տուժած նշանը ma-ի մասն է, և այդ դեպքում առաջարկելի է [^{URU}Az-ya-za-ma] վերականգնումը:

78: karu-ն բառացի նշանակում է „առաջ, նախկինում“:

80: ANA „Mariya-kán DUMU.MUNUS-KA“ „Մարիայի մուտ եղած դստերը“:

81: ŠEŠ „եղբայր“ բառի փոխարեն B տարբերակում առկա է LÜ „մարդ“ բառը:

84: Տողավերջում Յ. Ֆրիդրիխը առաջարկում էր [-kán], որը B տարբերակում չկա: պետք է վերականգնել A-NA ZAG⁶⁴, ինչպես B տարբերակում է:

84-86: Հայաստյում գտնվող խեթական բնակչության խնդիրը պարզ չէ: Ինչու պետք է խեթական բնակչությունը ապաստան գտներ ոչ բարեկամական հարաբերություններ ունեցող երկրում: Թերևս, իրավացի են այն ուսումնասիրողները, ովքեր Նաթթից Հայաստ փախած բնակչությանը համարում են նախկինում Հայաստացի խեթական տարածք բերված հայաստացիներ⁶⁴: Միևնույն բնույթի տեղեկություն է պահպանել Մուպպիլուլիումասի գործունեությունը նկարագրող մի տեքստ, որտեղ խոսվում է Իսուվայում և Հայաստյում ապաստան գտած խեթական բնակչության մասին⁶⁵:

ՌՈՒԿՎԱՆԱՅԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՀԱՎԱՆԱԿԱՆ ԿՑԱԲԵԿՈՐՆԵՐԸ

Երկու պայմանագրերի հայտնի դառնալուց ի վեր խեթական տեքստերի նոր Հարբերի հրատարակիչները նշել են մի շարք փոքր բեկորներ, որոնք կարող էին այս

⁶³ Neu 1999: 66ff.

⁶⁴ Օրինակ, Kawanago 1948: 34: Այդ մասին հանգամանորեն տես Գլուխ 3:

⁶⁵ Տես Գլուխ 2. “Դիպված 25”:

պայմանագրերի մասերը կազմել: Դրանց ստույգ տեղը դժվար է որոշել այն պատճառով, որ հնարավոր չէ այդ բնկորները ուղղակիորեն կցել տեքստի որևէ հատվածին: Սա հատկապես բարդ է մայր տեքստի այն հատվածների պարագայում, երբ մասնագետները ստիպված են կողմնորոշվել այս բնկորների վրա պահպանված առանձին արտահայտությունների, հնագրական և կավի գույնի ու որակի չափանիշներով:

Ստորև կներկայացնենք այն բոլոր բնկորները, որոնց պատկանելությունը քննարկվող պայմանագրերին ենթադրվում է սակայն առ այսօր մնում է անկախ:

KBol 120 (= 613/a)

Շատ հրատարակչի⁶⁶, կարող է տեղադրվել KBol V 3-ի ԴԿ II-ի 70-րդ տողից սկսած: Այն իրենից ներկայացնում է աղյուսակի միջնամասի 8 տողից բաղկացած մի բնկոր, որի առաջին երեք տողերից պահպանվել է շուրջ 6, իսկ վերջին մասում՝ երկու-երեք սեպանշան: Երրորդ տողից հետո առկա է տողանջատիչ, ինչը վկայում է այն մասին, որ այս բնկորը երկու տարբեր թեմաների սահմանային գոտում է գտնվում: Բնականաբար, կապակցված թարգմանությունը հնարավոր չէ: Չնայած խիստ պակասավոր բնույթին, այս բնկորը, ամենայն հավանականությամբ, կարող է պատկանել Խուկկանայի պայմանագրին:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՈՍԴԱՐՉՈՒՄ

- 1') [.....]x ka-a-ša li-i(n).....
 2') [.....]x-ri ku-it še-ek-k[u-e-ni
 3') [.....]še-ek-kán-zi nu-ut-x[.....

- 4') [.....]x ŠA ʾUTU⁶⁷ x[.....
 5') [...
 .....u)t? LÚ^{mes} TAP-PI-x[.....
 6') [.....n]u-ud-du-za gi-[im-zu ....
 7') [.....-e]ʾ?-du pa-ah-š[? .....
 8') [.....]x-ya-m(u) .....
 9') [.....]x[.....

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1': Պահպանված առաջին տողում ka-a-ša li-i(n) .....] բառերը („Šeu/ահա, պայմանագիրը/երդումը“) իրոք հիշեցնում է պայմանագրին հատուկ շարադրանքի ոճը:

2'-3': šakk- „գիտնեսալ, իմանալ“ բայի վերջավորությունը բացակայում է սակայն թերի պահպանված առաջին նշանը ավելի նման է ku-ի, քան te-ի, ինչը թույլ է տալիս

⁶⁶ KBol I (Miller 2006): IX.

վերականգնելու *še-ek-k[u-e-ni]* ձևը (տարբերակը՝ *šekkuwaweni*, ներկա ժամանակի հոգնակի I դեմք):

5: Այստեղ առկա է աքքադերեն *tappā* բառը (ընկեր, ուղեկից⁶⁵):

7: *paḥši-* բայաձևը շատ է հիշեցնում Խուկկանայի պայմանագրում հաճախ կրկնվող ներատեքստերը:

KUB XL 41 (Bo 7795 Bo 866+1877/u)

Ըստ KUB XL-ի հրատարակիչ Լ.Քլենգելի, այս բեկորը պետք է կազմեր Խուկկանայի պայմանագրի մասը, քանի որ շատ նման է ԴԿ I 37H-ին⁶⁶: Հետագայում Օ.Կարրուբան առաջարկեց այն միացնել KUB XXVI 39-ին⁶⁸։ Վերջինս, ըստ նրա, Մուրսիլիս II-ի և Հայասայի կառավարիչ Աննիայի միջև կնքված պայմանագիրն է: Սակայն ավելի ուշ այս առաջարկը մերժվեց, քանի որ KUB XL 41-ի սեպանշանները տարբերվում են KUB XXVI 39-ից (վերջինիս սեպանշանները բնորոշ են մ.թ.ա. XIV դարի գրչությանը) և այն հատակ մ.թ.ա. XIII դարի տեքստ է⁶⁹: Ներկայումս ավելի հավանական է թվում KUB XL 41-ին Bo 1877+ բեկորի (KUB XXVIII 90 = CTH 647.7) կցման հնարավորությունը⁷⁰:

ԳՐԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴԱՐՉՈՒՄ

1') [.....]-ma-x[.....

2') [.....]-tu KUR^{URU}[.....

3') ⁴UTU^{URU} pa-a[h-ha-aš-ti//šī ... ⁴UTU^{URU}-ma]

4') tu-uk-ma-ká[n pa-ah-ha-aš-hi .?]

5') nu ka-a-aš-ma [ku-e-da-ni ud-da-ni-i *LI-IM DINGIR*^{MES}]

6') tu-li-ya [hal-zi-u-en]

7') ⁴UTU ŠA-ME-E [⁴UTU^{URU}A-ri-in-na ...

8') ¹⁰Še-e-ri [⁴Hur-ri.....

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այս բեկորը մասն է պայմանագրերի աստվածային վկաների ցանկի: 3'-6'-րդ տողերը համեմատելի են Խուկկանայի պայմանագրի 37-40-րդ տողերի հետ, իսկ 7'-8'-ը ցանկի սկիզբն է: Սակայն այն ոչ մի կերպ համատեղելի չէ Խուկկանայի պայմանագրի համապատասխան մասի հետ:

Եթե ենթադրենք, որ 4'-6'-րդ տողերը նույնիսկ համընկնում են Խուկկանայի I 38-40-ի հետ (չհաշված որոշ անհամապատասխանություններ), ապա 1'-3'-րդ տողերը ուղղակի չեն համատեղվում: Օր., 2'-ում վկայված KUR URU[.....]:

⁶⁵ KUB XL (Klengel): V.

⁶⁶ Carruba 1988: 70.

⁶⁸ Kopak 2005.1: 32, Anm.578.

⁷⁰ Idem.

Եթե այս բեկորը պատկանել է պայմանագրին, ապա առնվազն ոչ դրա A տարբերակին (B տարբերակի համապատասխան մասը չի պահպանվել):

Այս բեկորի հրատարակությունից հետո առաջարկվեց դրա պատկանելությունը Մուրսիլիս II-ի և Միրա-Կուվալիյայի արքա Կուպանտա-Կուրունտայի միջև կնքված պայմանագրին⁷¹:

KBo XIX 42 (= 1878/u)

Ն.Օտտենի կարծիքով, այս բեկորը նման է պայմանագրի A տարբերակի շ՛հ III 23'-ին (և B տարբերակի համապատասխան մասին [KBo XIX 44b, 14']⁷²): Ն.Օտտենի առաջարկի հիմքում ընկած է *garata* բառի առկայությունը (և ներքին մաս: ներքին օրգաններ: հոգի: բնություն: բնույթ: արգանդ* = շումերագիր ŠÁ)⁷³: Այս բառը սովորաբար ավելի ուշ շրջանի տեքստերում (մ.թ.ա. XIII դար) կիրառվում է շումերագիր գրությամբ:

Պահպանված բեկորը կարող էր ներկայացնել ըստ հրատարակչի, աղյուսակի հակառակ կողմը:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴԱՐՉՈՒՄ

Շ՛հ?

1') [.....]-ru A-NA? [.....

2') [.....] tu-el ga-ra-ta [.....

3') [... wa-a]l-hu-wa-an-zi na-a-i [.....

4') [.....]x an-tu-uh-ša-an [.....

5') [..... ha-a]t-ra-a-i [?]

6') [..... is-ta-m]a-aš-tén nu-mu-uš-ša-an a-pé-e-d[a-ni .....]

7') [.....]x-aš-ma-za EGIR-an pa-ah-ša-nu-wa-a[n(-).....]

8') [.....]-KA pa-ah-ha-aš-nu-an har-ak [.....

9') [... a-pé-e-da-ni la]m-ni hu-u-da-ak a-ar-hu-u[t]

10') [.....]x-ti

11') [..... pa?-r]a?-a le-e ku-wa-at-qa [.....]

12') [.....]le-e ku-it-ki e-ep-ti [?.]

13') [..... iš-t]a-ma-aš-ki-ti nu-mu-uš-ša-an [.....]

14') [..... ki-i]t-ta-ru

15') [..... a-p)é-el A-BU-ŠU ŠEŠ^{MS}-ŠU [.....]

⁷¹ Այս բեկորի տեղը պայմանագրի տեքստում տես Beckman 1996: 173:

⁷² KBo XIX (Otten): V.

⁷³ Այս բառի վկայությունների և ծագման համար տես Puhvel 1997: 75ff.:

16) [.....DUM]U⁹⁴⁸⁵-SU pa-an-kur ha-aš-ša [ha-an-za-aš-ša]

17) [.....]x še-er ku-it-k[i.....

18) [.....]x ki [...] x[.....

19) [.....]x [.....

Սա միանշանակ ոչ-պարիտետային պայմանագրի մաս պետք է լինի և իրոք շատ է հիշեցնում Խուկկանայի պայմանագրի տարբեր հատվածներ: Տարաբաժանումը վեց թեմատիկ պարագրաֆների արդեն իսկ վկայում է այդ մասին: Մակայն ՀՕտտենի առաջարկը հանդիպում է լուրջ բարդության, այն է՝ քննարկվող բեկորի վրա եղած տեքստի տարաբաժանումը վեց թեմատիկ պարագրաֆների, այն դեպքում երբ Խուկկանայի պայմանագրի համապատասխան մասում նման տարաբաժանում չկա:

Այնուամենայնիվ, երկու տեքստերի միջև նմանությունները շատ են, ընդ որում որևէ այլ պայմանագրի հետ այդքան նմանություններ վկայված չեն:

KBa XIX 56 (791/v)

Հնարավոր պատկանելությունը Խուկկանայի պայմանագրին ըստ հրատարակիչ ՀՕտտենի: Ըստ նրա, այս բեկորը նման է պայմանագրի § 8-ին⁹⁴:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱՐԱՐՇՈՒՄ

1) [.....⁹⁴Kar-z]i-iš [.....2) [.....]x ⁹⁴Ka-ra-a[h-na .....]3) [.....⁹⁴LAMMA ⁹⁴kur-ša-aš .....]

4) [.....]x[u]n x[.....]

5) [.....]xx[.....]

6) [.....]x[.....]

Անկասկած, այս բեկորը պայմանագրերին կցված աստվածային վկաների ցանկ է ներկայացնում:

Բեկորի վրա պահպանված նշանների խիստ փոքր քանակը թույլ չի տալիս հստակ պատկերացում կազմելու դրա պատկանելության հարցում: Երկրորդ տողում առկա քաղաքի անվան սկիզբը հուշում է, որ, հնարավոր է, այստեղ կարելի է վերականգնել ⁹⁴Ka-ra-a[h-na ...]: Պայմանագրի ԴԿ I-ում առկա է Կարախնա քաղաքի պահապան աստվածությունը, որին հետևում է „Դաշտերի պահապան“ աստվածությունը, այնուհետև՝ „Որսորդական պալուսակի պահապան աստվածությունը“ (⁹⁴LAMMA ⁹⁴Ga-ra-ah-na ⁹⁴LAMMA [LIL] ⁹⁴LAMMA ⁹⁴kur-ša-aš): Մակայն Z-րդ տողում Կարախնա քաղաքի դետերմինատիվին նախորդող վնասված սեպանշանը և հաջորդ տողում KUS դետերմինատիվին նախորդող սեպանշանը տարբեր են, ինչը կարող է վկայել, որ, ի

⁹⁴ KBa XIX: V.

տարբերություն Խուկկանայի պայմանագրի 49-րդ տողի, այստեղ վկայված պետք է լիներ “Պահապան աստվածությունից” տարբեր դիցանուն: Բացի այդ, Կարախնայի աստվածությունը Պայմանագրում հաջորդում է ընդամենը մեկ աստվածություն (*LAMMA [LÍL]*), որը զրված է երեք սեպանշաններով, այնինչ KBo XIX 56-ում 2⁻րդ տողի վերնում և հաջորդ տողի սկզբում ենթադրելի է ավելի մեծ տարածք: Մակայն նույնիսկ այդ դեպքում KBo XIX 56-ը պարտադիր չէ առնչել Խուկկանայի պայմանագրին, քանի որ պայմանագրերին վկա աստվածների ցանկը սովորաբար հանդես է գալիս որոշակի, կանոնավորված հաջորդականությամբ և, հնարավոր է, սա մեկ այլ պայմանագրի մասը կարող էր կազմել:

KBo XIX 57 (259/w)

Հ.Օտտենի կարծիքով, այս բեկորը հիշեցնում է պայմանագրի § 3ff.-ը⁷⁵:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴԱՐՉՈՒՄ

1') [.....

2') [.....]x-ki-ma [.....

3') [.....]x ŠU^{MS}-uš a-ra-[ah-za-an-da har-si

4') [.....]U-U]L har-si nu-mu ma/ku-[.....

5') [.....]x ŠA.PAL NI-IS [DINGIR^{LM} .....

6') [te-eh-hu-un .....

Այս բեկորի վրա առկա են պայմանագրերում բազմիցս վկայված մի շարք տրաֆարետային արտահայտություններ, որոնց օգնությամբ կարելի է առաջարկել որոշ վերականգնումներ:

3': Վերականգնումը ըստ պայմանագրի 23-րդ տողի: Խուկկանայի պայմանագրի համապատասխան տողում առկա է մի փոքր այլ տարբերակ (*ŠU^{MS}-uš-za a-ra-ah-za-an-da har-si*): KBo XIX 57-ի տարբերությունը այն է, որ այս տողից առաջ առկա է պարագրաֆների անջատիչ, որը Խուկկանայի պայմանագրում դրված է սրան նախորդող տողից առաջ:

5'-6': Վերականգնումը ըստ Պայմանագրի 38-39-րդ տողերում առկա տրաֆարետային արտահայտության, որը Խուկկանայի պայմանագրում այսպիսին է՝ *ke-e ud-da-a-ar ŠA.PAL NI-IS DINGIR^{LM}*: Մեր բեկորի վրա, սակայն, *ŠA.PAL* բառին նախորդող թերի պահպանված նշանը *saddar-* (զրվում է նաև խուլ բաղաձայնով՝ *uttar*) բառի վերջին սեպանշանը չէ: Դատելով պահպանված սեպերից, սա միևնույն բառի շումերագիրն է՝ *INIM* (տեքստերում զրվում է նաև *INIM-tar*):

Հաշվի առնելով բեկորի վերաբերյալ վերոհիշյալը, կարելի է արձանագրել, որ եթե

⁷⁵ KBo XIX: V.

սա իրոք կապված է Խուկկանայի պայմանագրի հետ, ապա, այնուամենայնիվ, տեքստի կցաբեկորը չէ: Հնարավոր է, մենք գործ ունենք պայմանագրի ինչ-որ տարբերակի հետ: Համենայնդեպս, այդ ենթադրելի տարբերակը Պայմանագրի B տարբերակը չէ, քանի որ KBo XIX 57-ի սեպանշանները գրված են մ.թ.ա. XIII դարին հատուկ գրությամբ, իսկ B-ն հնագրական հիմքի վրա թվագրվում է մ.թ.ա. XIV դարով (տես սույն աշխատության Աերածությունը):

ՅՈՒՂԻՍԱԿՆԱՍ III – ՄԱՐԻՅԱ + “ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐ” ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Պայմանագրի հրատարակումից հետո (1930թ) մասնագետները չեն անդրադարձել բնագրի վերականգնմանը, որի պատճառը կցարեկորների բացակայությունն է: Քանի որ տրաֆարետային արտահայտությունները և բառակապակցությունները տեքստից տեքստ հաճախակի տարբերվում են, այդ իսկ պատճառով նպատակահարմար չէ վնասված հատվածներում առաջարկելու որևէ վերականգնում, չնայած ենթատեքստից հնարավոր է ենթադրել, թե խոսքը ինչի մասին է:

Տեքստում չի պահպանվել դրա կերտանը վկա աստվածների ցուցակը, եթե, իհարկե, այդպիսին եղել է: Այս վաղ փուլի տեքստերում դրանք կամ բացակայում են⁷⁶ կամ դրվում են պայմանագրերի սկզբնական մասում⁷⁷: Այդպես է, օրինակ, կասկական տարբեր քաղաքների հետ Առևտրականության I-ի կերպած պայմանագիրը⁷⁸, որտեղ այդ ցուցակը հայտնվում է տեքստի միջնամասից առաջ: Միայն հետագայում, Մուրսիլիս II-ից է ձևավորվում պայմանագրերի ստանդարտ կառուցվածքը:

Տեքստ (A+B)

1'-16'	-	KBo V 12
17'-19'	-	KBo V 12 + KBo V 3
20'-59'	-	KBo V 3

Պարագրաֆների բաժանումը

§ x-1'	-	-----
§ 1' -	1'-3'.	
§ 2' -	4'-7'.	
§ 3' -	8'-11'.	
§ 4' -	12'-15'.	
§ 5' -	16'-25'.	
§ 6' -	26'-33'.	
§ 7' -	34'-40'.	
§ 8' -	41'-44'.	
§ 9' -	45'-46'.	
§ 10' -	47'-49'.	
§ 11' -	50'-59'.	

⁷⁶ Օրինակ, ինքական արքա Ֆիդանուսա II-ի և Կիցցուվատուայի արքա Պիլլիայի, ինքական անանուն արքայի (հնարավոր է, Ռուցցիյաս II-ի [ըստ Հ.Քլենգելի՝ Klengel 1999: 98]) և Կիցցուվատուայի արքա Պաղդատիշուի միջև կնքված պայմանագրերում (KUB XXXVI 108 – CTH 25, հրատ.,՝ Otten 1951; KUB XXXIV 1 + KBo XXVIII 105a+105b – CTH 26, հրատ.,՝ Meyer 1953: 108ff.; Beckman 1996: 11f.):

⁷⁷ Տես “Մուսպիլիուիումաս – իունկանա” պայմանագիրը:

⁷⁸ CTH 137.1 (հրատ.,՝ Von Schuler 1965: 134ff.).

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒՄ

§ 1'

- 1') [.....-z]i [.....]
 2') [.....]ŠEŠ^{MS}. YA NIN^{MS}. YA a-ša-an-zi x[.....]
 3') [.....] pi-ih-hi
-

§ 2'

- 4') [nu KUR^{URU}Ha-ya-š]a-ma-mu KUR-e nu-uš-ma-aš-za ka-a-ša
 5') [⁴UTU^Š]i-in-ga-nu-nu-un nu-mu ma-a-an aš-šu-li
 6') [pa-ah-ha-aš-te-ni n]u-mu-uš-ša-an SAG.DU^{MS}. KU-NU A-NA SAG.DU- YA
 7') [kat-ta-an ar-h]a ki-id-du-ma-ti
-

§ 3'

- 8') [ma-a-an-ma ⁴UTU^Š] I-NA EGIR UD^{ŠR} aš-šu-li ⁴UL
 9') [pa-ah-ha-aš-te-ni] DUMU^{MS}. YA DUMU.DUMU^{MS}. YA ha-aš-šu-uš
 10') [ha-an-za-aš-šu-uš ⁴UL pa-ah-h]a-aš-te-ni
 11') [KUR^{URU}Ha-at-t]i ⁴UL pa-ah-ha-aš-te-ni
-

§ 4'

- 12') [ma-a-an-ma ⁴UTU^Š (ku-wa-pi-ik-ki) i]m-ma ku-wa-pi-ik-ki
 13') [.....] nu-mu me-na-ah-ha-an-da
 14') [..... i-da]-a-lu ták-ke-eš-te-ni
 15') [.....i-da-a-lu] ták-ke-eš-te-ni
-

§ 5'

- 16') [nu-mu/⁴UTU^Š me-na-a]h-ha-an-da i-da-a-lu
 17') š[a-an-h]a-an-zi
 18') š[a-..... ku-iš im-ma ku-iš an-tu]-wa-ah-h[a]-aš
 19') ma-a-n[a-aš ..... ma-a-na-aš] ¹⁰ŠU.GÁL HAL-{ZLU}GAL
 20') ŠEŠ LU[GAL ma-a-na-aš .....] ma-a-na-aš
 21') ÉRIN^{MS} [ANŠU.KUR.RA^{MS} ma-a-na-a]š ĪR GÊME^{UM}
 22') ku-e-[eš-qa ma-a-na-aš ..... ku-iš-]ki ma-a-na-as ÉRIN^{MS}
 23') ku-iš-[ki ma-a-na-aš ..... ku-iš-k]i ma-a-na-at KUR-e
 24') ku-it-k[i ma-a-na-aš .....] ma-a-na-aš ku-iš
 25') im-m[a ku-iš] an-tu-wa-ah-ha-aš
-

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1'

1) .....

2) [.....] իմ եղբայրներն (ու) քույրերը կլինեն: ...[.....

3) [.....] ես կտամ:

§ 2'

4) [Իսկ Հայաստանի իմ երկիրն է, և ձեզ, ահա,

5) [Արևս, երգվեցրի: Եթե ինձ բարեկամաբար

6) [պաշտպանեք], և ձեր զլուխներն իմ գլխին

7) [դ]րեք:

§ 3'

8) [Իսկ եթե Արևիս] ապագայում բարեկամաբար

9) [չպաշտպանեք], իմ որդիներին, թոռներին (և) հետագա

10) [սերունդներին չպաշտպանեք,

11) [Խաթթի երկիրը չպաշտպանեք:

§ 4'

12) [Իսկ եթե Արևիս (որտեղ) էլ ո]ր լինի

13) [.....] իմ դեմ

14) [..... չ]արության համար միավորվեք:

15) [..... չար] ության համար միավորվեք:

§ 5'

16) [Եթե իմ/Արևիս դ]եմ չարություն

17) ձ[բազ]րեք,

18) [..... ու]լ էլ որ ես լի]նի,

19) [..... թե] հրամանատար (կամ) բեր[դա]լպահ

20) արքայի եղբ[այր թե .....], թե

21) հետևակային, [թե կառավար], ստրուկ թե ստրկուհի,

22) [..... թե .....], գինձոր

23) [..... թե .....], լինի դա երկիր

24) [թե .....], ուլ էլ

25) որ [եա] լինի:

§ 6'

- 26') šu-ma-a-[aš-ma ma-a-an ha-at-ra-a-mi nu-mu]Š-TU ÉRIN^{MES} ANŠU.KUR.RA^{MIA}
 27') hu-u-da-a-ak Ú-UL e-er-te-ni nu-za-an pa-ra-a] im-ma ša-me-nu-ut-te-ni
 28') ma-a[h-h]a-an-ma-w[a ..... EG]IR-an-da pa-a-i-u-wa-ni
 29') na-aš-ma-wa pa-a-i-wa-a-n[i(?) .....]x šu-me-eš
 30') [LÚ]^{MES}^{URU}Ha-ya-ša LÚ^{URU}KÚ.BABBAR-ti [pa-ra-a hu]-u-ít-ti-ya-az-zi
 31') nu am-mu-uk a-wa-an ar-ha ti-ya-at-te-ni [nu] a-pé-[e-da]-ni EGIR-an
 32') ti-ya-at-te-ni nu ku-iš a-pa-a-at ut-tar i-ya-az-zi na-an-kán ke-e[[-aš]]
 33') [NI-IŠ] DINGIR^{MES} QA-DU DAM^{MES}.KU-NU DUMU^{MES}.KU-NU É^{MES}.KU-NU KUR-
 KU-NU KUR-KU-NU har-ni-in-kán-du
-

§ 7'

- 34') nu-[uš-m]a-aš-ma ku-it im-ma ku-it ha-at-ra-a-mi šu-me-e-ša-mu
 35') ma-a-an Ú-UL iš-ta-ma-aš-kat-te-ni na-aš-ma-aš-ma-aš A-NA ÉRIN^{MES}
 ANŠU.KUR.RA^{MIA}
 36') ku-wa-pí ha-at-ra-a-mi nu-mu-uš-ša-an ma-a-an hu-u-da-a-ak
 37') Ú-UL e-er-te-ni na-aš-ma-mu ta-ma-iš-ma ku-iš-ki^{LÚ}KÜR
 38') za-ah-hi-ya ú-iz-zi šu-ma-a-aš-ša ha-at-ra-a-mi nu-[mu-uš]-ša-an
 39') ma-a-[an w]a-ar-ri lam-mar Ú-UL e-er-te-ni nu-za-an p[a-ra-a]
 40') im-[ma] ša-mi-nu-ut-[te]-ni
-

§ 8'

- 41') nu-mu m[a-a]-an I-NA EGIR.UD.KAM šu-me-eš LÚ^{MES}^{URU}Ha-ya-ša aš-š[u-l]i
 42') pa-ah-ha-aš-[t]e-ni am-mu-ga šu-me-eš LÚ^{MES}^{URU}Ha-ya-ša *Ma-ri-ya-an
 43') LÚ^{MES} ga-e-ni-eš ŠA KUR^{URU}Ha-ya-ša aš-š[u-li] pa-ah-ha-aš-hi
 44') KUR^{URU}Ha-ya-ša-ya aš-š[u-li] pa-ah-ha-aš-hi
-

§ 9'

- 45') nu ma-a-an šu-me-eš SIG₅-in iš-ša-at-te-ni nu⁴UTU^{ŠL}-in
 46') KUR^{URU}Ha-at-ti-ya aš-š[u-li] pa-ah-ha-aš-te-ni⁴UTU^{ŠL}-ya-aš-ma-aš SIG₅-in iš-ša-ah-h[i]
-

§ 10'

- 47') ma-a-an šu-me-eš-ma ku-wa-at-qa i-da-a-lu i-ya-at-te-ni
 48') nu-uš-ma-aš⁴UTU^{ŠL}-ya i-da-la-u-wa-ah-mi nu-za⁴UTU^{ŠL} a-pé-e-ez
 49') li-in-ki-ya-az A-NA PA-NI DINGIR^{MES} par-ku-iš e-eš-li-it
-

§ 11'

- 50') nu-uš-ma-aš ka-a-ša ke-e k(u-e u)d-da-a-ar ŠA-PAL NI-IŠ DINGIR^{LIM}

- § 6'
- 26') [Իսկ եթե ես] ձեզ գրեմ և ինձ մոտ] հետևակով (և) մարտակառքերով
 27') [տեղևուտեղը չգաք և նրան] նույնիսկ թաքցնեք (ասելով):
 28') «Իսկ երբ [.....հե]տո գեանք,
 29') կամ գեանք [.....] դուք,
 30') հայասա[ցի]ներդ, Խաթթիի մարդուն նախընտրեք,
 31') և ինձ լքեք, (և) ն[ր]ա մոտ
 32') գեաք: Ով այդ բանն անի, նրան այս
 33') [երդման] աստվածները՝ ձեր կանանց, որդիների, տների (և) երկրի հետ միասին
 թող ոչնչացնեն:
-

- § 7'
- 34') Իսկ (եթե) [ձե]զ ինչ-որ բան գրեմ, (և) դուք ինձ
 35') եթե չլսեք, կամ ձեզ հետևակի (և) մարտակառքերի համար
 36') երբ գրեմ և դուք ինձ մոտ տեղևուտեղը
 37') չգաք, կամ իմ դեմ որևէ թշնամի
 38') մարտի գա, և ձեզ գրեմ ու դուք ինձ
 39') եթե [ե օ]գնության չգաք, և նրան
 40') նույն[իսկ] թաքց[ն]եք:
-

- § 8'
- 41') Եթե ինձ ապագայում դուք՝ հայասա[ցի]ներդ, բարեկամաբար
 42') պաշտպա[ն]եք, ես ձեզ՝ հայասացիներին, Մարիյային
 43') (և) Հայասայի տոհմակիցներին բարեկամաբար կպաշտպանեմ,
 44') և Հայասան էլ բարեկամաբար կպաշտպանեմ:
-

- § 9'
- 45') Եթե դուք (ձեզ) լավ պահեք, Արևիս
 46') և Խաթթին բարեկամաբար պաշտպանեք, Արևս էլ ձեզ լավ կվերաբերվեմ:
-

- § 10'
- 47') Իսկ եթե դուք չար բան անեք,
 48') Արևս էլ ձեզ չարությամբ կվերաբերվեմ, և թող ես, Արևս, այս
 49') պայմանագրից՝ աստվածների առջև (կերված - Ա.Ք.) ազատ կլինեմ:
-

- § 11'
- 50') Ձեզ համար, ահա, այս խոսքերը երդման տակ

- 51) te-eh-hu-un na-at ma-a-an [šu-me-eš LÚ^{MES}URU^H]a-ya-ša *Ma-ri-ya-aš-ša
 52) Ú-UL pa-ah-ha-aš-te-ni nu-uš-ma-[aš ke-e] NI-İŠ DINGIR^{URU} šu-me-en-za-an
 53) SAG.DU^{MES}.KU-NU DAM^{MES}.KU-NU DUMU^{MES}.K[U-NU ŠEŠ^{MES}]^{MES}.KU-NU NIN^{MES}.KU-
 NU
 54) MĀŠ^{URU}.KU-NU É^{MES}.KU-NU A.ŠĀ^{URU}.KU-NU U[RU.DIDLĪ^{URU}.KU-N]U
 G^{URU}SAR.GEŠTIN.KU-NU
 55) KISLAH^{URU}.KU-NU GUD^{URU}.KU-NU UDU^{URU}.KU-NU [QA-DU MIM-MU-KU-NU-ya]
 56) kat-ta-an ar-ha <har-ni-in-kán-du> da-an-ku-wa-ya-az-ma-aš-k[án ták-n]a-az
 57) še-er ar-ha ni-ni-in-kán-du nu-uš-ša-an a[m-mu-uk]
 58) A-NA LÚ^{MES} KUR^{URU} Ha-ya-ša *Ma-ri-ya <KUR>^{URU} Ha-ya-ša-y[a]
 59) i-da-a-lu Ú-UL tag-ga-aš-[hi]
-

- 51) ևս դրեցի: Եթև (դուք՝ հ)այասացի[ներ] և Մարիյա, դրանք
 52) չպաշտպանեք, ձեզ [այս] երդման աստվածները ձեր
 53) անձերը, ձեր կանանց, որդի[ներ], եղբայր[ներ], քույրերի,
 54) ընտանիքների, տների, դաշտերի, ք[աղաքներ]ի, խաղողի այգիների,
 55) կալատեղերի, կովերի, ոչխարների [և գույքի հետ միասին]
 56) թող <ոչնչացնեն>, խավար [անդրաշխարհից
 57) թող ձեզ բարձրացնեն: Ե[ս] ձեզ՝
 58) հայասացի-ներին>, Մարիյային և Հայասային
 59) չեմ վնաս[ի]:

Վերջ

ՍԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

*Տեքստը զգալիորեն տուժած է պահպանված մասի 1'-3'-րդ տողերում, այնուհետև՝ 4'-28'-ում առկա մասնակի վնասվածքները վերականգնելի են այլ տեքստերի համադրմամբ: Վերականգնումների գերակշիռ մասը պատկանում է Յ.Ֆրիդրիխին:

Տեքստի մի շարք հատվածներում առկա են բառաձևերի սխալ գրություններ, բացթողումներ և իմաստային անհամապատասխանություններ (օրինակ, 32'-33', 56'):

4': Վնասված մասում Հայաստայի վերականգնումը ըստ ենթատեքստի:

4'-5': Այստեղ առկա է այլ տեքստերում վկայված արտահայտություն և վնասված մասում *UTU²-ից բացի, ուրիշ ոչինչ սպասելի չէ. տես, օր., nu-uš-ma-aš-[za k]a-a-ša *UTU² li-in-ga-nu-nu-un (KUB XXVI 29+KUB XXXI 55 Vs.7f. [Ստեռնվանդաս I]):

7': Նախորդ տողում սկսված նախադասությունը տրաֆարետ է: ki- „դնել“ բայի հետ կիրառվող նախդիրներից միայն kattan arha-ն է սպասելի, քանի որ վնասված մասից հետո պահպանվել է ha եղանի վերջը: Իմաստն այն է, որ հայասացիները խեթական արքայի հետ պետք է միասնական լինեն:

8'-11': Սա տրաֆարետ է, սակայն տեքստերում կարող է արտահայտվել ընդարձակ և համատար տարբերակներով:

9'-10': Վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է:

12': Վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է:

16'-25': Այստեղ թվարկվում են այն անձինք, ովքեր ապագայում կարող են դրժել երդումը: Հարկ է նշել, որ տեքստերում նմանատիպ ցուցակները հաճախ տարբերվում են, ինչը թույլ չի տալիս որևէ վերականգնում առաջարկելու: Թերևս, հաջորդ երեք անձանց սոցիալական բարձր կարգավիճակը հուշում է, որ ցուցակը պիտի սկսվեր LUGAL „արքա“ բառով (տես 19'-րդ տողի վնասվածքը):

19'-27': Վերականգնումները Յ. Ֆրիդրիխինն են:

19': ¹⁰*SU.GAL* “հրամանատար” և *HAL-ZI LU* ¹¹*GAL* “շրջանի կամ ամրոցի տիրակալ” տերմինները, ըստ Յ.Ֆրիդրիխի, վկայված են միայն այս տեքստում¹⁰: Սակայն հետազայում հայտնաբերվեց մի նոր տեքստ, որտեղ կրկին հիշատակվում է այս տերմինը: Վերջինիս ենթատեքստը այնքան էլ պարզ չէ, որպեսզի հստակ թարգմանություն առաջարկվի: Սրանցից երկրորդի առաջին բաղադրիչը խեթերենում աքքադերենից կատարված փոխառություն է (աքքադ. haša- „ամրոց”)¹¹: Մենք այն թարգմանել ենք „ամրոցի տիրակալ”, քանի որ խոսքը, ամենայն հավանականությամբ, ամրոցի կայազորի հրամանատարի մասին է, ի տարբերություն առաջին տերմինի, որը նշում է զործող բանակի (հետևակային) զորամասի հրամանատարին¹²:

21': [*ANSU.KUR.RA*]¹² վերականգնման հարցում Յ.Ֆրիդրիխը վստահ չէ:

32'-33': Այստեղ նախադասության մեջ առկա է իմաստային կազուս („բող երդման աստվածները երան ձեր կանանց, երեխաների, տների, երկրի հետ միասին ոչնչացնեն”): Տվյալ ենթատեքստում սպասելի էր *-ŠU* „երա” դերանվան կիրառությունը

¹⁰ Friedrich 1930: 162.

¹¹ Friedrich 1991: 49.

¹² Խեթական բանակի հրամանատարական կազմի այս երկու խմբերի մասին տես Beal 1992: 451f.: Ռ.Բիլը այստեղ սխալմամբ Մարիթայի պայմանագիրը ամուլում է Թուրկանայի պայմանագրին:

-KUNU „ձեր“ դերանվան փոխարեն, ինչը նկատվել է⁸²: Տեքստի վերջում աստվածային պատժին վերաբերող համանման ենթատեքստում էնկլիտիկ դերանունը ճիշտ է կիրառված (51-57):

48'-49': Այս հատվածի իմաստը հետևյալն է. եթե հայասացիները խախտեն պայմանագիրը, ապա խեթական արքան իրեն ազատ կհամարի ևույնպես խախտելու պայմանագիրը և պատժելու նրանց:

56': Այս տողում գրչի կողմից բայը բաց է թողնված: Յ.Ֆրիդրիխն առաջարկում էր վերականգնել *harganu-* բայը „ոչնչացնել, ավերել“ (*harganuwandu*)⁸³: Մենք գերադասել ենք, հետևելով Յ.Պուհվելին⁸⁴, վերականգնել միևնույն բայի պատճառական ձևը (*harnink* „ստիպել վերանայ, անհետանայ, ոչնչանալ“)⁸⁵:

56'-57': “Խավար անդրաշխարհից բարձրացնել” արտահայտությունը պետք է մեկնաբանել այսպես՝ “գերեզմանից հանել”, այն է՝ հանգիստ չթողնել նաև մահվանից հետո:

58': LÜ „մարդ“ բառի հոգնակիակերտ ցուցիչը բացակայում է:

57'-59': Տեքստի ավարտական տողերում անցումը անեծքի բանաձևից դեպի խեթական արքայի հնարավոր գործողությունը հարթ չէ: Երդումը դրժելու հետևանքով աստվածային պատիժը նշելուց հետո անմիջապես ասվում է, որ խեթական արքան չի պատժի հայասացիներին, Մարիյային և Հայասային: Այստեղ սպասելի էր նմանատիպ ենթատեքստերից հայտնի որևէ արտահայտություն, օրինակ, Խուկկանայի պայմանագրի մի շարք հատվածներ (ԴԿ I 31-34, 35-38 և այլն):

⁸² Puhvel 1991: 165.

⁸³ Լույս բայաձևն է վերականգնված նաև Reichardt 1998: 25 n.3-ում այն պատճառաբանությամբ, որ *harnink*- բայի հետ կիրառվում է միայն *arha* նախդիրը, բայց ոչ *kattan arha*-ն:

⁸⁴ Puhvel 1991: 165.

⁸⁵ Այս երկու բայաձևերի վկայությունները և լեզվական քննությունը տես Puhvel 1991: 161ff.:

ԳԼՈՒԽ 2

ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻՆ ԱՌՆՉՎՈՂ ՏԵՔՍՏԵՐ

Խաթրիի և Հայասայի միջև կնքված պայմանագրերի ժամանակաշրջանի պատմական համատեքստի պարզաբանման համար կարևոր նշանակություն ունեն մի շարք խեթական տեքստեր, որոնք կազմվել են մ.թ.ա. XIV-XIII դարերի ընթացքում: Դրանք ընդգրկում են Առնուվանդաս I-ի (հնարավոր է՝ Թուղխալիյաս III-ի), Մուրսիլիս II-ի և Խաթրուսիլիս III-ի կատարման շրջանները: Ստորև այս գլխում ներկայացվում են այդ տեքստերը ըստ դրանցում արձանագրված իրադարձությունների ժամանակագրական հաջորդականության: Բացառությամբ վերջին տեքստի (KUB XVIII 2), մյուսները ներկայացվում են ամբողջությամբ, ինչը թույլ կտա լիարժեք պատկերացում կազմելու իրադարձությունների մասին⁸⁶: Հաշվի առնելով այդ տեքստի մեծ ծավալը, մենք դրանից միայն առանձին հատվածներ կհղենք այս կամ այն կոնկրետ խնդրի պարզաբանման համար⁸⁷:

Ահա այդ տեքստերի ցանկը.

1) KUB XXIII 72+ (= CTH 146)	-	Առնուվանդաս I
2) Maşat Höyük 96 ⁸⁸	-	Առնուվանդաս I կամ Թուղխալիյաս III
3) KBo VI 28+ KUB XXVI 48 ⁸⁹ (= CTH 88)	-	Թուղխալիյաս III
4) KUB XIX 11 ԴԿ I ⁹⁰ (= CTH 40 IID = „Դիպված“ 10)	-	Թուղխալիյաս III
5) KUB XIX 11 ԷԿ IV+ ⁹¹ (= CTH 40 IIE = „Դիպված“ 13)	-	Թուղխալիյաս III
6) KBo XIV 14 ⁹² (=CTH 40.V = „Դիպված“ 40)	-	Թուղխալիյաս III
7) KUB XXXIV 23 + KUB XL 10 ⁹³ (= CTH 40.III = „Դիպված 25“)	-	Մուպպիլուլիումաս I
8) KBo XIV 13 ⁹⁴ (= CTH 40.V = „Դիպված 39“)	-	Մուպպիլուլիումաս I
9) KUB XVIII 2 ⁹⁵ (= CTH 569) - Խաթրուսիլիս III կամ Թուղխալիյաս IV		

⁸⁶ Այն մասնագիտական հարատարակություններում սովորաբար անվանում են «արձանագրություն» („protocol“), հրատարակությունը տես Sayce 1930: 5ff. (թարգմանաբար); Gurney 1948: 32ff. (թարգմանաբար); Hoffner 1976: 60ff. (1684/ս կցարեկորը); Խաչատրյան 1998: 87-93 (հատված.թարգման); Kosyan 2006a: 72ff. (ամբողջական հրատարակություն); Քոչյան 2001: 233-245 (պատմական նոտախորհի համար):

⁸⁷ KUB XXIII 72+–ը առանձին հիմնավոր հետազոտության առարկա կլինի մեր հետագա ուսումնասիրությունների ընթացքում:

⁸⁸ Alp 1991: 298ff.

⁸⁹ Տեքստի մեզ հետաքրքրող հատվածի՝ Forrer 1926: 35f.; Goetze 1940: 21ff.; Cornelius 1958: 237ff.:

⁹⁰ Մուպպիլուլիումասի գործունեությանը նվիրված՝ Մուրսիլիս II-ի տեքստերից է (= „Դիպված 10“ Güterbock 1956: 62f.; Forrer 1926: Nr.35f.):

⁹¹ = „Դիպված 13“ (Güterbock 1956: 65f.):

⁹² = „Դիպված 40“ (Güterbock 1956: 114):

⁹³ = „Դիպված 25“ (Güterbock 1956: 83f.):

⁹⁴ = „Դիպված 39“ (Güterbock 1956: 113):

ԽԱՅԹՈՒՄԻԼԻՍ III-Ի ՏԵՔՄՏՍԿ ՍՈՒՊՊՈԼՈՒԼՈՒՄԱՍ I-Ի ՄԱՍԻՆ

Այս տեքստը Խաթթուսիլիս III-ի հռչակագիրն է՝ փոքրասիական դիցարանի հնդեվրոպական ծագման առաջատար աստվածություններից Պիրվային նվիրված *Խենկուր* անվանումը կրող սրբավայրը⁹⁶, դրան պատկանող բնակչությանը, հարկերից ազատելու մասին⁹⁷: Պիրվան կարևոր դերակատարում ունեւ Փոքր Ասիայում դեռևս կապադովկիական դարաշրջանից (մ.թ.ա. XIX-XVIII դդ.), հանդիսանալով Քանես քաղաքի աստվածություններից մեկը⁹⁸:

KBo VI 28 + KUB XXVI 48-ը մեկ աղյուսակից բաղկացած երկկողմ գրությամբ տեքստ է, որի մի մասը (ԴԿ 25-ից հետո, 2Կ 1-21, 32-39) լուրջ վնասված տեսքով է պահպանվել: Նույն տեքստի մասը կազմող երկու բեկորների (A և B) տեղը առայժմ հնարավոր չէ պարզել:

Հռչակագիրը սկսվում է պատմական ներածականով (ԴԿ և 2Կ 11), որտեղ ներկայացվում է արքայի նախորդների օրոք Խաթթիում տիրող ծանր իրավիճակը (քոլոր կողմերից թշնամիների հարձակումները, երկրի մեծ մասի կորուստը և Սուպպիլիուլիումաս I-ի կողմից Նեֆալկան պետության տարածքի վերանվաճումը, նաև իր հոր՝ Մուրսիլիս II-ի գործունեությունը (այս հատվածը խիստ վնասված է)): Տեքստի հաջորդ մասը (2Կ 18-ից հետո) արդեն վերաբերում է Խաթթուսիլիսի գործունեությանը և մասնավորապես Պիրվա աստծուն նվիրված *Խենկուր* սրբավայրին:

⁹⁶ Հատվածական հրատարակությունը՝ Klinger 1998: 106f.

⁹⁷ Սրբավայրը կոչվում է ⁹⁶hekur "ծայռափոր սրբավայր: միջնաբերդ" (Puhvel 1991: 287): Տեքստը չի նշում, թե Պիրվային նվիրված կոնկրետ որ սրբավայրի մասին է խոսքը: Պիրվային նվիրված տաճար կար նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում: Մասնավորապես, մի տեքստում (KUB LV 1 ԴԿ II 9 – տեքստի համապատասխան հատվածը տես Քոչյան 2002բ: 233), կազմված մ.թ.ա. XIII դարում, հիշատակվում է Կումմախայում գտնվող "Պիրվա աստծո *Խենկուր* տաճարի պալատը" (É.GAL hekur Firwa)(Յ.Պուլիվեյի կարծիքով, այն պետք է թարգմանել որպես "Պիրվայի ծայռափոր պալատ" - Puhvel 1991: 288): Կումմախյան նույնական է հայկական աղբյուրների ⁹⁸Կումմախ-Անիին (արտահայտված տեսակետների համար տես Քոչյան 2004ա: 65-66):

⁹⁸ CTH 88 : Տեքստն առ այսօր հրատարակվել է միայն հատվածաբար (Forrer 1926: 35f. (ԴԿ 6-18): Bilabel 1927: 307f. (ԴԿ 6-25, տառադարձում): Goetze 1940: 21-23 (ԴԿ 6-15): Cornelius 1958: 237f. (ԴԿ 6-18): Kitchen 1962: 51 (ԴԿ 6-25, տառադարձում): Heinhöhl - Kraemer, 1977: 40f. (ԴԿ 6-9, 16-18): Imparati 1977: 39-46 (2Կ 18-31, 39-42): Սույն աշխատության մեջ այս տեքստը առաջին անգամ ներկայացվում է ամբողջությամբ:

⁹⁹ Պիրվայի անվան և գործառույթների մասին տես Otten 1952-1953; Haas 1994: 412ff.; տեքստային վկայությունները՝ Van Gessel 1998:I: 356ff.: Պիրվան փոքրասիական պատկերազրույթյան մեջ հանդես է գալիս որպես հեծյալ աստվածություն, իսկ նրա անունը ստուգաբանվում է խեթ. Peruna- "ծայռ" բառի հիման վրա: hekur բառը խեթերենում սեմական փոխառություն է (տվելի ճշգրիտ՝ շումերերեն e.kur "լեռնային տուն" բառի արքայերեն փոխառությունից)(Puhvel 1991: 289):

ԳՐՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱՂԱՐՉՈՒՄ

ԴԿ

- 1) *UM-MA* ta-ba-ar-na ^uHa-a[t]-tu-ši-li LUGAL.GAL LUGAL KUR ^uHa-at-ti UR.SAG
 2) *NA-RA-AM* ^uUTU ^uA-ri-i[n-na] ^uU ^uNe-ri-ik ^uIŠTAR ^uŠa-mu-ha
 3) DUMU ^uMur-ši-li LUGAL.GAL LU[GAL KUR ^uH]a-at-ti UR.SAG DUMU.DUMU-ŠU
 ŠA ^uŠu-up-pi-lu-li-u-ma LUGAL.GAL
 4) LUGAL KUR ^uHa-at-ti UR.[SAG ... DU]MU.DUMU-ŠU ŠA ^uHa-at-tu-ši-li LUGAL.GAL
 ŠA LUGAL ^uKu-uš-šar
 5) ^uŠi-u-ni-it k[a-né-eš-ša-a]n-da-aš NUMUN-aš
-

- 6) ka-ru-ú KUR.KUR^{MEŠ} ^uHa-at-ti [IŠ-TU ^uKÖR ar-ha har-ga-nu-wa-an e-eš-ta e-di-iz ku-
 i[t-ma?]
 7) nu ^uKÜR ^uGa-aš-ga-aš u-it nu [KUR].KUR^{MEŠ} ^uHa-at-ti har-ga-nu-ut nu-za ^uNe-na-
 aš-ša-an ZAG-an
 8) i-ya-at e-di-iz-ma IŠ-TI[U KU]R ^uŠAP-LI-TI ^uKÜR ^uAr-za-u-wa-aš u-it nu a-pa-a-aš-
 ša
 9) KUR.KUR^{MEŠ} Ha-at-ti har-ga-nu-ut nu-z[a ^uT]u-u-wa-nu-an ^uU-da-an-na ZAG-an i-
 ya-at
-

- 10) e-di-iz-ma ^uKÖR ^uA-ra-u-un-n[a-aš u-i]t nu KUR ^uGa-aš-ši-ya hu-u-ma-an har-ga-
 nu-ut
-

- 11) e-di-iz-ma ^uKÜR ^uAz-zi u-i[t nu KUR.KUR^{MEŠ} UGU⁷⁷ hu-u-ma-an-da h[ar-g]a-nu-ut
 12) nu-za ^uŠa-mu-ha-an ZAG-an i-ya-a[t ^uKÖR ^uI-šu-wa-aš-ma u-it [nu ^u]Te-ga-ra-
 ma har-ga-nu-ut
-

- 13) e-di-iz-ma ^uKÜR ^uAr-ma-ta-na-aš [u-it] nu a-pa-a-aš-ša KUR.KU[R^{MEŠ}U] ^uHa-at-ti
 har-ga-nu-ut
 14) nu-za ^uKi-iz-zu-wa-at-na-an URU-an [ZAG-an i-ya-a]t [U⁷⁸Ha-at-t]u-ša-aš-ša URU-aš
 ar-ha
 15) wa-ar-nu-wa-an-za e-eš-ta nu-kán [.....]-ta-aš ^uhe-eš-ti-ya iš-pár-za-an e-eš-t[a]
-

- 16) [m]a-ab-ha-an-ma-kán A-BA A-BI-YA ^uŠ(u-up-pi-lu-li-u-ma(-aš) LUGAL.GA]L
 UR.SAG ša-ra-a iš-pár-za-aš-ta
 17) [nu]-za-kán A-NA ^uŠU.A LUGAL^[77-78] e-š[a-at na-aš ^uKÜR^{MEŠ}] IŠ-TU KUR.KUR ^uHa-
 at-ti ar-ha

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԿ

- 1) Այսպես է ասում թաբարևա Նաթթուսիլիսը, Նաթթիի մեծ արքան, հերոսը,
- 2) Արի[նևա] քաղաքի Արևի աստվածուհու, Ներիկ քաղաքի Ամպլոսպի աստծո և Մամուխա քաղաքի Իշտար աստվածուհու սիրելին,
- 3) մեծ արքա Մուրսիլիսի՝ Նաթթիի ար[քայի], հերոսի որդին, թողը մեծ արքա Մուպպիլուլիումասի,
- 4) Նաթթիի արքայի, հեր[ոսի], մեծ արքա Նաթթուսիլիսի՝ Կուսսարի արքայի հետևորդը,
- 5) աստվածների կողմից ճ[անաչ]ված ժառանգը:
- 6) Նախկինում Նաթթի երկրները թշնամիներից նվաճվեցին:
- 7) Կասկական թշնամին նկավ Նաթթի երկրները նվաճեց և իրեն Նենասա քաղաքը սահման
- 8) դարձրեց: Մտորին երկր[ի] կողմից Արցավայի թշնամին նկավ և նա էլ
- 9) Նաթթի երկրները նվաճեց և [S]ուվանուվան ու Ուդան իրեն սահման դարձրեց:

10) Հեովից Արավանևա[յի] թշնամին նկ[ավ] և ողջ Գասսիյա երկիրը նվաճեց:

- 11) Հեովից Ազգիի թշնամին նկավ[վ] և ողջ Վերին [երկրև]երը ն[վա]ճեց
- 12) և իրեն Մամուխա քաղաքը սահման դարձրե[ց]: Բսկ Իսուվա [թշնամին] նկավ [և] թեզարամա [երկիրը] նվաճեց:

- 13) Հեովից Արմատանայի թշնամին [եկավ] և նա էլ Նաթթի երկրներ[ը] նվաճեց,
- 14) և իրեն Կիցցուվատեա քաղաքը [սահման դարձրև]ց: [Նաթ]թուսաս քաղաքն էլ
- 15) հրդեհվեց: Եվ [միայն] [.....] խնստին փրկվե[ց]:

- 16) Երբ հորս հայրը՝ Մուպպիլուլիումասը, մեծ արքայն, հերոսը, հայտնվեց
- 17) [և] թագավորության գահին նստ[եց, նա թշնամիներին] Նաթթի երկրներից

18) [i-y]a-at nu KUR^{URU}Ha-at-ti da-an-[na-at-ta EGI]R-pa a-še-ša-nu-ut

---

19) [nu-za] pa-it nu KUR.KUR^{MES}Hur-ri h[u-u-ma-an-te-eš tar-ah-ta KUR^U]Kar-ga-miš-ša-an *IS-BAT*

20) [I-NA (KUR)^U]Kar-ga-miš-ša [Pi-ya-aš-ši-li-in LUGAL]-an-ni ti-it-ta-nu-ut

21) [nu I-NA^{URU}Hal-pa^{UT}]e-li-p[i-nu-un LUGAL-an-ni t]i-it-ta-nu-ut pa-ra-a-ma-aš pa-it

22) [.....^{URU}Nu-haš-{-..... (KUR.)KUR^{MES}]A-mur-ri ZAG-an i-ya-at

23) [.....]-da-ri-x [.....]-ta nu-uš-ši-kán

24) [.....]x-za-ya x[.....] KUR^{URU}A-mur-ri

25) [..... KUR.]KUR^{MES} A-mur-ri [.....] xxxxxx

---

26) nu K[UR]^{URU}Ha-at-ti [.....]

27) hu-u-ma-a[n-t]a tar-ah-t[a .....

28) na-at-za-kán pí-[.....]

---

29) nu KUR.KUR^{MES}URUHa-at-[-ti .....

30) me-ek-ki da-ri-y[a- .....

31) ták-ša-an ták-ša-an [.....]

32) nu-kán ki-iš-ša-[an .....

33) A-NA x[.....]

24

1) KUR^{URU}[.....]

2) nam-[-ma .....

3) na-x[.....]

4) ta-[.....]

5) A-NA na-[.....]

---

6) nu-za-kán A-BU-YA [.....]

7) EGIR-an da-a-aš?-ta? [.....]

8) pa-it *Šu-[u]p-pi-lu-li-u-[-ma .....

9) ku-it EGIR-an da-a-aš nu A-N[A?.....]

10) *Ū-UL* ki-ša-at A-NA KUR.KUR^{MES} .....

11) nu-kán A-BU-YA-ya A-NA a-[.....]

---

12) ma-a-an-za-kán u-uq-qa A-NA x[.....]

13) A-NA A-BI A-BI-[-Y]A še-er [.....]

14) EGIR-an *Ū-UL* k[u-it/š]-ki x[.....]

15) nu-kán *IS-TUÉ*. [LUGAL ..... k]u-it-ki x[.....]

18) [վտա]րեց: Եվ Խաթթիի դատ(արկ հողերը կրկի)ն բնակեցրեց:

- 19) [Եվ] եա գնաց ու բ[ուր] Խուրրի երկրները [գրավեց և], Կարգամիս վերցրեց:
 20) Կարգամիս քաղաք[ում] էլ [Պիյասսիլիին թագավոր]ության հաստատեց:
 21) [Եվ Խալպա քաղաքում S]ելիսկ[ի]նուին թագավորության հյաստատեց, իսկ հետո
 վերադարձավ:
 22) [...] Նուխաշ[շե քաղաքը ...] Ամուրբուն սահման դարձրեց:
 23) ..... և նրան
 24) ..... Ամուրբուն երկիրը
 25) ... Ամուրբուն երկիրը
-

- 26) Եվ Խաթթի եր[կիրը] .....
 27) ամբողջությամբ գրավե[ց] ..
 28) Եվ այն [.....]
-

- 29) Եվ Խաթթի[ի] երկրները [.....]
 30) շատ դիմե[ց] .....
 31) միասին [.....]
 32) Եվ այսպե[ս] .....
 33) .....

ՀԳ

- 1) [.....] երկիրը
 2) հե[տո] .....
 3) .....
 4) .....
 5) .....
-

- 6) Եվ հայրս [.....]
 7) հետ ... [.....]
 8) գնաց: Սուպպիլուլիու[մասը] .....
 9) որ եա ետ վերցրեց եվ [.....]
 10) չդարձավ, դեպի [.....][երկր]ներ .....
 11) Եվ հայրս դեպի [.....]
-

- 12) Երբ ես .... [.....]
 13) պապ[ի]ս [.....]
 14) ոչ մ[եկը/ոչիե] [.....]
 15) Եվ [արքայական?] պալատից? [.....]

- 16) kap-pu-u-wa-an-te-eš [.....]x^{MES} [..... ke?] -e-ez ku-it tar-ah-hi-iš-ki-mi
 17) nu NAM.RA^{MES} ku-e u-i-[d]a-a-mi nu-kán x[.....]x IŠ-TU.NAM.RA^{MES} an-da šar-
 ni-ke-eš-ki-mi

- 18) URU.KÚ.BABBAR-ši-ma Ê.GAL te-pa-u-e-eš-ta na-at [.....n]u ku-iš ú-i-z-zi
 DUMU-YA DUMU.DUMU-YA
 19) URU.KÚ.BABBAR-ši LUGAL-uš ki-ša nu A-NA^{NA}hé-[kur Pi-ir-wa(-) .....z]a? pé-e-da-i
 na-aš-ta [.....]x
 20) le-e ku-it-ki da-a-i ma-a-an-na^{NA}h[é-kur Pi-ir-wa(-) a-ši-wa]-an-te-eš-zi na-a[t .....]
 21) šar-ni-in-ki-iš-ki-id-du

- 22) NA⁴[hé-ku]r Pi-ir-wa-ma-kán a-ra-u-wa-ah-hu-un na-[at ša-ah-ha-ni] lu-uz-zi ŠA
 UD.KAM^M har-šu-wa-an-zi
 23) te-[ri]-ip-pu-u-wa-an-zi G²ŠÁ.KAL G²BU-BU-TI [G²wa-ar-ša-am-ma?] ŠE IN-NU-DA
 HU-UT-TU-UL-LI
 24) A-NA Ê ŠA LÚ^{MES} MÁŠ.GAL URU²ku-ut-ri EL-[KI EN] KUR²[EL-KI] EN MAD-GAL-TI
 EL-KI MAŠKIM URU²
 25) ANŠE.KUR.RA^{MES} u-e-ha-an-na-aš le-e ku-iš-ki pí-ra-an EGIR-pa [pa-iz-z]i A-NA NA-
 RA-RI LÚ²KÚR-ma-at i-[ya-at-t]a-ru
 26) ma-a-an LÚ^{MES} NA-RA>-RI a-ša-an-du-la-an-zi a-pu-u-uš-ma [ar]-ha tar-na-an-du I-NA
 KARÁŠ-[ma-aš-ma-a]š
 27) u-e-du-ma-aš KIN le-e e-eš-zi da-pí-za-kán a-ra-w[a-a-ah]-hu-un na-at a-ra-u-e-eš a-ša-
 [an-d]u

- 28) A-WA-AT ta-ba-ar-na²Ha-at-tu-ši-DINGIR[¹⁰⁰] LUGAL.GAL Ú²Pu-du-he-pa
 MU[NUS.]LUGAL.GAL MUNUS.LUGAL URU.KÚ.BABBAR-ti
 29) ŠA LA-A NA-A-DI-YA-AM ŠA LA-A ŠE-[BI]-RI-IM ku-iš-ma-an hu-u[l]-la-i ma-a-na-
 aš BE-LU ma-a-na-aš DUMU.LU[GAL]
 30) ma-a-na-aš EN G²ŠÚ.A ma-a-na-aš ku-iš i[m-m]a ku-iš UN-aš nu LÚ^{MES}NA⁴hé-kur Pi-ir-
 wa 'ki-da-aš ša-ah-ha-na-aš'
 31) lu-uz-[z]i-ya-aš ti-it-ta-nu-zi na-a[š-...-t]a⁴U ŠA-ME-E⁴UTU URU²A-ri-in-na [.....
 32) ⁴U URU²H[a]-at-ti⁴Še-ri⁴Hur-ri⁴U [URU²...]x⁴U URU²Pit-ti-ya-ri-ik [⁴U] URU²Ne-ri-ik⁴U URU²Du⁴
 33) ⁴U URU²H[a-l]a-ap⁴U URU²Li-ih-zi-n[a⁴U URU²Š]a-mu-ha⁴U URU²Hur-ma⁴U URU²Š]a-ri-iš-ša⁴U
 KARÁŠ
 34) ⁴U URU²Ša-pí-nu-wa⁴U URU²Hi-iš-ša-[aš-ha-pa⁴LAMMA URU.KÚ.BABBAR]-ti⁴Zi-it-ha-ri-ya
 [⁴Kar-z]i⁴Ha-pa-an-ta-li-ya

- 16) հաշվված [.....]-եր(ը) [.....], որոնց եւ միշտ/շարունակաբար եվաճում էի:
 17) Եվ վերաբնակիչները, ում եւ բերում էի այստեղ: Եվ [.....] վերաբնակիչներին եւ փոխհատուցում էի:
-

- 18) Իսկ Խաթթուսասի (արքայական) պալատը փոքրացել էր եւ այն [.....]: Եվ ով (հետագայում) կգա՝ որդիս, թոռս,
 19) (եւ) Խաթթուսասի արքա կդառնա, [Պիրվա աստծո] խեկուր տաճար]ին [.....] տեղաշարժի եւ նա այն [.....]
 20) ոչինչ չդնի, եւ էթե Պիրվայի [խ]եկուր տաճարը [աղբատ]անա, նա դրա դ[իմաց]
 21) թող փոխհատուցի:
-

- 22) Պիրվայի [խեկուր] տաճարը եւ ազատեցի: Եվ սախխանի եւ լուցցիի համար կամ ամենօրյա վարուցանքի,
 23) անասնակերի, սայլանիվի փայտի, [վառելափայտի?], հացահատիկի, հարդի, բրդի կծիկի,
 24) մարդկանց տանից այծ (կամ) ոչխար հողատերը, սահմանային կառավարիչը, քաղաքի կառավարիչը,
 25) (կամ) հեծյալ շրջիկ պահակախումբը, ոչ ոք այն թող [չվերցնի], որպես օգնական ուժ օտար երկրների դեմ թող գ[ն]ան:
 26) Եթե օգնական զինվորները ծառայում են կայագործում, ապա նրանք (իշխանությունները - Ա.Ք.) նրանց թող ազատեն (պարտավորություններից - Ա.Ք.), իսկ ռազմական ճամբարում
 27) շինարարական ձեւ չկատարեն, այդ բոլորից եւ նրանց ազ[ա]տեցի: Նրանք թող ազա[տ] լինեն:
-

- 28) Խոսքը թափարնա Խաթթուսիվիսի, մեծ արքայի եւ Պուրուխեպայի՝ մեծ թա[գ]ուհու, Խաթթիի թագուհու:
 29) չպետք է արհամարհվի (ե) ջնջվի, իսկ ով կհակադրվի, լինի նա տեր (ազնվական - Ա.Ք.) թե արքայազն,
 30) „աթոռի/զահի տեր“, ինչպիսի մարդ էլ որ լինի: Եթե նա Պիրվայի խեկուրի մարդկանց վրա սախխան
 31) եւ լուցցի սահմանի, երկնքի Ամպրոպի աստվածը, Արիսնայի Արևի աստվածուհին [.....]
 32) Խաթթիի Ամպրոպի աստվածը, Շերին, Խուրրին, [.....] քաղաքի Ամպրոպի աստվածը, Պիտտիյարիկի Ամպրոպի աստվածը, Ներիկի [Ամպրոպի աստվածը], „ավերված բլրի“ Ամպրոպի աստվածը,
 33) Խալպայի Ամպրոպի աստվածը, Լիխցինայի Ամպրոպի աստվածը, [Մ]ամուխայի [Ամպրոպի աստվածը], Խուրմայի Ամպրոպի աստվածը, [Մ]արիսայի [Ամպրոպի աստվածը], գորքի Ամպրոպի աստվածը,
 34) Սապիեուվայի Ամպրոպի աստվածը, Խիսա[ախիսպայի] Ամպրոպի աստվածը, [Խաթթիի] Հովանավոր աստվածը], Տիտխարիյան, [Կարցի]և, Խապանտուլիյան,

- 35) ⁴LAMMA ^{URU}G[a-ra-ah-na] ⁴[LAMMA ^{KU}kur-la-aš ⁴]AL-LA-TUM ⁴E-a ⁴[DAM.KI.NA]
⁴Hé-pát MUNUS.LUGAL ŠA-ME-E
- 36) ⁴IŠTAR ⁴IŠTAR LÍL ⁴IŠTAR ^{URU}Ni/e-nu-wa ⁴IŠTAR ^{URU}H]a-at-ta-ri-na ⁴Ni-na-at-ta ⁴Ku-
 [li-it-ta .....]
- 37) ⁴Iš-ha-ra-a[š ⁴ZA.BA₆.BA₆ ⁴]ZA.BA₆.BA₆ ^{URU}KÛ.BABBAR-ti ⁴ZA.BA₆.BA₆ ^{URU}El-l[a-ya
^{URU}Ar]zi-ya
- 38) ⁴Ya-ar-ri [^{URU}Hur-ma-aš ⁴Ha-an-ti]-ta-aš-šu ^{URU}Ša-mu-ha-aš ⁴A-ba-ri ^{URU}A-[an-ku-wa-aš
⁴Ka/ha-t]ah-hi
- 39) ^{URU}Ka-ta-pa-aš MUNUS.L[UGAL ^{URU}Ta-hur-pa-aš ⁴(Am-)m]a-am-ma ^{URU}Du-un-na-aš
 Hal-la-ri ^{URU}Hu-pé-eš-na-a[š ⁴GAZ.]BA.A.A DINGIR^{MES} LÛ^{MES}
- 40) DINGIR^{MES} MUNUS^{MES} ŠA ^{URU}Ha-at-t[i .....]-za ku-iš ke-e tup-pí-ya-aš ud-da-a-ar EGIR-
 pa hu-ul-[li-iz-zi] ke-e-da-aš
- 41) A-NA LI-IM DINGIR^{MES} EN DI-NI-ŠU[e]-eš-du na-an-kán IN.ZI NUMUN-an-na da-an-
 ku-wa-ya-za ták-na-za har-ga-nu-wa-an-du
- 42) A-NA ⁴U-ma-aš GU₆.MAH e-eš-du na-an pár-še-eš-ki-id-du

- 35) Կ(արախնայի) հովանավոր աստվածը, [որսապարկի հովանավոր աստվածը], Ալլատումը, Էան, (Դամկինան),
- 36) Իշտարը, [ղաշտերի] Իշտարը, Լինկեի Իշտարը, Խատտարինայի [Իշտարը], Լինատտան, Կուլիտտան),
- 37) Իսխարան, [Ջաբբան], Խաթթիի Ջաբբան, Էլլ(այայի) Ջաբբան, [Ար]ցիդայի
- 38) Յարրին, [Խուրմայի Խանտի]տասսուն, Սամուխայի Աբարան, Ա[նկուվայի Կատ]ախխան,
- 39) Կատապայի Քագուհին, Տախուրպայի Ամմամման, Դունեայի Խալլարան, Խուպենեայի Գագրան, արական սեռի աստվածները,
- 40) իզական սեռի աստվածները Խաթթիի [.....] ով այս արձանագրության խոսքը ոչեչ[ացնի], նրան
- 41) հազար աստվածները նրա IN? անձը/հոգին, սերունդն էլ անդրաշխարհից (բառացի՝ «խավար հողից» – Ա.Ք.) ոչեչացնեն:
- 42) Թող նա Ամպրոպի աստծո ցույ դառնա (և) նա (Ամպրոպի աստվածը - Ա.Ք.) նրան մշտապես հեծնի:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԴԿ

4-5: Արբայի ծագումնաբանության մեջ Կուսսարի արքա Խաթթուսիլի առեչության կիրառվում է DUMU.DUMU “թոռ” գաղափարագիրը, որը թարգմանել ենք “հետևորդ” (վերջինս այդ իմաստով հայտնի է նաև այլ տեքստերից), չնայած այդպիսի իմաստ ունի նաև NUMUN-*aš* գաղափարագրի տակ թարգմանված “warwalan- “հետևորդ, սերունդ” բառը⁹⁹:

6: Ա.Գյոթցեն տողավերջի պահպանված երկու նշանների, նաև վնասված փոքր հատվածում ենթադրվող մեկ նշանի համար դժվարանում էր առաջարկել որևէ մեկնաբանություն¹⁰⁰: Ֆ.Կոռնելիուսը վերոհիշյալ սեպախումբը տառադարձում էր *e-di-iz-ma-d[ša ...]*: Այստեղ առաջարկելի է նաև *ku-i[(-ma)]*:

15: *ḥešta-/hešta-* բառով նշվում է հետմահու տաճարային համալիրը¹⁰¹:

16: “Խուրրի երկրների” դեմ Սուպպիլուլիումաս I-ի մղած պատերազմների մասին պատմող այս հատվածը պահպանվել է Խաթթուսիլիս III-ի մեկ այլ տեքստում (KUB XIX 9): Այստեղ նշվում է Սուպպիլուլիումաս I-ի պատերազմների տևողության երկու թվական՝ 20 տարի (I 8) և 6 տարի (I 21): Ա.Գյոթցեի կարծիքով¹⁰², 20 տարին վերաբերում է KBo VI 28 ԴԿ 6-15-ում հիշատակվող իրադարձություններին: Սուպպիլուլիումասից այդքան ժամանակ է պահանջվել վերանվաճելու համար պետության կորցրած տարածքները:

17: Ա.Գյոթցեն տողի սկզբում վերականգնում է *m[a-an]-za-kán*¹⁰³, սակայն *ma* նշանի որևէ հետք կամ տեղ ինքնագրում չկա: Նույն տողի երկրորդ լակունայում առաջարկում է *[na-aš LU^{MES} KÜR^{MES}]*, այսքան նշանի համար տեղը բավարար է, սակայն դժվար է ընտրել *LU^{MES}*-ի և *KÜR^{MES}*-ի միջև:

18: Հաջորդ լակունայում դեռևս Ա.Գյոթցեն առաջարկում էր *da-an-[na-at-ta]* “դատարկ” բառը¹⁰⁴: Նրա կարծիքով, տեքստի այս հատվածում խոսքը պատերազմների ժամանակ բնակաբափ եղած շրջանների վերաբնակեցման մասին է, մանավանդ որ նախադասության մեջ կառավարող բայը պատճառական ձև ունի: Սակայն ավելի ուշ Ս.Հայնեհոլդ-Կրամերը, առանց որևէ պատճառաբանության, առաջարկեց *da-an-[ku-in-te-kán]-ը*¹⁰⁵ (“խավար/սև հող”), ինչը բավական տարօրինակ իմաստ կարող է հաղորդել նախադասությանը, քանի որ խեթական տեքստերում այդպես է կոչվում “անդրաշխարհը”: Տողի սկզբի վնասված մասում *iya-* բայի վերականգնումը ըստ

⁹⁹ Tischler 2001: 197. Տեքստի սկզբում Խաթթուսիլիսի ծագումնաբանության հետ կապված խնդիրների քննարկումը տես Klinger 1988: 34f.

¹⁰⁰ Goetze 1940: 27.

¹⁰¹ Վկայությունների և բառի ծագման համար տես Puhvel 1991: 319ff.

¹⁰² Götze 1931: 117f.

¹⁰³ Götze 1925: 105.

¹⁰⁴ Götze 1925: 105.

¹⁰⁵ Heinhold-Krahmer 1977: 41.

U-Նայնիդ-Գրամերի¹⁰⁶, որի փոխարեն նախկինում ընդունված էր ընթերցել *awa*¹⁰⁷:

19: Առաջին վնասված հատվածում [ոս-za] վերականգնումը մերն է, իսկ երկրորդում *tar-ah-ta awa*- քայի վերականգնումը ըստ Հ.Քլենգելի¹⁰⁸:

20: Պիլասսիլիի անվան խորրիերեն ձևը առկա է Ռ.Բիլի մոտ¹⁰⁹: Հ.Քլենգելի և մեր վերականգնումը հենվում է նույն իրադարձության մասին պատմող KUB XIX 9 I 19-ում ¹⁰⁹“Piyasili գրության վրա:

22: Նկատի առնելով այս երկրանվան գրության երկու ձևերը մեր տեքստում (KUR ¹⁰⁷A-mur-ri - ԴԿ 24 և [KUR.]KUR¹⁰⁵A-mur-ri - ԴԿ 25), հակված ենք վերականգնելու երկուսից մեկը:

30: *dariya*- քայը սովորաբար թարգմանվում է „դիմել, կոչել (աստծուն)“¹¹⁰: դատելով մեր ենթատեքստից („շատ“ բառի առկայությունից), արքան շարունակաբար դիմել էր աստվածներին:

24

7: *da-a-aš?-ta?* Բայաձևի երկու սեպանշանների կասկածելի ընթերցումը թույլ չի տալիս որևէ մեկնաբանություն առաջարկել:

16-17: Այս վնասված հատվածում խոսվում է արքայի կողմից ինչ-որ երկրի նկատմամբ տարած հաղթանակի և այնտեղից տեղահանված բնակչության մասին:

18-20: Այստեղ խոսվում է ապագայում արքայի հետևորդների կողմից Պիրվային եվիրված *խեկուր* անվանումը կրող տաճարում գտնվող ինչ-որ պաշտամունքային օբյեկտի (անվանումը ամբողջությամբ վնասված է) հնարավոր տեղահանման մասին: Մա փաստացի տեքստի վերջում առկա անեծքի բանաձի համարժեքն է, որտեղ արքան զոռուշացնում է իր հետևորդներին տաճարին վնաս չհասցնել:

18: Խաթրուսասի արքայական պալատի “փոքրացումը”, թերևս, եպատակահարմար է ընկալել որպես դրա մասնակի ավերման մասին ակնարկ:

19: Նկատի ունի տաճարի ավերումը:

22-27: Վերականգնումները ըստ Ա.Գյոթցեի և Ֆ.Իմպարատիի¹¹¹: Դատելով ենթատեքստից, 22-րդ տողի վերջում որևէ սեպանշան չպետք է լիներ:

22: Թվարկվող հարկադիր աշխատանքի այս տեսակը բնորոշող *luzzi* բառը¹¹² հայագիտության մեջ առաջարկվել է համադրել հայերեն *լուծ* բառի հետ¹¹³, չնայած

¹⁰⁶ Heinhold-Krahmer 1977: 41.

¹⁰⁷ Götze, 1925: 105; նաև Bilabel 1927: 307 Anm.3.

¹⁰⁸ Klengel 1978: 105.

¹⁰⁹ Beal 1992: 322 n.1230.

¹¹⁰ Tischler 1993: 171ff.

¹¹¹ Götze 1930: 54 և Imparati 1977: 39ff.

¹¹² Puhvel 2001: 130f. (“հարկադիր աշխատանք, հասարակական պարտավորություն”).

¹¹³ Մկրտչյան 1970: 59-61: Հեղինակի կարծիքով, քանի որ խեթերենում առկա է “լուծ” իմաստով ազելի կիրառական *yuga* բառը (*luzzi*-ն կիրառվում է մեկ կոնկրետ իմաստով՝ որպես հարկադիր աշխատանքի տեսակ), ապա *luzzi*-ն կարող էր փոխառված լինել խեթերենում մեկ այլ լեզվից: Այս առնչությամբ անհրաժեշտ է արձանագրել, որ էթե իրոք խեթերենում այս բառը օտար առնչություն է, ապա այն հայերենում կարող էր հայտնվել հենց խեթերենից, ինչպես փոխառություն է, ապա այն հայերենում կարող էր հայտնվել հենց խեթերենից, ինչպես հայերենում առկա մեծ քանակությամբ խեթերեն բառաձևերը (վերջիններիս համար տես

վերջինիս համար համեմատական հնդեվրոպաբանության ներկայացուցիչները (օտար և հայ) որպես աղբյուր նշում են վերականգնվող հնդեվրոպական "yugo-m- հիմք"¹¹⁴: Գ.Ջահուկյանը, սակայն, իրավացիորեն կասկած է հայտնում խեթերեն և դրա ենթադրյալ հայերեն բառերի միջև կապի առնչությամբ: Նրա կարծիքով, մի կողմից խեթերեն բառի հնդեվրոպական ծագումն ակնհայտ է, սակայն մյուս կողմից խեթերեն բառի իմաստը շատ նեղ է¹¹⁵: Իրոք, խեթերեն այս բառի հիմքից որևէ այլ բառաձևեր վկայված չեն: Iuzzi-ն կիրառվում է միայն "հարկադիր աշխատանքի" իմաստով և այդպիսով մշակութային տերմինի տպավորություն է ստեղծվում, ինչը թույլ է տալիս ենթադրելու դրա փոխառյալ բնույթը: Sahhan բառի ճշգրիտ իմաստը այնքան էլ հստակ չէ. թերևս, այն կարելի է թարգմանել որպես վարձակալությամբ մշակման տրված հողատարածք:

24: "Ոչխար" թարգմանությունը պայմանական է: Այստեղ առկա է ¹⁰⁰kutri գրությունը, որը հայտնի է բացի այս տեքստից, միայն KBo VI 29 2'4 III 20-ում: Հնարավոր է, այստեղ նշվում է ոչխարի ինչ-որ տեսակ:

26: Չնայած առաջին վնասված հատվածը փոքր չէ, սակայն, բացի ar նշանից, այլ նշաններ դժվար է ենթադրել: Երկրորդ վնասված հատվածի վերականգնումը ըստ Ֆ.Իմպարատիի¹¹⁶: "Կայազորի օգնական զինվորներ" բառակապակցությունը նշում է Խաթթիից կախյալ երկրներից հավաքագրված օտարերկրացի զինվորներին:

26-27: Բառացի ասվում է հետևյալը. "Ռագմական ճամբարում երանց համար թող շինարարական աշխատանք չլինի":

30: Տողավերջի վնասված մասի վերականգնումը ըստ Ֆ.Իմպարատիի¹¹⁷: ⁶⁶SU.A տերմինը սովորաբար մեկնաբանվում է որպես „արոտ, գահ“, ինչը սույն տեքստում, EN-ի համակցությամբ, թերևս, պետք է նշանակեր „պաշտոնյա, աստիճանավոր“:

32-35: Ամպլոռայի աստվածների ցանկի վերականգնումը ըստ կցաբեկոր KUB XXVI 48-ի (տես նաև Դ.Յոշիդայի մոտ¹¹⁸):

35: Խուկկանայի պայմանագրի համապատասխան տեղում, Կարախեսա բաղաբի հովանավոր աստվածությունից հետո, հիշատակվում է ևս մեկ հովանավոր աստվածություն՝ ⁴LAMMA [LIL]: ⁴E-a-ից հետո ⁴[DAM.KI.NA]-ի վերականգնումը ըստ որոշ պայմանագրերում այս նույն տեղում սույն աստվածության հիշատակության:

36: ⁴[¹STAR LIL ⁴ISTAR ¹⁰⁰Ne/i-nu-wa?] վերականգնումը ըստ Դ.Յոշիդայի¹¹⁹:

37: [²A.BA.A.BA.] և [¹⁰⁰Ar]-ը ըստ Դ.Յոշիդայի¹²⁰:

38-39: Վերականգնումները ըստ պայմանագրերի կնքմանը վկա աստվածների ցանկերի՝ Hantitašsu, Abara, "Կատապայի թագուհի": (A)m(m)amma-ն և Խուպեսնայի

Kanawatun 1957:331-408; Ջահուկյան 1967: 57-74; 1970: 123-162; 1987: 320; Greppin 1978: 115ff. և այլն):

¹¹⁴ Հարցի քննարկումը տես Մկրտչյան 1970:

¹¹⁵ Ջահուկյան 1987: 320:

¹¹⁶ Imparati 1977: 40.

¹¹⁷ Imparati 1977: 46.

¹¹⁸ Yoshida 1996: 27f.

¹¹⁹ Yoshida 1996: 29.

¹²⁰ Yoshida 1996: 29.

Նալլարան հանդիպում են միևնույն հերթականությամբ (Մուվատալլիս II-ի և Վիլուսայի արքա Ալաբասեդուսի միջև կնքված պայմանագրում): “Բրոնզե տախտակում” Նալլարայի և “GAZ.BA.A.A-ի հերթականությունը փոխված է¹²¹:

38: [U¹⁸Hur-ma-aš]-ը ըստ Դ.Յոշիդայի¹²²:

41: Այս տողում առկա է այլ տեքստերում այլևս չվկայված երկու սեպանշանից բաղկացած IN.ZI գրությունը (տառադարձումը ըստ Ֆ.Իմպարատիի¹²³. վերջինս այն չի քարզմանել): Դատելով ենթատեքստից, IN.ZI NUMUN-ը (եզ. հայց.հոլ.) պետք է բնութագրեր արձանագրությանը վնաս հասցեող անձին: Եթե IN.ZI-ն տարանջատենք, ապա կստանանք ZI „հոգի, էություն” և NUMUN „սերունդ” և այդ դեպքում անբացատրելի կմնա IN կշանը որը խեթական տեքստերում ինքնուրույն չի օգտագործվում որպես գաղափարագիր¹²⁴: Հնարավոր է նաև մեկ այլ բացատրություն, այն է՝ այստեղ գործ ունենք ռեբուսային գրության հետ (in-zi = innara), ինչը դժվար է հիմնավորել: Վերոհիշյալ նկատառումներից ելնելով, այս հատվածի համապատասխան մասը թողել ենք առանց մեկնաբանության:

ԱՌՆՈՒՎԱՆՂԱՍ Ի-Ի ԿԱՍ ԹՈՒՂՆԱԼՅԱՍ III-Ի ՆԱՄԱԿԸ

ՄԱԵՍՏՅՈՅՈՒՔ 96

Այս տեքստը մեկն է 1970-ականների սկզբին խեթական Տապիզգա քաղաքից (ներկայումս Մաշատիյուք վայրը, Ջիլե քաղաքից 30 կմ. հարավ-արևմուտք)¹²⁵ հայտնաբերված արխիվի նամակներից, որոնք ներկայացնում են խեթական արքայի նամակագրությունը Տապիզգայում գտնվող տարբեր պաշտոնատար անձանց հետ: Ստորև ներկայացվող նամակը բացակայում էր արխիվի առաջին հրատարակության մեջ զգալի վնասվածքների, ինչպես նաև նամակագրի և հասցեատիրոջ անունների անողորջության պատճառով: Լամակում, ըստ դրան անդրադարձած մասնագետների կարծիքի, հիշատակվում են Հայասայի դեմ մոտ ապագայում ձեռնարկվելիք ռազմական գործողությունները¹²⁶, ինչի մասին վկայում են Նաթրիի տարբեր շրջաններում գորահավաքի անցկացման մանրամասները¹²⁷:

Անհրաժեշտ է, սակայն, նշել, որ տեքստի պահպանված մասում ռազմական արշավանքը բնորոշող որևէ բառ չի կիրառվում¹²⁸: Թերևս, արշավանք ենթադրելու

¹²¹ Otten 1988: 26 (IV սյունակի առաջին տողը):

¹²² Yoshida 1996: 29.

¹²³ Imparati 1977: 47 n.96.

¹²⁴ Rüster und Neu 1989: Nr.354.

¹²⁵ Մաշատիյուքի նույնացումը խեթական աղբյուրների Տապիզգա քաղաքի հետ պատկանում է արխիվի հրատարակիչ Ս.Ալֆին (Alp 1980: 58f.):

¹²⁶ Beal 1992: 88; Houwink ten Cate 1998: 52; Քոսյան 2001: 237-239 և այլն:

¹²⁷ Հրատ. Alp 1991: 298ff.; նաև Քոսյան 2001:

¹²⁸ Համապատասխան հատվածին, որից կարելի է ենթադրել ռազմական արշավանքի անկարկ. կարելի է միևնույն հաջողությամբ այլ մեկնաբանություն տալ (narkkan pedi handanteš ašandu):

համար հիմնական փաստարկ է դիտվում տեքստում ստորև ներկայացվող երկրների և քաղաքների ցանկը (17-21'), որտեղից նախատեսվում էր զորաջոկատներ հավաքագրել և որոնց շարքում Հայասան չի հիշատակվում: Նշենք, որ այդ տողերի սկզբնական մասում կան կորսված հատվածներ, որտեղ Հայասան կարող էր հիշատակված լինել: Արդյոք Նամակում Հայասան նույնպես հանդես չի գալիս որպես զորահավաքի անցկացման տարածք¹²⁹: Ի դեպ, խեթական երկու տեքստեր ուղղակիորեն հիշատակում են խեթական տերության ազդեցության ծայր արևելյան գոտում, որտեղ ենթադրվում է Հայասան, զորաջոկատների հավաքագրումը¹³⁰: Քանի դեռ վերոհիշյալ խնդիրը պարզ չէ, այստեղ և ստորև կշարունակենք հետևել մասնագիտական գրականության մեջ առաջ քաշված տեսակետին:

Նամակի տեքստը գրված է մեկ աղյուսակի երկու կողմերի վրա: Դիմային կողմից ըստ էության ոչինչ չի պահպանվել (ընդամենը յոթ տողերի վերջնամասը), ինչը թույլ կտար պատկերացում կազմելու Հայասանի դեմ ռազմական պատրաստությունների պատճառները: Ի տարբերություն ԴԿ-ի, ՀԿ-ից պահպանվել է 27 տող (այս կողմի սկիզբը նույնպես կորսված է հրդեհի պատճառով), սակայն թույլ է տալիս քիչ թե շատ կապակցված տեղեկատվություն ստանալ:

¹²⁹ Այդպես էինք ենթադրել մեր նախորդ աշխատություններից մեկում (Քոսյան 2001: 237):

¹³⁰ KUB XXVI 62 (հրատ.՝ Von Schuler 1965: 142ff.; Քոսյան 2004q: 472-476) և IBoT I 36 (հրատ.՝ Güterbock and Den Heut 1991; համապատասխան հատվածը՝ Քոսյան 2002q: 229):

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴԱՐՉՈՒՄ

ՂԿ

- 1') [.....-r]a?
- 2') [.....e]-eš-tu
- 3') [.....-a]n
- 4') [.....]-an-zi
- 5') [.....]ša-ra-a tar-na
- 6') [.....] x še-er
- 7') [.....]-te

ՉԿ

- 1') [.....] x x [.....]
- 2') [.....] x x n[u] SI[Gs-i]n ŠEŠ^mTa-pa-li-ya
- 3') [pa-ra-a ne-e]h-hu-un nu a-pé-e-da-ni KUR-e a-pa-a-aš
- 4') [.....] x ša-ra-a I-NA KUR.UGU i-it
- 5') [a-pí-i]d-[d]a-n[i] ud-da-ni-i EGIR-an ti-ya
- 6') [.....] x-ni ú-[w]a-ši nu-ut-ta ku-e ku-e wa-aš-túl x-x [...]
- 7') [.....] x x KUR-[y]a-[a]z a[n]-da II-ŠU/III-ŠU
- 8') [.....] p[í]r?-e? [...] x ^{CO}TUKUL [K]UR-ya-az
- 9') [pa-ra-a pí-hu-te-š]i
- 10') [.....] x [k]i-[i]t pa-an-d[a]-la-az-pát EGIR-an ti-ya
- 11') [.....] x x k[i]-i]t pa-an-ta-la-za-pát
- 12') [..... a-ša-a]n-du ú-wa-ši I-NA KUR^{URU}Ha-a-ya-š[a]
- 13') [pa-a-i-š]i n[a-a]t-kán pé-e-di ha-an-da-a-an-te-eš
- 14') [a-ša-an-du .....-a]t-ta ú-iz-zi EG[IR?] ⁴UTU^Š
- 15') [ti-ya-az-zi] [n]u-[z]a ú-wa-ši ÉRIN^{MES,ŠA} ni-ni-in-ku-wa-an-z[i]
- 16') [pa-a-i-š]i
- 17') [ÉRIN^{MES} KUR.KU]R^{MES} KUR.UGU^{TM} KUR^{URU}š-hu-pí-it-ta
- 18') [... KUR^{HUR,Š}AGŠa-ka[d]-du-nu-wa KUR^{URU}Ša-na-hu-it-t[a]
- 19') [.....] x KUR^[U]Tu-u-pa-az-zi-ya
- 20') [KUR^{URU}La-h]u-u-wa-za-an-ti-ya KUR^{URU}I-šu-wa
- 21') [.....] x-ya [k]u-[i]t ku-it ŠA KUR.UGU^{TM}
- 22') [ÉRI]N^{MES,ŠA} na-aš hu-u-ma-an-du-uš ni-ni-i[k]
- 23') [...] x [K]UR.[K]UR^{ŠA} wa-a-tar-na-ah im-ma
- 24') [...] x u-wa-mi ⁴UTU^Š ha-at-ra-a-mi
- 25') [...n]i?-ni?-i[k?]-zi QA-TAM-MA e-ep-š
- 26') [.....] x na-[aš-t]a an-tu-uh-šu-uš
- 27') [.....p]a-r[a]-a ne-[eh-hi]

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԿ

- 1) .....
- 2) [.....ե]ղիք.
- 3) .....
- 4) [.....] (թող) նրանք [.....]-են.
- 5) [.....] թող վեր
- 6) [.....] վեր
- 7) .....

ԸԿ

- 1) .....
- 2) [.....] Այ[ծմ] (ամեն ինչ) լա[վ] է: Տապալիյայի եղբորը ես
- 3) [այնտեղ ուղարկեցի]: Եվ այդ երկիր նա
- 4) [զնաց(?): .....] Դու գնա Վերին երկիր.
- 5) [այդ բանը նրանց առջև դիր:
- 6) [.....] դու կ[զ]աս: Եվ ինչ էլ որ լինի, մեղքը քեզ [.....]
- 7) [.....] է[ր]կրում երկու անգամ, երեք անգամ
- 8) [.....] երկրից գնեք
- 9) [կբերե]ս:
- 10) [.....ա]յդ պահից օգնիր:
- 11) [.....ա]յդ պահից
- 12) դու պիտի լի]նես: Դու կգաս: Հայաս[ա]
- 13) [դու կգնաս]: Ե[վ դ]ու (այդ) տեղը կարգի
- 14) [կբերես: ..... Եվ] դու կգաս (ու) Արևի ետ[ևում]
- 15) [կկանգնես]: Դու կգնաս՝ զորքեր հավաքելու
- 16) [կգնաս]:
- 17) [Երկրն]երի զորքերը՝ Վերին երկրի, Իսխուպիտտա երկրի.
- 18) Սակադդունուվա [լեո]ան. Սանախուխտտ[ա] երկրի.
- 19) [.....երկրի], Տուպացցիյա երկրի.
- 20) [Լախ]ուվացանտիյա [երկրի], Իսուվա երկրի.
- 21) [.....]: Եվ ինչ(պիսիք) որ կան, Վերին երկրի
- 22) [ջոկատ]ները, բոլորը հավաքի[ր]:
- 23) [.....] հետո հանձնարարիք է[րկր]ներին
- 24) [.....] ես կգամ: Ես՝ Արես, կգրեմ:
- 25) [.....] ես [կ]իսավ[քի]: Դու նույնպես հավաքիք(?):
- 26) [.....] Եվ մարդիկ
- 27) [.....] ես կուղարկեմ]:

ՍԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

24

1'-3': Այս երեք տողերի իմաստը հետևյալն է: Խեթական արքան Տապիզգայում գտնվող իր հասցեատիրոջը (ամենայն հավանականությամբ՝ շրջանի կառավարիչը կամ այստեղ տեղակայված զորամիավորման հրամանատարը) տեղեկացնում է «Տապալիյայի եղբորը» տրված հանձնարարության մասին: Հաջորդ երկու տողերում (4-5) *iya-* «գնալ» և *tai-* «դնել» բայերի հրամայական եղանակի եզակի II դեմքով կիրառությունը կարելի է մեկնաբանել երկակի. ա) այստեղ խեթական արքան վերաշարադրում է «Տապալիյայի եղբորը» տրված հանձնարարությունը կամ բ) ուղղակի դիմում է հենց հասցեատիրոջը: Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը «Տապալիյայի եղբոր» մասին է:

5': Բառացի՝ «Նրանց) տակ այդ բանը դիր» (այսինքն՝ «Նրանց հանձնարարիր»):

6': Այստեղ արքան Վերին երկրում անցկացվելիք զորահավաքի հաջող անցկացման պատասխանատվությունը դնում է հասցեատիրոջ (կամ «Տապալիյայի եղբոր») վրա:

24'-25': *ninink-* «շարժման մեջ դնել, հավաք(ագր)ել» բայի կիրառությունը ներկա ժամանակի եզակի III դեմքով, որին հետևում է *ep-* «անել» (բառացի՝ «բռնել») բայը՝ եզակի II դեմքով, կարող է վկայել այն մասին, որ արքայի հանձնարարությունը պիտի իրականացնել ոչ միայն հասցեատերը: Այստեղ կարելի է առաջարկել հետևյալ մեկնաբանությունը. եթե արքան զրի, ապա ինչպես նա (երրորդ անձը, ում անունը չի պահպանվել) է անելու, նույն կերպ պետք է վարվի նաև հասցեատերը: Հնարավոր է այդ անանուն անձը, ով կատարելու էր արքայի հրամանը, հենց «Տապալիյայի եղբայրն» է:

**ՄՈՌԻՍԻԱՍ II-Ի ՏԵՔՍՏԵՐԸ ՍՈՒՊՊՈԼՈՒՌՆԱՍԻ ՄՂԱԾ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Սուպպիլուլիումաս I-ի վարած պատերազմների մասին պահպանված խեթական տեքստերի գերակշիռ մասը կազմվել է նրա որդի և հաջորդ Մուրսիլիս II-ի օրոք, որոնք մասնագիտական գրականության մեջ ստացել են "Սուպպիլուլիումասի զործունեությունը" անվանումը (ստորև տեքստում՝ "ՄԳ")¹²¹: Տեքստերի այս ընդարձակ խումբը, որը պահպանվել է մի քանի խմբագրություններով, հրատարակչի կողմից բաժանվել է առանձին դրվագների (նա դրանք անվանում էր "Fragment"), որոնցից յուրաքանչյուրում ներկայացված են մեկ կամ միմյանց հետ ժամանակագրորեն փոխկապակցված արշավանքներ: Մենք այդ դրվագներն անվանում ենք "Դիպվածներ"¹²²:

Վերոհիշյալ տեքստերում շարադրանքը սկսվում է Սուպպիլուլիումաս I-ի հոր՝ Քուլիալիյաս III-ի կառավարման տարիներից: Ընդ որում այստեղ չեն հիշատակվում Քուլիալիյասի կառավարման սկզբում տեղի ունեցած իրադարձությունները, որոնց մասին պահպանվել են տեղեկություններ ինչպես Մուրսիլիս II-ի այլ տեքստերից (տես ստորև՝ Գլուխ 3), այնպես էլ դրանցից մի քանի տասնամյակ անց կազմված Խաթթուսիլիս III-ի մի տեքստից¹²³: "ՄԳ"-ում իրադարձությունները սկսվում են այն պահից, երբ Խեթական տերության տարածքի մի զգալի մասը, մայրաքաղաք Խաթթուսասով հանդերձ, դուրս էր եկել Քուլիալիյասի վերահսկողությունից և խեթական արքունիքը ժամանակավորապես իր նստավայր էր դարձրել Սամուխա քաղաքը (հավանաբար, Հալիս գետի վերին հոսանքների շրջանում): Արքան ժամանակ առ ժամանակ կրկնվող հիվանդության պատճառով ի վիճակի չէր մասնակցելու խեթական զորքի արշավանքներին և այդ պարտականությունները կատարում էր նրա որդին՝ գահակից և թագաժառանգ Սուպպիլուլիումասը:

Քուլիալիյասի և թագաժառանգ Սուպպիլուլիումասի համատեղ ռազմական ձեռնարկումների մասին հիշատակությունները տեքստերում ավարտվում են "ՄԳ"-ի առաջին մի քանի "Դիպվածներից" հետո, ինչը վկայում է նրա մահվան մասին: Այնուհետև սկսվում են Սուպպիլուլիումասի միանձնյա կառավարման շրջանի իրադարձությունները: Սուպպիլուլիումասի զործունեությունը, ըստ Մուրսիլիսի տեքստերի, ավարտվում է նրա սիրիական պատերազմներով, որոնց արդյունքում խեթերը նվաճեցին Հյուսիսային Սիրիան, մինչ այդ պարտության մատնելով պատմական այս փուլում իրենց հիմնական հակառակորդ Միտտանիին: Այս իրադարձություններից քիչ անց Սուպպիլուլիումասը և նրան փոխարինած ավագ որդին՝ Առուվանդաս II-ը, զոհ գնացին Փոքր Ասիայում սկսված համաճարակին: Ի դեպ, հենց այդ համաճարակը և Խեթական տերության համար դրա աղետալի հետևանքներն էին պատճառը, որ ավագ եղբորը գահին հաջորդած Մուրսիլիս II-ը ձեռնարկեց հոր կառավարման շրջանի իրադարձությունների ուսումնասիրությունը.

¹²¹ CTH 40, հրատ.՝ Güterbock 1956.

¹²² "Դիպվածներ" տերմինը մերն է:

¹²³ Տես վերը՝ KBo VI 28 + KUB XXVI 48:

փորձելով պարզել, թե ինչն էր պատճառը, որ աստվածները պատժեցին Նաթթի երկրին:

“ՄԳ”-ի կազմում ներառված դրվագների միայն մի մասն է քիչ թե շատ հստակ թվագրվում, սյուսների տեղայնացումը գերազանցապես հենվում է դրանցում ներկայացվող իրադարձությունների միջև ենթադրվող տրամաբանական փոխկապակցվածության վրա: Ընդհանրապես չթվագրվող “Դիպվածների” շարքում են նաև ստորև ներկայացվող հ.39 և հ.40 “Դիպվածները”:

ԴԻՊԿԱՍ 10

(BoTU 34 + Bo 6456 = KUB XIX 11 I)

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴԱՐՉՈՒՄ

- 1') x-x[.....
 2) ma-ah-ha-a[n-m]a A-BU-YA i-y[a-.....
 3) nu nam-ma ¹⁰KUR ^{URU}Ha-ya-ša I-N[A KUR ..... Ū-UL]
 4) u-e-mi-ya-zi nu A-BU-YA A-NA ¹⁰KUR [^{URU}Ha-ya-ša EGIR-an-da]
 5) i-ya-at-ta-at na-an-ša-an nam-ma Ū-U[L u-e-mi-ya-zi]
 6) nu ¹⁰KUR ^{URU}Ga-aš-ga pa-a-an-ku-un ÉRIN^{MES} ŠU-TI I-NA [ŠĀ.KUR¹⁷]
 7) IK-ŠU-UD nu-uš-ši DINGIR^{MES} kat-ta-an ti-i-e-er [⁴UTU ^{URU}PŪ-na]
 8) ⁴U ^{URU}Ha-at-ti ⁴U KARAS⁴ IŠTAR LİL nu ¹⁰KUR]
 9) pa-an-ga-ri-it BA.ŪŠ ¹⁰MESŠU.DIB-an-na me-(ek-ki-in IŠ-BAT]
 10) na-an EGIR-pa I-NA ^{URU}Ša-mu-ha u-wa-te-[et]
-
- 11) nam-ma-kán A-{BU-YA ^{URU}Ša-mu-ha]-az ar-ha pa-it nu [KUR ?]
 12) ku-it [I]Š-TU ¹⁰KUR-{Š}U(?) har-ga-an e-eš-ta nu p[a-an-ku-uš(7)]
 13) ŠA ¹⁰KUR a-pi-ya ar-ta-at [...x[.....]x[.....
 14) ¹⁰MESŠIPA.UDU-ya an-da wa-ar-ri-i-.....
 15) še-e-na-ah-ha da-iš nu ^{URU}Ga-a[š-ga-.....
 16) nu NA-RA-A-RU ku-iš u-it [.....
 17) [nu] ÉRIN^M[T]Š Ga-aš-ga-aš ÉRIN^{MES} N[A-RA-RI-ya pa-an-ga-ri-it BA.ŪŠ]
 18) [¹⁰MESŠU.DIB-an-ma ku-i]n.....
-
- 19) [ŠA(?) KUR] ^{URU}UGU¹²-ya [.....
 20) .....
 21) .....
 22-36) կորսված է
 37) x[.....
 38) nu[.....
 39) .....
 40) .....
 41) nu[.....
 42) I-N[A.....
 43) ^{URU}[.....
-
- 44) nu m[a-ah-ha-an(?) .....
 45) .....
 46) .....

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 1) .....
- 2) [Բ]այց երբ հայրս գն[աց],
- 3) կրկին Հայասայի թշնամուն [երկր]ում
- 4) նա չհանդիպեց: Եվ հայրս [Հայասայի] թշնամու [ետևից]
- 5) գնաց: (Բայց) նրան կրկին չհանդիպեց:
- 6) Եվ կասկական թշնամուն՝ բոլոր (միացյալ) զորքին [երկրում]
- 7) նա հանդիպեց: Եվ աստվածները նրան ընդատաջ էկան՝ [Արիևնա քաղաքի Արևի աստվածուհին],
- 8) Խաթթիի Ամպրոպի աստվածը, Ջորքի Ամպրոպի աստվածը, Մարտադաշտի Իշտարը: Եվ թ[շնամին]
- 9) Բազմությամբ սպանվեց: Նաև մե[ծաքանակ] զերիներ [ևս վերցրեց]
- 10) և նրանց էտ՝ Սամուխա քաղաք բերե[ց]:
- 11) Կրկին հ[այրս Սամուխա]յից գնաց: Եվ [երկրում (?)],
- 12) որը [ի]ր(?) թշնամուց ավերված էր, բ[ոլոր]
- 13) թշնամիներն այնտեղ կանգնած էին: [Նույնիսկ .....]]
- 14) հովիվներն էին օգնու[թյան եկել]: Եվ հայրս]
- 15) թակարդ դրեց և կա[սկերին հաղթեց]:
- 17) [Եվ] կասկերի զորքը [ու] օ[գնական] զորքը [բազմությամբ սպանվեց(?):
- 18) Իսկ զերվածները, ու[մ] նա վերցրեց, անհաշիվ էին(?):
-
- 19) Վերին երկրի [.....]
- 20-46) .....

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 3¹-5¹: Վերականգնումը ըստ Հ.Գ.Գյուտերբոկի¹³⁴:
- 11¹: Վերականգնումը ըստ Հ.Գ.Գյուտերբոկի¹³⁵:
- 12¹: *kuir IS-TU*¹³⁰*KUR-SU* - նկատի ունի այդ երկրի թշնամիներին:
- 13¹: Վերականգնումը ըստ ենթատեսքատի, այն հենվում է „հովիվներ“ բառին կցված -
 րա շարկապի վրա, որը ենթադրում է օգնական զորքի նս մեկ կատեգորիա:
- 14¹ff: Վերականգնումը ըստ Հ.Գ.Գյուտերբոկի¹³⁶:

¹³⁴ Güterbock 1956: 62.

¹³⁵ Güterbock 1956: 63.

¹³⁶ Güterbock 1956: 63.

ԴՌԳՎԱԾ 13

(KUB XIX 11 24 IV + KUB XIX 10 ԴԿ I 7-19 + KUB XIX 10 ԴԿ I 20-22 +
KUB XIX 11 ԴԿ IV 29-44)

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴՆԱԴՐՈՒՄ

24 IV

- 1) e-né-eš-ša-an iš-d[a-ma-aš-ta ...
2) kat-ta-an IŠ-BAT [ ]

- 3) nu pa-it A-NA PA-NI x[.....
4) še-e-na-ah-ha da-iš nu x[...
5) a-ar-aš-ki-it na-an-kan [...
6) 9 ÉRIN^{MES}ŠU-T^{PIA} ta-ru-up-pi[-ir ...
7) pé-e har-ta na-at-ši-kan [...
8) nu-za ku-iš-ša a-pé-el I-NA [URU-ŠU ar-ha pa-it(7)]
9) ma-ah-ha-an-ma-kán A-BU-YA pa-an-x[...
10) ¹⁰KÜR ^{URU}Ga-aš-ga-ma-za na-ah-ša-ri[-ya-at-ta-at]
11) nu-uš-ma-aš^{GID}TUKUL^{PIA} nam-ma kat-ta [d]a-a-ir

- 12) KUR-e-ma hu-u-ma-an ku-it IŠ-TU¹⁰KÜR [dan-n]a-at-ta-ah-ha-an
13) e-eš-ta nu-kán am-me-el A-BU-YA ku-[it dan-n]a-at-ti
14) URU-ri EGIR-an AN.ZA.GÀR u-e-te-et n[u-kán an]-tu-uh-ša-tar
15) ku-in-na a-pé-el A-NA URU-ŠU EGIR-pa pé-e-hu-te-et
16) [n]u-za an-tu-uh-ša-an-na-aš URU.DIDL^{PIA} EGIR-pa e-ep-pir

KUB XIX 10 ԴԿ I 7-19

- 17) [a]m-me-el-ma A-BI A-BI-YA ha-ad-du-li-iš-ta nam-ma
18) na-aš IŠ-TU KUR ^{URU}UGU^{PIA} kat-ta u-it nu KUR ^{URU}Ma-a-ša-aš
19) ku-it ÉRIN^{MES} KUR ^{URU}Kam-ma-la-aš-ša KUR ^{URU}IP^SG
20) Ú KUR ^{URU}Ka-aš-ši-ya GUL-an-né-eš-ki-it nu A-BI A-BI-Y[A]
21) a-pé-e-da-aš wa-al-ah-hu-u-wa-an-zi i-ya-at-ta-at
22) A-BU-YA-ya A-NA A-BI A-BI-YA la-ah-hi GAM-an-pát i-ya-a[t-ta-at]
23) nu A-NA A-BI A-BI-YA DINGIR^{MES} pé-ra-an hu-u-i-e-er
24) nu pa-it (A-NA) KUR ^{URU}Ma-a-aš-ša ^{URU}Kam-ma-la-ya har-ni-ik[-ta]
25) nu ku-it-ma-an A-BI A-BI-YA I-NA KUR ^{URU}Kam-ma-al-la [e-eš-ta]
26) A-BU-YA-ya-aš-ši kat-ta-an e-eš-ta EGIR-az-ma-za ¹⁰KÜR
27) ^{URU}Ga-aš-ga-aš ^{GID}TUKUL da-a-an nam-ma ša-ra-a da-a-aš
28) nu-kán A-BU-YA ku-e-da-aš A-NA URU.DIDL^{PIA} dan-na-at-ta-aš EGIR-an

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

24 IV

1) այդ մասին լսեց .....

2) նա մտահոգվեց [.....

3) Նա գնաց [թշնամու] դեմ

4) թակարդ դրեց: Եվ [թշնամին (որ)?]

5) եկավ, նա նրան [.....]

6) 9 ցեղային զորք հավաքեց: ..... որ]

7) պահեց, նա նրան(ից) [.....]

8) և ամեն ոք իր [քաղաքը գնաց]:

9) Իսկ երբ հայրս [եկավ իր] ուժ[ով],

10) կասկական թշնամին վախեց[ավ],

11) և նա (նրանք) զենքերը վայր դրեց[ին]: ?

12) Քանի որ ողջ երկիրը, որ թշնամուց [ամայացած]

13) էր, հայրս [ամայի]

14) քաղաքների հետևում ամբոթյուններ կառուցեց և [բնակչությունը]

15) ամեն մեկին իր քաղաքը էտ [լրեց]:

16) և բնակչությունը քաղաքներում կրկին բնակեցրեց:

KUB XIX 10 ԴԿ I 7-19

17) Իսկ պապս կրկին առողջացավ

18) և Վերին երկրից ներքև եկավ: Քանի որ Մասայի

19) զորքը և Կամմալայի (զորքը) խուլանա գետի երկրի

20) և Կասսիայի վրա էին հարձակվում, պապ[ս]

21) նրանց վրա հարձակվելու գնաց:

22) Եվ հայրս պապիս հետ արշավանքի գնաց:

23) Եվ աստվածները պապիս ընդատաջ եկան:

24) Նա գնաց (և) Մասան ու Կամմալան ոչնչացրեց:

25) Երբ որ պապս Կամմալայում [էր],

26) հայրս էլ նրա հետ էր: Իսկ հետոից թշնամին

27) կասկական կրկին զենք բարձրացրեց.

28) և ամայի քաղաքները, որոնց [հետևում] հայրս

29) [A]N.ZA.GĀR u-e-te-et na-aš^{URU}KŪR da-a-an nam-ma har-ni-ik[-ta]

KUB XIX 10 𐎶𐎵 I 20-22 + KUB XIX 11 𐎶𐎵 IV 29-44

- 30) ma-ah-ha-an-ma A-BI A-BI-YA IŠ-TU KUR ^{URU}Ma-a-aš-ša EGIR[-pa u-it]
 31) nu ^{KUR}Kat-ha-ri-ya-aš^{URU}Ga-az-za-pa-aš-ša ku-i-e-eš [...x[...]]
 32) har-ni-in-ki-iš-ki-ir a-aš-šu-wa-az-ma-at IŠ-TU KŪ.BABBAR KŪ[.GI]
 33) Ū-NU-UT UD.KA.BAR-ya hu-u-ma-an-da-az-zi-y[a ÉRIN^{MES} ^{URU}Ga-aš-g[a-aš(?)]]
 34) píd-da-a-ir nu A-BI A-BI-YA a-pé-e-da-aš [A-NA UR]U.DIDL^{IA}
 35) wa-al-hu-wa-an-zi pa-it [nu] A-NA A-BI [A-BI-Y]A DINGIR^{MES} pí-ra-an
 36) hu-u-i-e-er nu ^{URU}Kat-ha-ri-y[a-an] ^{URU}Ga-a[z-za]-pa-an-na har-ni-ik[-ta]
 37) na-aš ar-ha wa-ar-nu-ut A-NA ^{URU}[Kat-ha]-ri-y[a-y]a ku-iš
 38) ÉRIN^{MES} ^{URU}Ga-aš-ga-aš hu-u-ma-an-za wa-a[r-r]i p[a]-an-za e-eš-ta
 39) nu A-NA A-BI A-BI-YA DINGIR^{MES} pí-ra-an [hu-u-i-e-e]r nu ÉRIN^{MES} ^{URU}Ga-aš-g[a-an]
 40) hu-ul-li-it nu ÉRIN^{MES} ^{URU}Ga-aš-ga-as x[...p]a-an-ga-ri-it BA.ŪŠ

-
- 41) ma-ah-ha-an-ma A-BI A-BI-YA a-pé-ez EGIR[-pa u]-it
 42) na-aš I-NA KUR ^{URU}Ha-ya-ša pa-it A-BU-YA[-ya-aš-ši ka]t-ta-an-pát e-[-eš-ta]
 43) nu ma-ah-ha-an A-BI A-BI-YA I-NA KUR ^{URU}Ha[-ya-ša a]-ar[-aš(?)]]
 44) nu-uš-ši *Kar(?) -an-ni-iš LUGAL KUR ^{URU}Ha-ya-ša [...
 45) [ŠA-PA]L(?) ^{URU}Kum-ma-ha za-ah-hi-y[a ...

*Այստեղ տեքստը կորսված է:

29) ամբուրյուններ էր կառուցել, թշնամին դրանք կրկին ոչնչացրեց):

KUB XIX 10 ԴԿ I 20-22 + KUB XIX 11 ԴԿ IV 29-44

- 30) Իսկ երբ պապա Մա(սա)յից ետ եկավ],
 31) Կատխարիյա և Գազգապա երկրները, որո[նք թաղաքները?]
 32) ոչնչացնում էին, դրանց բարիքները՝ արծաթ, ոսկի
 33) և բրոնզե անոթները և ամեն ինչ կասկ[ական գորքերը]
 34) վերցրեցին: Եվ պապա այդ [քա]ղաքների վրա
 35) հարձակվելու գնաց: [Եվ] աստվածները պապիս ընդատաջ
 36) եկան: Կատխարիյ[ան] և Գա[զգա]պան նա ոչնչացր[եց]
 37) և հրդեհեց: Եվ [Կատխա]րիյ[ա]յին
 38) օգնութ[յա]ն էին եկել բոլոր կասկական գորքերը:
 39) Եվ աստվածները պապիս ընդատաջ [եկա]ն: Կասկ[կան] գորքերը
 40) նա ջարդեց և կասկական գորքերը [.?. ք]ազմությամբ սպանվեցին:
-

- 41) Իսկ երբ պապա այնտեղից ե[տ է]կավ,
 42) նա Հայասա գնաց: Հայրս [է] նրա հ]ետ է[ր]:
 43) Եվ երբ պապա Հա[յասա] հ]աս[ավ],
 44) նրա դեմ Կարաննիսը՝ Հայասայի արքան, [.....]
 45) Կուսմախայի [տա]կ մարտի [.....]

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

“Դիպվածը” կազմված է երեք տեքստերից (տարբերակներից)՝ 1) A = KUB XIX 11 IV (= 1-16, 29-44), 2) KBo XXII 12 (= 17-23), 3) B = KUB XIX 10 I (= 7-19) և IV (= Կոլոֆոն 1-3), որոնց միջև որոշ գրաֆիկ տարբերություններ կան: Պարագրաֆի բաժանման գծերը՝ ըստ KUB XIX 11-ի, KUB XIX 10-ում բաժանում չկա:

3: Վնասված հատվածում վերականգնումը մերն է:

4: 2.Գյուտեբրոկի մոտ առկա է «թակարդ դեկլո», որ սխալ է եույն արտահայտությունը «Դիպված» 10, 15-ում ճիշտ է թարգմանված:

4f.: Վերականգնումը ըստ 2.Գ.Գյուտեբրոկի¹²⁷:

6f.: *pe harra* «ևս պահեց (պահում էր)» արտահայտությունը ենթադրում է նախորդ տողի վնասված մասում հիշատակվող գործողություն, որը շարունակվում է 7-րդ տողի կորսված հատվածում: 2.Գ.Գյուտեբրոկի թարգմանությունը պայմանական է՝ «ևս նրանից [վերցրեց]»: Երկու դեպքում էլ պարզ չէ, թե III դեմքով գործող անձն ով է (դրանցից անվազն մեկը Մուպպիլուլիումասն է):

15: KUB XIX 10 I 5-ում URU-ŠU-ի փոխարեն՝ URU¹²⁸.ŠU:

16: 1) KUB XIX 10 I 6-ում՝ [a]n-tu-uh-ša-an-na-an-za և URU¹²⁸.ŠU-NU:

17: KBo XXII 12, 17-ում՝ ha-at-tu-{li-iš-ta}:

18f.: Բառացի՝ «Մասսա երկրի զորքը և Կամմալա երկրի (զորքը)»:

20: KBo XXII 12, 17-ում GUL-an-né-éš-ki-it-ը գրված է ամբողջությամբ հեյյուեաբար՝ wa-al-hu-wa-a[n-né-éš-ki-it]: Բայի շարունակական ձևը (-š-ki-) վկայում է, որ խոսքը Մասայի և Կամմալայի կողմից Խուլանա երկրի և Կասսիայի տարածքի պարբերական ասպատակությունների մասին է:

21: *apedaš-ը* *apaš* դերանվան եզտրականի հոլովածն է, սակայն թարգմանել ենք «նրան», քանի որ հիշատակվող թշնամիները երկուսն են:

23: *piran huwa-* «առաջ վազել» - տրաֆարետային արտահայտություն է՝ «օգնել» նշանակությամբ:

24: 1) A-NA գրությունն ավելորդ է այն գրչի սխալն է¹²⁹, 2) KUB XIX 11 IV 23-ում գրված է [¹²⁸K]am-ma-a-la-ya: Տեքստում առկա է «Մասսա երկիրը և Կամմալան», որ կարող է ակնարկել դրանց՝ մեկ երկիր լինելու մասին. սակայն 8-9-ում և 25-ում Կամմալան նույնպես գրված է KUR -դետերմինատիվով:

26: KUB XIX 10 I 16-ում առկա է սխալ գրելված՝ A-BU-YA-aš-ši:

28: KUB XIX 11 IV 27-ում գրված է ta-an-na-at-ta-aš և պարզ չէ արդյոք «դատարկված քաղաքներն» են ոչնչացվել, թե «ամբողջությունները»:

30: KUB XIX 10 I 16-ում՝ [GI]M-an-ma:

31: 1) KUB XIX 10 I 21-ում՝ KUR ¹²⁸Kat-ha-ri-ya-aš, 2) 22-ում՝ ¹²⁸Ga-az-pa-aš-ša, 3) Տողավերջի լակոնայում է.Տոտերը, հազիվ տեսանելի և մասնակիորեն պահպանված նշանը ընթերցում էր URU և վերականգնում URU.DIDL¹²⁸A (երա մոտ՝ URU. hal(hia)¹²⁹:

¹²⁷ Güterbock 1956: 65.

¹²⁸ Güterbock 1956: 65.

¹²⁹ Forrer 1926: Nr.35, 63.

44: Կարաննիս ընթերցումը Է.Ֆորրերինն է¹⁴⁰։ Հ.Գ.Գյուտերբոկը նշում էր «La-a-an-ni-
 օ՛մ ընթերցման հնարավորությունը»։

45: Աղյուսակի պահպանված մասի ավարտական երեք տողերից պարզ չէ, արդյոք
 Կումմախան գտնվել է Հայաստանի տարածքում, թե այն վերջինիս սահմանն էր։

¹⁴⁰ Forrer 1926: Nr.34, 62.

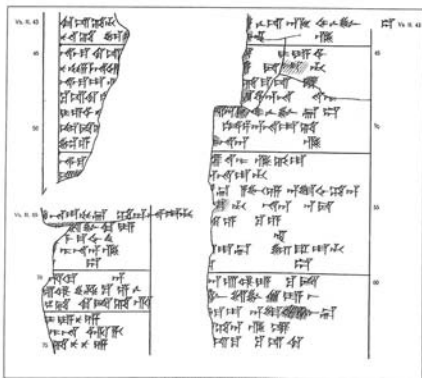

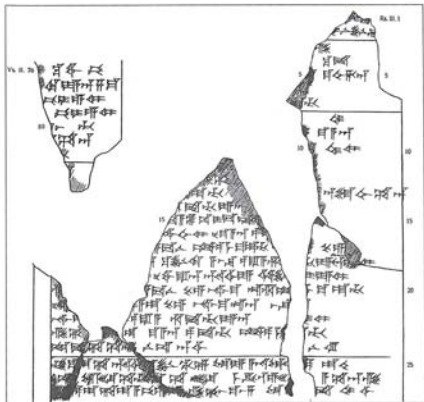

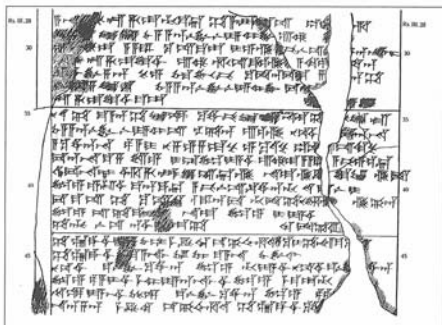

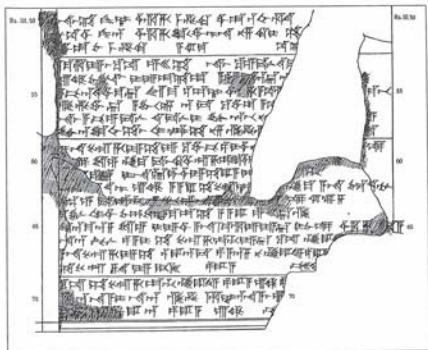
1.6. KBo V 3 74 II 43-64

1.7. KBo V 3 74 II 76-83, <4 III 1-27

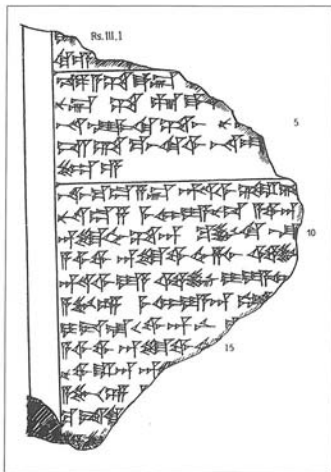

18. KBo V 3 C4 III 28-49

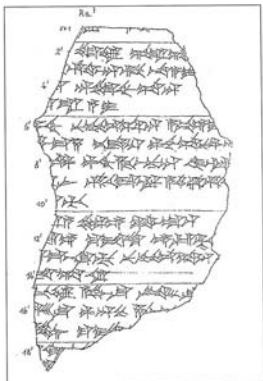

19. KBo V 3 <4 III 50-71

1.10. KBo V 12 III 1-19

1.10. KBo XIX 42

1.11. KBo XIX 43

1.11. KBo XIX 43a

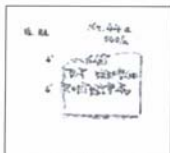
246, = 246 + 200
 = 246, = 246, = 492
 = 7344

11. 11. 11. 11.

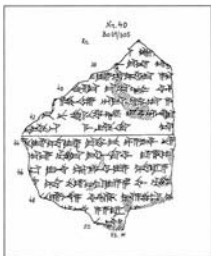
1.13. KBo 44 74

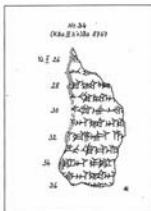
1.13. KBo 44a

1.13. KBo 44b

1.14. KBo XXII 40

1.14. KUB XL 35

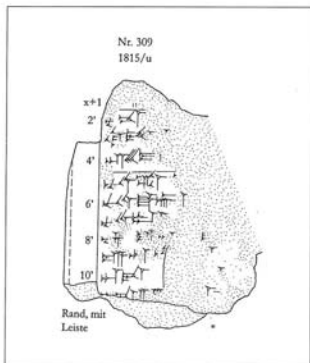

1.15. KUB XIV 6

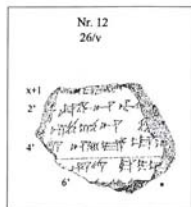

1.16. KUB XIX 24

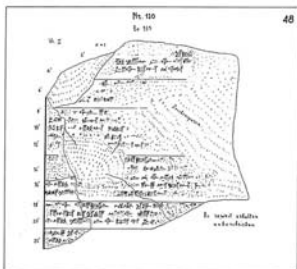

1.17. KBo LIII 309

1.17. KBo LIV 12

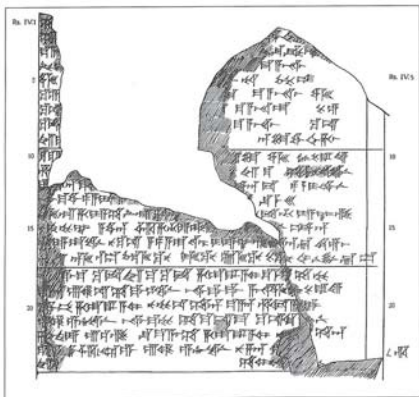

1.21. KUB XL 41

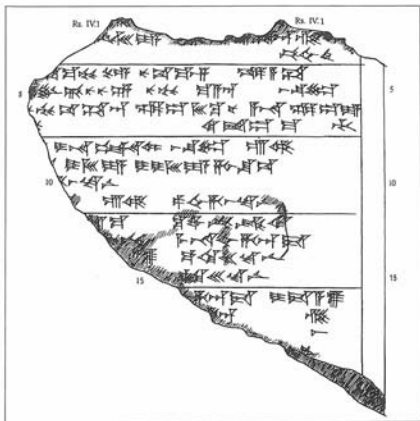

1.21. KUB HT 85

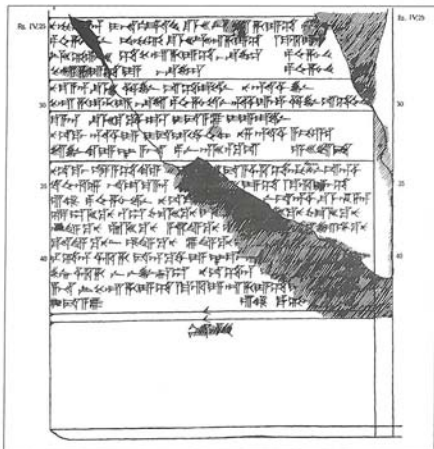
2. Թուղխալիանարիայի պայմանագիր

2.1. KBo V 3 ՀԿ IV 1-24

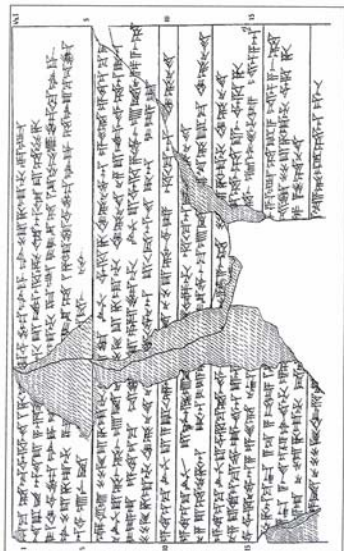

2.2. KBo V 3 C4 IV 5-12

2.3. KBo V 3 C4 IV 25-43

3. Uyl inpuuntp

3.1. KBo VI 28 24 11-19

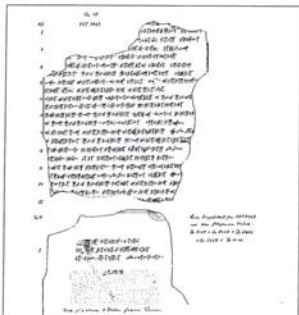
Fragment A

Fragment B

3.2. KBo VI 28 𒄣 1-20-33, KBo VI 28 𒄣 1-6, KUB XXVI 48

3.3. Դիպված 10 – KUB XIX 11 ԴԿ I

3.4. Դիպլոմ 13 – KUB XIX 10 Դ4 17-22

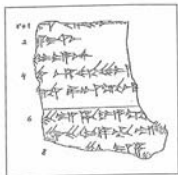
3.5. Դիպլոմ 13 - KUB XIX II ԴԿ IV 1-34

3.6. Դիպված 13 – KUB XIX 11 ԴԿ IV 29-44

3.7. Դիպված 40 – KBo XIV 13

3.8. Դիպված 40 – KBo XIV 14

3.9. Դիպլոմ 25 - KUB XXXIV 23

ገብግህሀሀ 25
(KUB XXXIV 23)

I

- 1') [.....] A-NA ÉRIN^{M[ES]} ...
 2') [.....LÚ^{M[ES]} URU^UHu-u-u[l(?)...
 3') [.....par-r]a-an-ta pa-a-a[n-te-eš ...
 4') [.....w]a-al-ha-né-eš-kir [...
 5') [... ku-e-da-ni-i]k-ki ha-ap-pí-ni UR[U(?)...
 6') [... LÚ^{MES} URU^H]a-at-ti ar-ha da-a-aš na-an[?] x x
 7') [.....] A-BÍ-ŠU-NU AMA-ŠU-NU ŠEŠ^{MES}.ŠU-NU
 8') [....] iš [.....] a-pé-el at-ti an-ni ^hhi-lam-ni-ya
 9') [....^{LI.MES}h]a-lu-ga-ta[l-le-eš .....]-kán ku-i-e-eš pá-r-ra-an-ta
 10') na-aš QA-DU NAM.RA^{MES} GUD UDU ar-nu-ut
 11') [na-aš ar-ha] u-wa-te-et nu-za ku-iš-ša
 12') a-pé-el A-ŠAR-ŠU EG[IR-pa e-e]p-ta LÚ^{MES} URU^II-šu-wa-ma(-kán) ku-i-e-eš
 13') an-na-al-li-iš e-šir nu-uš-ma-aš pé-e-da-an-ti
 14') har-kir Ú-UL ku-in-[ki ar-ha da-a-a]š NAM.RA^{MES} URU^HHa-at-ti-ma-aš-ma-aš
 15') ku-in ú-da-an har-k[ir] nu-uš-ma-ša-an-kán ar-ha da-a-aš
 16') na-an EGIR-pa [A-BÍ-ŠU-NU AMA-ŠU-NU(?)] ŠEŠ^{MES}.ŠU-NU tar-na-aš
 17') nu NAM.RA^{MES} [URU^HHa-at-tu-ši ar-ha u]-wa-te-et
 18') [.....] e-eš-ta A-BU-YA-ma-za
 19') [..... me-n]a-ah-ha-an-da kat-ta-wa-tar kat-ta
 20') [..... KUR ^U]Zu-uh-ha-pa pa-it na-an ar-ha
 21') [.....-z]a a-ra-ah-za-an-da e-eš-ta
 22') [..... ar-ha wa-ar-nu]-ut URU^HZu-uh-ha-pa-an-ma-kán
 23') [hu-u-ma-an-da-an ar-h]a wa-ar-nu-ut NAM.RA^{MES}-ma-kán
 24') [..... I-N]A URU^HHa-ya-ša i-ya-at-ta-at
 25') [.....]x-at na-an IŠ-[T]U^{UR.SAG}La-ha-a
 26') [.....]-ir
 27') [.....] ku-it I-NA KUR URU^II-šu-wa
 28') [.....Š]A KUR URU^HHa-at-ti-ya-at
 29') [.....] ku-e-da-ni-ik-ki ku-it-ki
 30') [.....g]i-im-ma-an-ti pa-it-pát
 31') [.....]x-še-ni wa-al-ah-ta nu-za NAM.RA^{MES}
 32') [GUD UDU U-NU-UT(?) UD.K]A.BAR-ya ku-it KARAS
 33') [I-NA KUR URU^H.....(?)x EGIR-an-pát tar-na-aš
 34') [nu a-pé-e U-NU-UT UD.KA.BA]R(?) a-pé-ez u-da-aš
 35') [.....] u-it nu I-NA KUR URU^II-šu-w]a
 36') [..... KUR ^U]I-šu-wa ku-it [...
 37') [.....] ANŠU.KUR.RA^{M[ES]} ...
 38') [.....]x[...]

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- I
- 1) [.....] դեպի ջոկատներ[իս .....
  - 2) [.....] Խուլ- [.....] քաղաքի (ժողովուրդը .....
  - 3) [.....] գնացին [.....]
  - 4) [.....] նրանք [ի]արվածում էին [.....]
  - 5) [.....] մ[ի] հարուստ քաղաք[ի]ում .....
  - 6) [... Խ]աթթիի (մարդկանց/բնակիչներին) նա տարավ և նրանց [...]
  - 7) [.....] իրենց հայրերին, մայրերին (և) եղբայրներին
  - 8) [.....] իր հորը, մորը և *խիլամմարին*
  - 9) [.....] ուրբեր գնացել էին դեպի [.....]
  - 10) [.....] Նա վերցրեց [.....] վերաբնակիչներին, կովերը (և) ոչխարները
  - 11) [և նրանց] բերեց [.....] և յուրաքանչյուրը
  - 12) [վերցրեց (կամ բռնեց) [.....]: Բսկ Բսուվայի բնակիչները, ուրբեր
  - 13) արդեն այնտեղ էին, նրանք իրենց տեղում
  - 14) մնացին, ոչ մեկը չտարվեց: Բայց Խաթթիի վերաբնակիչները,
  - 15) ուրբեր ետ էին բերվելու, նա նրանց վերադարձրեց:
  - 16) Եվ իրենց [հայրերին, մայրերին (և)] եղբայրներին նա հանձնեց:
  - 17) Եվ վերաբնակիչներին նա [Խաթթուսաս վե]րադարձրեց:
  - 18) [.....] նա [.....]-եց: Բայց հայրս
  - 19) [.....]-ի դեմ վրեժ
  - 20) [.....] նա Օուխասպա [երկիր] գնաց և այն
  - 21) [իրդեհեց]: (Ինչ որ) կար (քաղաքի) շրջակայքում,
  - 22) նա [իրդեհեց]: Եվ Օուխասպա քաղաքը
  - 23) [ամբողջությամբ] նա իրդեհեց: Բայց վերաբնակիչները
  - 24) [.....] Հայաստ գնաց
  - 25) [.....]-աց(ին) և նրանք Լախա լեռից/լեռներից
  - 26) [.....]-եցին:
  - 27) [.....] որ Բսուվայում էր [.....]
  - 28) [.....] նրանք պատկանում են Խաթթիին:
  - 29) [.....] ինչ-որ բան ինչ-որ մեկին
  - 30) [.....] Նույնիսկ ձմռանը նա գնաց
  - 31) [և .....]-seni [քաղաքին] հարվածեց: Եվ վերաբնակիչներին,
  - 32) [կովեր, ոչխարներ (և) բրոնզե] [անոթներ?] որ զորքը
  - 33) [... X երկրում] իր ետևում բողն էլ էր,
  - 34) [այդ բրոնզ]ե անոթները այնտեղից բերեց:
  - 35) [.....] նա եկավ և Բ[սուվ]այում
  - 36) [.....] որ Բսուվայում [.....]
  - 37) [.....] մարտակառք[եր ...]
  - 38) .....

ՄԱՆՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

“Այս դիպվածը բաղկացած է երկու բեկորներից՝ 1) A = KUB XXXIV 23 I (38 տող) և 2) B = KUB XL 8 (9 տող): Վերջինս պատկանում է „ՍԳ“-ի այլ տարբերակի, քանի որ տողացի չի համապատասխանում KUB XXXIV I 23-ին (մասնակիորեն համընկնում են 8-17-րդ տողերը): Տարբեր են նաև որոշ բառերի գրվածները: Միասնական տեքստի վերականգնման համար հիմք ենք ընդունել ավելի ընդարձակ KUB XXXIV 23 I-ը¹⁴¹: Աղյուսակի սկզբում պակասում են անհայտ քանակությամբ տողեր:

2': MES հոգևակիակերտ ցուցից առաջ LÚ „մարդ, ժողովուրդ“ նշանակող նշանի վերականգնումը մերն է (տեքստի հրատարակության մեջ վերականգնումը չի հիշատակվում, չնայած քարգմանության մեջ 2-Գյուտեբրոկը նշում է համապատասխան քարգմանությունը՝ „ժողովուրդ“), ինչը թույլ է տալիս այս վնասված հատվածում առաջարկելու հետևյալ ընթերցումը՝ „Յուլ[-] քաղաքի մարդիկ/բնակիչները“: Սակայն, թերևս, հնարավոր է նաև [... LÚ.KÜR]¹⁴², որի դեպքում կստացվի „Յուլ[.....] քաղաքի թշնամիները“:

2'-5': Տեքստի այս հատվածում, չնայած էական վնասվածքների առկայությանը, ակնհայտորեն շարադրված են հակառակորդի ձեռնարկումները: Արդյոք նրանք Յուլ[....] պակասավոր տեսքով պահպանված քաղաքի բնակիչներն են, պարզ չէ՝ թշնամական ուժերի գործողությունների շարադրանքը որպես պատասխան քայլերի պատճառի ներկայացում հատուկ է խեթական տեքստերին: Տես, օրինակ, KUB XXIII 72+-ի մի հատվածը, որտեղ հիշատակվում են անհնազանդ Պախխուվայի (թերևս, Բյուրակնի լեռների շրջանում¹⁴³) բնակիչների ավարառուական հարձակումները Իսուվայի և Տիամիյայի վրա:

ԴԿ I

30) [.....] EGIJR-an ša-ra-a zi-ik-ki-it nu KUR URU¹⁴⁴Ti-šu-wa

31) [.....] an-da pa-a-an]-za nu-kán pa-a-ir ŠA KUR URU¹⁴⁵Kum-ma-a-ha URU.DIDL¹⁴⁶A ku-e-nir

32) [.....]-ta Ú LÚ¹⁴⁷MES URU¹⁴⁸Ti-im-mi-ya

6': Առաջին վնասված հատվածում LÚ¹⁴⁹MES “մարդիկ/ժողովուրդ” վերականգնումը լիովին համահունչ է տեքստում հիշատակվող հետագա իրադարձություններին, որտեղ խոսվում է Իսուվայում գտնվող խեթական բնակչությանը վերադարձնելու մասին:

8': Կilammar “ղարպատվ շինություն, պորտիկ”¹⁴⁹ բառի առկայությունը այս ենթատեքստում, “հայր” և “մայր” բառերի հետ միասին պետք է ընկալել հետևյալ կերպարան Իսուվայում գտնվող խեթական բնակիչներին վերադարձրել էր իրենց ծնողներին, այն է՝ իրենց տան դուռը:

8'Է: B տարբերակի առաջին երկու տողերում պահպանված նշանները չեն համընկնում տարբերակի համապատասխան տողերի բառերին: Հետևյալ հատվածը

¹⁴¹ Հակառակը՝ Klengel 1968: 67:

¹⁴² Այս տեղանվան հնարավոր տեղադրության վերաբերյալ կարծիքների տեսությունը տես Քոչյան 2004ա: 76:

¹⁴³ Puhvel 1991: 308ff.

պիտի մտնի A տարբերակի վնասված հատված.

1') [.....] is [.....]

2') [.....]ha-lu-ga x[.....]

Քերևս, երկրորդ տողում պիտի լինի [LÚ³⁰²⁵]ha-lu-ga-ta[1-le-eš?]¹⁴⁴:

10': 1) B տարբերակի տողասկզբի նշանները նման են na-aš-ի:

2) B տարբերակում ռազմավարին (NAM.RA GUD UDU) նախորդում է QA-DU, «հետ» բառը, որը, դատելով A տարբերակի վնասվածքից հետո պահպանված ուղղահայաց երկար սեւայից, գրված է ավելի կիրասական՝ QA-DU ձևով:

3) B տարբերակում GUD-ը և UDU-ն գրված են HLA-ով:

NAM.RA շումերագիր բառը (խեթ. arnuwala- «վերցված; վերաբնակիչ»՝ arnu- «շարժել, տեղափոխել, վերաբնակեցնել» բայից) խեթերենում սովորաբար կիրառվում է բռնի կերպով մի վայրից մեկ ուրիշ վայր վերաբնակեցված անձանց նշելու համար¹⁴⁵: Տվյալ դեպքում պարզ չէ թե ինչու Իսուվայում գտնվող խեթահպատակ բնակիչները կարող էին այդպես կոչվել, եթե նկատի առնենք Սուսպլիուլիումսա I-ի և Միտտանիի արքա Շատտիվազայի միջև կնքված պայմանագրում պահպանված տեղեկությունը այն մասին, որ Խաթթիի կազմում գտնվող շրջանների բնակիչները գեացել էին Իսուվա, այսինքն, նրանք իրենց կամրով էին հեռացել (այդ մասին տես ստորև Գլուխ 3): Հատկանշական է, որ սույն տեքստի՝ Իսուվային վերաբերող հատվածում թերևս հնարավոր է ենթադրել, որ խեթական արքայի կողմից ետ վերադարձված NAM.RA-ներին կարելի է որակել որպես «գերեվարվածներ», սակայն այնուհետև, Օուլխապայում ասպատանած NAM.RA-ներին անդրադառնալիս տեքստում նշվում է, որ վերջիններս այնտեղից փախել էին Հայասա: Նշանակում է, նրանք ցանկություն չեն ունեցել ետ վերադառնալ: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, ինչպես նաև էական վնասվածքների պատճառով խուճկական արշավների դրդապատճառների մեջ խորամուխ ցլիներու հետևանքով, NAM.RA-ն թարգմանել ենք որպես «վերաբնակիչ»:

11': Վնասված հատվածում պիտի վերականգնել [na-aš ar-ha], որը նախորդ նախադասության arnu- բայը կկապի սա-ով կառավարվող նախադասությանը: A և B տարբերակների վնասված հատվածները շատ նշանների առկայություն չեն նկատարում, չնայած նման ենթատեքստերում սովորաբար առկա է ¹⁴⁶Hattuš և ¹⁴⁷Hatti):

12': Վնասված հատվածը լրանում է B տարբերակում պահպանված apel A-SAR-ŠU EG[IR-pa]-ով¹⁴⁸: A տարբերակում տողավերջում առկա է ¹⁴⁹U-šu-wa-ma, իսկ B-ում՝ ¹⁵⁰U-šu-wa-ma-kán: Մեր տեքստում ku-i-e-eš-ը վերականգնված է ըստ B տարբերակի:

12'-15': Այս տողերում պահպանված տեղեկատվությունը բավական խճճված է՝ Կարելի է միայն ենթադրել, որ խուճկացիները այնքան էլ զոհ չեն եղել խեթական

¹⁴⁴ Klengel 1968: 67.

¹⁴⁵ Puhvel 1984: 166f. Ի տարբերություն միջազգային սեպագրական տեքստերի, որտեղ NAM.RA-ն կիրառվում է ռազմավարի ցանկացած կատեգորիայի առնչությամբ (մարդիկ, անասուններ, անշունչ առարկաներ), խեթերենում այն բացառապես օգտագործվում է նշելու համար մարդկանց: Ընդ որում ոչ թե մարտադաշտում վերցված ռազմագերիների, այլ խաղաղ Թաղաքացիական բնակչության:

¹⁴⁶ ep-ի վերականգնումը՝ Güterbock, 1956: 83:

արքայի գործողություններից, թերևս, կապված գերվարված խեթական բնակչության հետ միասին ռազմավարի ձեռքբերումից: Հնարավոր է, խեթերը Իսուվայից տարել էին ավելի շատ նյութական բարիքներ, քան ունեին գերվարվածները:

13': A տարբերակում առկա է *pe-e-da-an-ti*, իսկ B-ում վերջին՝ տուժած նշանը կարող է լինել *pa-ti*¹⁶⁷: Հ.Քլենգելը այս բառաձևը դիտում է որպես *pedanti* (եզ. տրակ.-տեղ. հուլով) և թարգմանում այսպես. «Նրանք (խուվացիները - Ա.Ք.) իրենց տեղը բռնեցին (- «գնացին»)»¹⁶⁸:

14': 1) Վնասված հատվածը՝ ըստ B տարբերակի: A տարբերակի վնասված հատվածից հետո թերի պահպանված նշանը («UQ-ում՝ *ir*») B տարբերակում նույնպես կորսված բայի վերջը պիտի լինի (*ar-ha da-*)¹⁶⁹:

2) B տարբերակում՝ ¹⁰⁰GIDRU-ti (*x+7*): Հ.Քլենգելը GIDRU գաղափարագիրն ընթերցում է հեյտունաբար (¹⁰⁰Hat-ti), որն այսօր չի ընդունվում:

15': Վնասված հատվածը՝ ըստ B տարբերակի:

16': Վնասված հատվածը՝ ըստ B տարբերակի: A տարբերակի կորսված մասին հաջորդում է զգալի քերված հատված, որտեղ ուրվագծվում են որոշ նշանների վերին մասերը. միայն վերջինն նշանն է հստակ չա: B տարբերակում առկա է *na-an EGIR-pa[.....] ŠEŠ-ŠU-NU tar-na-aš* (8'-9'): Փանի որ կառավարող բայը համընկնում է, ապա, թերևս, միջանկյալ մասն էլ պիտի համընկնի: Հ.Գյուտերբլիցը A տարբերակում հարցակառույ վերականգնում էր *LI-IM NUMUN-ya*: B տարբերակի առաջին վնասված հատվածի վերականգնումը ըստ Հ.Քլենգելի՝ A տարբերակի 7-րդ տողի նմանությամբ: Իսկ A 16'-ի տողասկզբում նա, վնասվածքից հետո առկա *ia* նշանը համարում է ինչ-որ պաշտոն նշանակող բառի ավարտական նշան, որը նախորդող *U* շաղկապով պիտի կապվի դրանց հետ: Հնարավոր է, A և B տարբերակներում այս հատվածը տարբերվում է:

17': Վնասված մասի վերականգնումը ըստ B 9'-ի:

16'-18': Այս խիստ վնասված տողերը կրկին վերաբերում են արքայի ձեռնարկումներին Իսուվայում: 18'-րդ տողի վերջից սկսվում է խեթական արքայի ձեռնարկումների հաջորդ փուլը, սակայն արդեն այլ հակառակորդի դեմ: «Վրեժ» բառի առկայությունը և հաջորդող տողերում դեպի Հայաստ կազմակերպված արշավանքը վկայում է այն մասին, որ Խաթթիի գլխավոր հակառակորդը արևելքում ոչ թե Իսուվան էր, այլ հենց Հայաստան: Տեքստը ոչինչ չի հաղորդում վրեժխնդրության պատճառի մասին:

23'-26': Այս տողերում ներկայացված է խեթական զորքի հետագա արշավանքը դեպի Մուխխապա քաղաքի երկիր, որը, ամենայն հավանականությամբ, Իսուվայից արևելք պետք է գտնվեր¹⁷⁰: Մուխխապայում խեթախապատակ բնակչության

¹⁶⁷ Klengel 1968: 67.

¹⁶⁸ Klengel 1968: 69.

¹⁶⁹ Klengel 1968: 67.

¹⁷⁰ Առաջարկվել է Մուխխապայի համադրությունը ասորեստանյան աղբյուրների *Suhmu*, խեթական տեքստերի *Zuhma* երկրի հետ (Goetze 1940: 47 n.181; Дзяконов 1988: 74; Խաչատրյան 1998: 42 (տես նաև RGTC VI.1: 516 և Քոսյան 2004a: 104): Վ.Խաչատրյանի կարծիքով Մուխխապան կարելի է համարել հայկ. աղբյուրների Մյանխատ լեռների հետ (= Բյուրակնի

ներկայությունը և այդ քաղաքի ու դրա շրջակայքի նկատմամբ իրականացված գործողությունը կարող է վկայել այն մասին, որ այս տարածքը ծաթթիի հանդեպ թշնամական դիրքորոշում ուներ, բացի այդ այստեղ էր հանգրվանել ծաթթիից փախած բնակչությունը: NAMRA քառի կիրառությունը այս ենթատեսքում իրոք թույլ է տալիս ենթադրելու, որ դրանք ոչ թե գերեզմանավանդ մարդիկ էին, այլ իրենց կամրով խեթական տիրույթներից փախած անձինք, ովքեր խեթական գործի արշավանքի սպառնալիքի տակ հեռացել էին դեպի Հայասա: Վնասված 25'-26'-րդ տողերը թույլ չեն տալիս հասկանալու, թե իրոք ինչ էր տեղի ունեցել այդ բնակչության հետ Օուխխապայից հեռանալուց հետո: Արդյոք խեթերը երանց ետ էին վերադարձրել Լախա լեռան շրջանից, թե կրանց հաջողվել էր հասնել Հայասա: Համենայնդեպս, տեսքում Հայասան այլևս չի հիշատակվում, այլ կրկին շարադրված են Բուուվային և մեկ այլ երկրին առնչվող իրադարձություններ: Չնայած, հնարավոր է, որ Հայասան հիշատակվեր հաջորդող վնասված տողերում:

30'-31': Պարզ չէ այստեղ հիշատակվող երկրի խնդիրը: Որ դա Բուուվան չէ, կասկածից վեր է: Երկրանվան գրության վերջին երկու նշանների հիման վրա ՀԳյուտերրոկը ենթադրում էր, որ այստեղ ավարտական i-ն կարող է լինել տեղանվան սրական հուլովաձևի վերջավորությունը: [.....]-eni վերջավորությունը հիշեցնում է Ասորեստանի արքա Թիզլաթապալասար I-ի հյուսիսային արշավանքների ընթացքում հիշատակվող մի շարք նախորդան երկրների անվանումները: Տուցակի 23 երկրներից 10-ի անվանումներն ավարտվում են -ni-ով (Unzamuni, Pilakinni, Aturgini, Kulibarzini, Sinibirmi, Abaeni, Adaeni, Kirini, Abarsuni, Daieni):¹⁵¹ Սրանցից Adurgini-ն վկայված է նաև Թուլուլթի-Լինուրտա I-ի մոտ որպես Նախիի երկրներից մեկը¹⁵²: Նշենք նաև մինևույն տեղանվանակերտ վերջածանցի առկայությունը Աշտարեկվալայի տեսքում հիշատակվող Ուրուատրիի մի շարք երկրների անվան մեջ՝ Aparuni, [Zi]quni, [.....]-ni¹⁵³: Վերոհիշյալ երկրները մասնագետների մեծ մասի կողմից տեղադրվում են Վանա լճի և Եփրատի վերին հոսանքների միջև ընկած շրջանում¹⁵⁴, ինչը համահունչ է Բուուվայի մերձակցությամբ խեթական գործի գործողությունների ենթատեսքին:

32'-34': Այս երեք տողերի վնասված մասերի վերականգնումը պատկանում է ՀԳյուտերրոկին ինչպես ենթատեսքի, այնպես էլ նմանատիպ խեթական տեսքների հետ համադրման հիման վրա:

[Եռներ՝ ծալատրյան 1998: 58]:

¹⁵¹ Grayson 1991: 21.

¹⁵² Grayson 1987: 292.

¹⁵³ Weidner 1930-1931: 83.

¹⁵⁴ Ուրուատրիի հստակ տեղադրությունը ներկայումս վերջնականապես պարզված չէ: Ամուսամենայնիվ, առկա աղբյուրները թույլ են տալիս այն մոտավորապես տեղադրելու Վանա լճի և Եփրատի միջև, ներառյալ ավելի հարավ ընկած շրջանները (առաջարկված կարծիքների համար տես Weidner 1930-31: 83 Anm.46; Арыткони 1965: 13ca.): Այսպիսի տեղադրությունը կարծես ամրապնդվում է մ.թ.ա. XIII դարի խեթական մի գուշակային տեքստի սովալներով (KUB XLIX 11, մասնակի հրատարակությունը տես Kosyan 2011):

ԴԻՊԿԱՍ 39
(KBo XIV 13)

*Աղյուսակի սկզբում պակասում են անհայտ քանակությամբ տողեր:

III

1') [.....-z]i

2') [.....]

3') [.....] *Ú-UL*

4') [.....-p]a-ku-ul-la

5') [..... DU]MU.LUGAL

6') [.....-pa-k]u-ul-la-az kat-ta

7') [..... K]UR ^{URU}Ha-ya-ša

8') [.....nu-us?] -ši LÚ^{ME5} GAL^{7IM}

9') [.....] u-wa-te-er

10') [.....] x e-šir

11') [.....] -ir

12') [..... LUGAL ^{URU}Ha] -at-ti *BE-LÍ-N[Í]*

13') [.....] nu KUR ^{URU}Ha-ya[-ša]

14') [.....] ku-i-e-eš

15') [.....] -ma-ša-aš-kán

16') [.....] x u-wa-te-[er]

17') [..... x L]Í-IM 1 ME 40[+...]

18') [.....-?] ^{IM}

19') [.....] x ar-ha

20') [.....-n]u-ut

21') [.....] -ta x[...]

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 1') .....
 2') .....
 3') .....
 4') [.....-պ]ակույլա քաղաքը
 5') [.....ար]քայազնը
 6') [.....-պակ]ույլա քաղաքից
 7') [.....] Հայասան
 8') [.....Եվ կրան] «մեծերը»
 9') [.....] նա բերեցին:
 10') [.....նրանք .....] էին:
 11') [.....նրանք .....]-եցին:
 12') [..... «Ով, Խա]թթիի [արքա], մե[ր] տեր,
 13') [.....] Եվ Հայա[սան]
 14') [.....] որոնք
 15') [.....] xxx
 16') [.....]x բերե[ց(ին)]:
 17') [.....1]140[.....]
 18') .....
 19') .....
 20') [.....]-եց:
 21') .....

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

*Այս և հաջորդ տեքստը („Ղիպված 40“) նկարագրում են Հայաստանի դեմ արշավանքը: Այստեղ հիշատակվում է [...-պակ]ույլա քաղաքից Հայաստան ինչ-որ մեկի (ար]քայազն? – Ա.Ք.) գնալը: Այնուհետև՝ հայաստացիների կողմից խեթերին տրված ինչ-որ բան. 114[...]
 Թվականի առկայությունը, թերևս, վերաբերում է NAM.RA-ներին (վերաբնակիչներ կամ վիսվորներ), որ բերել էին «մեծերը»:

3': Տեղանվան պահպանված մասը համադրելի չէ խեթական տեղանուններից որևէ մեկի հետ: Թերևս, գտնվել է Հայաստանում:

8'-12': ոս-սձ-ձի վերականգնումը 8'-ում մերն է: Նկարագրվում է LÚ^{mes} GAL^{rim}-ի (հոգնակի թվով) գործողությունը, որոնք խեթական արքային ինչ-որ բան են բերում, դիմելով նրան «մեր տեր» ձևով: Թերևս, սրանք Հայաստանի ազազներն են. հմմտ. LÚ^{mes} ŠU.GI «ավագները» KUB XXIII 72+-ում:

16'f.: 114[x] թվականով նշվածը, հարվանաբար, Խաթթիից փախած վերաբնակիչների մասին է:

ԴԻՊՎԱՍ 40
(KBo XIV 14)

- 1) [.....]x x x x [.....]
 2) [.....]x-da-aš
 3) [.....]-mé-e-er
 4) [.....¹⁰KÚR URUHa-ya-š]a hu-ul-li-[ya-at]
 5) [.....¹⁰KÚR URUHa-ya]-ša pa-an-ga-r[i-it BA.ÚŠ]

-
- 6) [.....] KUR URUHa-ya-ša[...?]
 7) [..... I-N]A KUR UGU²⁷ URU[.....]
 8) [.....]x-in-ma-za

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 1) .....
 2) .....
 3) [.....նրանք .....]-եցին:
 4) [.....Հայաս]այի [թշնամուն նա] սպան[եց]:
 5) [.....Հայա]սայի [թշնամին] բազմությամբ [սպանվեց]:
 6) [.....] Հայասա [.....]
 7) [.....Վերին երկրում [.....]քաղաքը
 8) [.....] xxx

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

„Դիպված 40“-ը հիշատակում է բուն պատերազմը Հայասայի դեմ: Հ.Գ.Գյուտտերբոկի կարծիքով¹⁰⁵, այն կարող է „Դիպված 13“-ի կորած մասի հատվածը լինել: Կորսված հատվածների վերականգնման հնարավորությունները նվազագույն են:

7: Հայասայի ատկությամբ Վերին երկրի հիշատակությունը կրկին հավաստում է որ այս երկուսը հարևաններ էին, տես վերը „Դիպված 10“ (Հայասայի և Վերին երկրի համատեղ հիշատակությունը):

¹⁰⁵ Güterbock 1956: 66, n.38.

Մ.Թ.Ա. XIII ԴԱՐԻ ԳՈՒՇԱԿԱՅԻՆ ՏԵՔՍ

Այս տեքստը պատկանում է մ.թ.ա.XIIIդ. կազմված զգալի քանակությամբ նման տեքստերի թվին (զերագանցապես Թուրխալիյաս IV-ի շրջանը, չնայած հնարավոր է նաև նրա նախորդ Խաթթուսիլիս III-ի կառավարումը), որոնց նպատակն էր նպաստել արքայական իշխանության անարատությանը և սրբազորմանը¹⁵⁶։ Դրանցում ներկայացված են բացառապես մ.թ.ա.XIV-XIIIդդ. ապրած հայտնի քաղաքական գործիչները (հիմնականում՝ արքայատոհմի անդամներ)¹⁵⁷, որոնք ժամանակին ներգրավված են եղել զանազան դավադրություններում (դավադրության մասնակիցներ կամ զոհեր)։ Գուշակային հարցման նպատակը հետևյալն էր՝ արքայատոհմի ներսում ընթացած պայքարին զոհ գնացածների հոգիներին խաղաղություն պարգևել և հակադիր խմբավորումներին հաշտեցնել։

Այստեղ հիշատակվում է «ազգեցի Խուկկանան»։ Տեքստն իրենից ներկայացնում է գուշակային հարցում երկու խնդիրների վերաբերյալ՝ 1) արդյոք Խուկկանան հավատարիմ կմնա արքային, 2) եթե Ազգին այժմ արքայի դաշնակիցն է, ապա արդյոք ապագայում էլ կդաշնակցի արքայի սերունդների հետ։

Այս ընդարձակ տեքստը պատկանում է այսպես կոչված համադրական գուշակային հարցումների շարքին, որտեղ ներկայացված են տարբեր բնույթի գուշակային գործողություններ։ Ստորև, Խուկկանային վերաբերող հարցման մեջ ներկայացված է կենդանիների ներքին օրգանների հետազոտության (KUS «միս; կենդանու մարմին») հիման վրա հարցման եղանակը, որի պրակտիկան իր տերմինաբանությամբ հանդերձ փոխառվել է Միջագետքից՝ խուրրիների միջնորդավորմամբ¹⁵⁸։

¹⁵⁶ CTH 569 (փոխկապակցված տեքստերի այս խմբի հրատարակությունը և ուսումնասիրությունը՝ Hout van den 1998).

¹⁵⁷ Դրանք են՝ Մուպալիուլիումասի վերջին կինը բաբելոնյան արքայազուտար «տավանանան» (Ամմիննայա(7) – Hout van den 1998: 44), Մուրսիլիս II-ի վերջին կինը՝ Դանուխեպան, արքա Ուրիսի-Թեշուրը, Հալեպի արքա Խալպացիտին, Մուպալիուլիումասի եղբոր որդին՝ Արմա-Քարխունտասը և այլք։

¹⁵⁸ Խեթական տեքստերում նշանակալից տոկոս կազմող գուշակային հարցումների և դրանց տեխնոլոգիայի շուրջ տես Beal 2002: 57ff.: Հենց դրանով էլ բացատրվում է գուշակային տերմինների մեծ մասի խուրրիական ծագումը։

KUB XVIII 2

- 10) ma-a-an-ma-mu-kán ^uHu-uq-qa-na-aš LÚ ^uAz-zi
 11) A-NA ^uUTU^u EGIR-an ar-ha ^uUL ne-ya-ri
 12) nu IGI-zi SU^{MES} SIG₅-ru EGIR-ma NU.SIG₅-du
 13) IGI-zi TE^{MES} ni-eš-kán ZAG-aš! KA^xU-i NU.SIG₅
 14) EGIR SU^{MES} ni šì ki GÚB-za RA^B zi GAR-ri
 15) 12 ŠÀ DIR SIG₅ EGIR TE^{MES} ^uŠÚ.A-hi GÚB-an NU.SIG₅
 16) ma-a-an KUR ^uAz-zi ^uUTU^u e-ep-zi
 17) zi-la-du-wa-at NUMUN ^uUTU^u MUNUS.LUGAL e-ep-zi
 18) nu IGI-zi TE^{MES} SIG₅-ru EGIR-ma NU.SI[G₅-d]u
 19) IGI-zi TE^{MES} ni šì ki KASKAL GÚB-za RA^B
 20) zi GAR-ri 12 ŠÀ DIR SIG₅
 21) EGIR TE^{MES} a-ga-ta-hi-iš NU.SIG₅

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 10) „Իսկ արդյոք խուկկանան՝ ազգեցին,
- 11) Հետո Արևիցս չի շրջվի“:
- 12) Առաջին փորոտիքը թող բարենպաստ լինի, այնուհետև՝ բարենպաստ չլինի:
- 13) Առաջին փորոտիքը՝ *nipasuri*-ները ձախ կողմում են:
- 14) Հաջորդ փորոտիքը՝ *ni(pasuri)*-ն *si(intahi)*-ն (և) *k(eldi)*-ն վնասված է, *zi(zahi)*-ն ընկած է այնտեղ:
- 15) 12 օղակներ, բարենպաստ է, հաջորդ փորոտիքը՝ գահը ձախ կողմում է՝ բարենպաստ չէ:
- 16) „Արդյոք Ազգի երկիրը Արևիս կպահի (հավատարիմ կլինի) - ԱՔ.)
- 17) Ապագայում Արևիս (և) թագուհու սերնդին նա կպահի“:
- 18) Առաջին փորոտիքը թող բարենպաստ լինի, այնուհետև՝ թող բարենպաստ չլինի]:
- 19) Առաջին փորոտիքը՝ *ni(pasuri)*-ն *si(intahi)*-ն (և) *k(eldi)* ճանապարհը ձախ կողմից վնասված է:
- 20) *zi(zahi)* ընկած է այնտեղ, 12 օղակներ, բարենպաստ է:
- 21) Հաջորդ փորոտիքը՝ *agatahi*-ը բարենպաստ չէ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տեքստում առկա են մեծաքանակ գուշակային ոլորտին պատկանող տերմիններ, որոնց ոչ միայն իմաստը, այլև լեզվական պատկանելությունը առայժմ պարզ չէ: Թերևս, դրանք, դատելով որոշ բառերի վերլուծությունից, ինչպես նաև արտաքին տեսքից, կարող էին խուրրիներն լինել¹⁹⁹: Այդ բառերը ներկայացված են համառոտագիր եղանակով, այն է՝ գրված են բառերի առաջին վանկերը, օրինակ, *ni* = *nipasuri*, *si* = *siintahi* և այլն:

¹⁹⁹ Գուշակային տերմտերի մասնագիտական բառապաշարի մասին տես Laroche 1952: 19ff.:

ԳԼՈՒԽ 3

ԽԵԹԱ-ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ՓՈՒՀԱՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
Մ.Թ.Ա. XIV ԴԱՐՈՒՄ

Սուպպիլուլիումաս I-ի և Հայասայի արքա Խուկկանայի, ինչպես նաև Թուդխալիյաս III-ի և Մարիյայի միջև կնքված պայմանագրերի լիարժեք պատմագիտական իմաստավորումը կախված է մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերին Առաջավոր Ասիայի մի կարևոր տարածաշրջանում տեղ գտած մի շարք քաղաքական իրադարձությունների պարզաբանումից, այն է՝ մ.թ.ա. XIV-XIII դարերում 1) Խեթական տերությունում առկա քաղաքական գործընթացները, 2) վերջինիս և Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններում գտնվող քաղաքական միավորների փոխհարաբերությունները: Այս երկրորդ խնդիրը վաղուց ի վեր հայագետ պատմաբանների և բանասերների կողմից ուսումնասիրության առարկա է եղել և մնում է որպես այդպիսին նաև այսօր¹⁶⁰, սակայն նոր կյուֆերի, ինչպես նաև Խաթթիի պատմության որոշ առանցքային հարցերի շուրջ նոր մտաեզմանների լույսի ներքո, այն համալիր վերանայման կարիք ունի:

ԽԵԹԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Մ.Թ.Ա. XIV ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐՈՆ

Մ.թ.ա. XIV դ. կեսերը կարելի է բեկումնային համարել հին Առաջավոր Ասիայի ուշբրոնզեդարյան պատմության քաղաքական զարգացումներում: Սա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ առաջավորասիական տարածաշրջանը գտնվում էր անկայուն հավասարակշռության պայմաններում: Նախորդող տասնամյակներում առաջին պլան մղված եզիպտա-միտոսանական հակամարտությունն ավարտվել էր և երկու պետությունների միջև նորմալ հարաբերություններ էին հաստատվել, որոնք պարբերաբար ամրապնդվում էին դինաստիական ամուսնություններով¹⁶¹:

Ինչ վերաբերում է Խեթական տերությանը, ապա այն Թուդխալիյաս II-ի արշավանքների արդյունքում մ.թ.ա. XV դ. երկրորդ կեսին տիրացավ ողջ Փոքր Ասիային¹⁶², այդ թվում՝ ռազմավարական և տնտեսական առումներով երկու կարևորագույն շրջաններին՝ Կիցցուվատնային (Կիլիկիա) և Ասսուվայի դաշնության կազմում գտնվող երկրներին (արևմտյան Փոքր Ասիա)¹⁶³, ինչպես նաև Իսուվային

¹⁶⁰ Forrer 1931: 1ff.; Капанцян 1948: 27ff.; Garstang and Gurney 1959: 32ff.; Klengel 1965; 1968; 1976; Дьяконов 1968: 89ссл.; Хачатрян 1971; Նաչատրյան 1998: 46-94; Քոսյան 1997; 1999; 2000: 161-174; 2001; 2002ա; 2002բ; 2004բ և այլն; Նազարյան 2013:

¹⁶¹ Helck 1971: 163ff.; Bryce 1998: 156ff.

¹⁶² Թուդխալիյասի նվաճումներն ամփոփված են նրա "Տարեգրություններում" (CTH 142 = Carstedt 1977: 137ff.), տեքստային կյուֆերի մեկնաբանությունը տես Houwink ten Cate 1970: 57ff.; Bryce 2005: 121ff.):

¹⁶³ Նախքան Կիցցուվատնայի արքա Սուխասուրայի հետ պայմանագիր կնքող խեթական արքայի՝ Թուդխալիյաս II-ի հետ նույնացումը (Beal 1986: 424ff.), և, համապատասխանորեն, Կիցցուվատնայի ներառումը Խեթական տերության գերիշխանության ոլորտը, այս իրադարձությունը վերագրվում էր Սուպպիլուլիումաս I-ին:

(Մոփք): Սակայն արդեն Քուդխալիյասի հաջորդ Առնուվանդաս I-ի կառավարման ընթացքում սկսվեցին արտաքին և ներքաղաքական բարդություններ, որոնք առաջիկայում պիտի հանգեցնեին համընդհանուր ճգնաժամի: Ներքական նորաստեղծ տերության (ավելի ճշգրիտ՝ վերականգնված տերության) առջև կանգնած էին այն նույն խնդիրները, որոնցով բնորոշվում է կարճ ժամանակամիջոցում ռազմական ճանապարհով ձևավորված և քաղաքական ու տնտեսական ինտեգրման կարոտ ցանկացած պետություն¹⁶⁴: Փաստորեն, Քուդխալիյաս II-ի ստեղծած տերությունը նույնքան արագ ընթացավ տրոհման ուղիով:

Տերությունում սկսված ներքաղաքական ճգնաժամի վառ վկայություններ կարելի է համարել խեթական երկու հայտնի տեքստեր, որտեղ ներկայացված են Տերության երկու համադիր ծայրամասերում ընթացող քաղաքական զարգացումները: Այսպես, ըստ «Մադդուվատտասի մեղանշանքը» պայմանական անվանումը կրող տեքստի¹⁶⁵, խեթական արքայի կողմից արևմտյան Փոքր Ասիայում գտնվող Ցիպպասա-Նաքիյասի երկրի կառավարիչ նշանակված Մադդուվատտասը երբեմն ոչ միայն չէր կատարում իր վրա դրված պարտականությունները, այլև հարձակումներ էր գործում խեթահպատակ այլ երկրների վրա¹⁶⁶: Միևնույն իրավիճակն է արձանագրում «Պախխուվացի Միտան» անվանումը կրող տեքստը¹⁶⁷, այս անգամ տերության արևելքում գտնվող Իսուվայում և դրա շրջակայքում, այն է՝ Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում: Այստեղ էլ խեթական արքայի կողմից Պախխուվայում կառավարիչ նշանակված Միտան ակնհայտ անհնազանդություն էր դրսևորում իր սյուզերենի հանդեպ¹⁶⁸:

Ներքական տերության պատմության այս փուլի վերաբերյալ հիմնավոր տեղեկություններ են պահպանել Մուրսիլիս II-ի և Նաթթուսիլիս III-ի օրոք կազմված մի շարք տեքստեր, որոնք համակողմանիորեն լուսաբանում են Քուդխալիյաս III-ի կառավարման շրջանում տիրող իրավիճակը և քաղաքական գործընթացները:

Քուդխալիյաս III-ի կառավարման վաղ փուլում, թերևս, հենց գահակալման պահին, ըստ Նաթթուսիլիս III-ի տեքստի¹⁶⁹, պետության տարածքի մի զգալի մասը նվաճվել էր կամ պարբերաբար ասպատակվում էր բոլոր հարևան երկրների կողմից: Այս նույն իրավիճակը արտացոլված է Մուպալիուլիումաս I-ի գործունեությանը նվիրված ընդարձակ տեքստում, կազմված որդու Մուրսիլիս II-ի կողմից¹⁷⁰: Այստեղ իրադարձությունները շարադրվում են այն պահից, երբ խեթական արքան (տեքստում՝

¹⁶⁴ Որպես օրինակ կարելի է հին շրջանի համար իշխատակել հենց Հին Նեթական տերությունը Նաթթուսիլիս I-ից և Մուրսիլիս I-ից հետո, Աքեմենյան տերությունը, միջնադարի համար՝ Մոնղոլական տերությունը Չինգիզխանի արշավանքներից հետո և այլն:

¹⁶⁵ Չրաս.՝ Götze 1928:

¹⁶⁶ Մադդուվատտասի գործունեության մասին տես Bryce 2005: 129ff.

¹⁶⁷ Չրաս.՝ Sayce 1930: 5ff. (թարգմ.): Gurney 1948: 32ff. (թարգմ.): Hoffner 1976: 60ff. (տեքստի 168/4 ս կցարեկորը): Նաչատրյան 1998: 87-93 (հատվածական թարգմ.): Kosyan 2006a: 72ff.

(գիտական տառադարձում, թարգմ. և պատմագիտական մեկնաբանություններ):

¹⁶⁸ Միտայի և ընդհանրապես այս տարածաշրջանում տիրող իրավիճակի մասին տես Քոսյան 2000: Bryce 2005: 143f.: Kosyan 2006a: 87ff.

¹⁶⁹ KBo VI 28 ԴԿ 9ff. (տեքստի ամբողջական հրատ.՝ Գլուխ 2):

¹⁷⁰ CTH 40 (հրատ.՝ Güterbock 1956, Հայաստանի վերաբերող հատվածները՝ Գլուխ 3):

„այսպս“, անունը չի պահպանվել)¹⁷¹ հակառակորդների դեմ ռազմական գործողություններն իրականացնում էր երկրի արևելքում գտնվող Սամուխա քաղաքից¹⁷²: Տեքստում ասվում է, որ պետության բնօրրանը („Խաթթի երկիրը“) ավերված և քաղանկված էր կասկերի կողմից¹⁷³:

Ավանդաբար ներառվում էր, որ Խաթթուսիլիա III-ի տեքստում նկարագրվող համընդհանուր հարձակումը Խաթթիի վրա (այսպես կոչված „շրջանաձև ներխուժում“) եղել է միաժամանակյա, նույնիսկ փոխհամաձայնեցված գործողություն, որին կարող էին անուղակիորեն մասնակցել Միտտանիև և Եզիպատուր¹⁷⁴: Սակայն իրավացիորեն նկատվել է¹⁷⁵, որ այդպիսի հարձակման դեպքում Խեթական պետությունը ուղղակի կտրոհվեր և Թուդիաիլիաս III-ը չէր կարող վերականգնել կորցրածը նյութական և մարդկային ռեսուրսների բացակայության պատճառով: Այն, ինչ տեքստում ներկայացվում է որպես համաժամանակյա հարձակում, պիտի մեկնաբանել որպես պետության տարբեր շրջանների վրա մի զգալի ժամանակահատվածի ընթացքում տեղի ունեցած պարբերական հարձակումներ, որոնք Խաթթուսիլիա III-ը, ելնելով ինչ-ինչ քաղաքական նկատառումներից, միավորել է նրա հակառակորդների փոխհամաձայնեցված ավերիչ հարձակման մեջ:

Հարկ է նշել, որ ճգնաժամային իրավիճակը Խեթական տերությունում սկսվել էր շատ ավելի վաղ, դեռևս Առնուվանդաս I-ի կառավարման շրջանում, ում օրոք կազմված մի շարք տեքստեր վկայում են ոչ միայն կախյալ երկրների անհնազանդության, այլև բուն խեթական տարածքի վրա կասկերի հարձակումների մասին¹⁷⁶: Սակայն հարևան երկրների հարձակումները և կենտրոնական իշխանության

¹⁷¹ Սուպալիուլիուսաս I-ի հոր նույնանուն համար Թուդիաիլիաս III-ի հետ տես՝ Gurney 1973: 672ff.; 1979: 213ff.: Այս տեսակետը հաստատվում է Մաշատիլոյրի՝ Nr.76/15 նամակի վրայի կնիքի արձանագրությամբ: [N^o4KISIB «Šu-up-ri-lu-!]-i-u-ma LUGAL[GAL ²⁰⁰Ha-at-ti DUMU «Du-ut-ha-li-y)» LUGAL.GAL U[R.SAG] [Կնիքը Սուպալիուլիուսասի, [Խաթթիի մեծ արքայի- [Թուդիաիլի]ասի [որդու], մեծ արքայի, հ[երոսի]» (Alp 1980: 57 և Abb.3 + Taf.4), որը հենվում է նաև այլ փաստարկների վրա (Dinçol et al. 1993: 100f.):

¹⁷² Սամուխայի ավանդական տեղագրումը Վերին Եփրատի ավազանում, ոչ այնքան համոզիչ փաստարկների հիման վրա (Garstang and Gurney 1959: 32ff.) վիճարկվում է Մասնագետների մի զգալի խումբ այն տեղադրում է Հալիսի վերին հոսանքներում (Cornelius 1958: 375; Garstang and Gurney 1959: 36[-Ջարա (Zara)]; Goetze 1960: 47; Forlanini 1979: 178ff.[= Սիվաս քաղե (Sivas kale)]): կամ Հալիսի և Եփրատի վերին հոսանքների միջև (von Schuler 1965: 35 Anm.188; Laroche 1966: 270): Տես, սակայն, Օ.Գըրնեիի հետմահու հոդվածում այս առթիվ ավել քերականագիտությունը (Gurney 2003: 122ff.):

¹⁷³ “Դիպված 11”, 8ff. (Güterbock 1956: 64): Իսկ KBo VI 28 ԴԿ 14f.- ում հիշատակվում է հակառակորդի կողմից Խաթթուսասի հրդեհման մասին:

¹⁷⁴ Այս տեքստի համար տես՝ Carruba 1977: 141:

¹⁷⁵ Bryce 2005: 146f.

¹⁷⁶ Մասնավորապես, հարկ է նշել՝ 1) KUB XIV 1 + KBo XIX 38 (= CTH 149, հրատ.՝ Götze 1928)- որտեղ ներկայանում է խեթական արքայի նվազագույն հեղինակությամբ բնորոշվող իրավիճակ արևմտյան Փոքր Ասիայում (Տիպապալա-Խարիյատի երկրի դրածո կառավարիչ Մադդուվաստասի գործունեությունը), 2) KUB XXIII 72+ (= CTH 146, հրատ.՝ Gurney 1948: 32ff.; Kosyan 2006a), որտեղ ակնհայտ է միևնույն վիճակը Վերին Եփրատի ավազանում (խեթահայտակ Պախիուվայի ապստամբությունը), 3) KUB XVII 21+, KUB XXXI 124+, KUB XXIII

հեղինակության անկումը չէին միայն Խեթական տերության թուլացման և մասնատման պատճառները:

Խաթթիի աստվածներին ուղղված Մուրսիլիս II-ի մի աղոթքում¹⁷⁷ հիշատակվում է մեծաքանակ բնակավայրերի ամայացումը՝ արքայի պապի (Թուդիսալիյաս III) օրոք երկրում մոլեզնդ համաճարակի և սովի պատճառով: Շուրջ 20 տարի տևած համաճարակի խոշոր վնասների մասին է տեղեկացվում նրա մյուս աղոթքում¹⁷⁸: Մեկ այլ աղոթքում՝ ուղղված Արինեսա քաղաքի Արնի աստվածուհուն¹⁷⁹, որը Է.Լարոշի «Կատալոգում» վերագրված է Մուրսիլիս II-ին (CTH 376C), սակայն իրականում տիպիկ «միջին խեթերեն» տեքստից վերցված ներդիր է¹⁸⁰ և պիտի թվագրվի Առնուվանդաս I-ի և նրա կառավարմանը անմիջապես հաջորդող շրջանով¹⁸¹, մի հատված ուղղակի հիշեցնում է «շրջանաձև ներխուժումը»:

KUB XXIV 4 + KUB XXIV 3

49) ki-nu-na a-ra-ah-zé-na-an-te-eš [ud-ni-an-t]e-eš

50) hu-u-ma-an-te-eš KUR ¹⁸²KU.BABBAR-ti [wa-al-h]u-an-né-eš-ki-u-wa-an da-a-ir

49) «Այժմ հարևան [երկր]երը

50) բոլոր Խաթթի երկրի վրա սկսեցին [հար]ձակվել»:

*waih- «խփել, հարձակվել» բայը դրված է գործողության շարունակականություն նշող -šk- անանցով, որը վկայում է տևական հարձակումների մասին: Այստեղ է, որ KUB XXIV 4-ում (+ KUB XXX 12 կցարեկորը) անկա թշնամիների ցուցակը (տեքստում՝ «ապստամբ երկրներ») գրեթե նույնն է, ինչ KBo VI 28 Դ 4 9ff.-ում, իսկ աստվածների տաճարների ավերման մասին հիշատակությունը համահունչ է Առնուվանդաս I-ի հայտնի տեքստին¹⁸²:

Այսպիսով, վերը հղված տեքստերի հիման վրա պարզվում է, որ արդեն Առնուվանդաս I-ի կառավարման վերջին շրջանից երկրում խոր ճգնաժամ էր սկսվել, որը շարունակվեց նրա հաջորդի՝ Թուդիսալիյաս III-ի օրոք: Այս ընթացքում Խեթական տերության շատ տարածքներ անցան հարևան երկրների տիրապետության տակ: Թերևս, հենց Թուդիսալիյաս III-ի օրոք արքունիքը և վարչակազմը ստիպված էին լքել

¹⁷⁵ KUB XXIII 17; KUB XXXI 117+ (= CTH 375, հրատ.՝ Schuler von 1965: 152ff.; Lebrun 1980: 132ff.), որտեղ հիշատակվում է կասկերի հարձակումների հետևանքով հյուսիսի մի շարք քաղաքների, այդ թվում՝ պաշտամունքային խոշոր կենտրոն Աերիկի տաճարների ավերումը:

¹⁷⁷ KUB XIV 13 + KUB XXIII 124 (= CTH 378.IV, հրատ.՝ Götz 1930b: 242ff.; Lebrun 1980: 220ff.; Singer 2002: 64ff. [N.14]):

¹⁷⁸ Տեքստում բառացիորեն ասվում է հետևյալը. «[Մարդիկ մահանում էին] իմ հոր ժամանակ, մահանում էին իմ եղբոր [Առնուվանդաս II-ի - Ա.Ք.] ժամանակ, նրանք շարունակում էն մահանալ [իմ ժամանակ]: ... Արդեն 20 տարի Խաթթիում [մեծ քանակությամբ] մարդիկ մահանում էն: Խաթթիին [շատ է տուժել] համաճարակից» (Singer 2002: 56 [N.10]): Լույսը կրկնվում է նաև նրա մեկ այլ աղոթքում (Singer 2002: 57 [N.11]):

¹⁷⁹ KUB XXIV 3 + KUB XXX 12 (հրատ.՝ Gurney 1940: 22ff.; Carruba 1969: 239ff., 247f., կրկնօրինակը՝

CTH 376A [հրատ Singer 2002: 53 [N.8]):

¹⁸⁰ Houwink ten Cate 1970: 5, 68ff.

¹⁸¹ Carruba 1969: 247f., Anm.40.; Houwink ten Cate 1997: 59f.; Güterbock 1978: 136.

¹⁸² CTH 375 (Carruba 1969: 243).

Խաթթուսացը և հիմնավորվել արևելյան շրջաններում՝ Վերին երկրում, ժամանակավորապես կենտրոն դարձնելով Սամուխ քաղաքը¹⁸³:

Առաջիմ այնքան էլ պարզ չեն Խաթթիի թուլացման բոլոր պատճառները, սակայն հնարավոր է ենթադրել, որ դրանում էական գործոն պետք է համարել նաև տեական երաշտը, ինչի մասին ուղղակի վկայություններ են պահպանել Մաշատիոյութ հնավայրից (խեթ. Տապիզգա քաղաքը՝ ներկայիս Ջիլե քաղաքից 30 կմ. հարավ-արևմուտք) հայտնաբերված մի շարք նամակներ¹⁸⁴: Դրանք գրված են խեթական արքայի կողմից Տապիզգայում տեղակայված վարչակազմի ներկայացուցիչներին կամ հակառակը: Մաշատիոյութի նամակներից NN. 14, 24, 29, 53 և 79-ը վկայում են երաշտի մասին¹⁸⁵: 2.2ռֆների կարծիքով, պարզ չէ միայն, արդյոք այս բոլոր նամակները գրված են մինևույն տարում, թե խոսքը մի քանի տարվա մասին է: Նամակներից երևում է, որ արքան մեծ կարևորություն էր տալիս հացահատիկի և խաղողի այգիներից ստացվող բերքի խնդրին:

Խեթական բնօրրանում երաշտի մասին վերոհիշյալ տեղեկությունները, թերևս, հնարավոր չէ չափել Խաթթուսիլիս III-ի արդեն նշված տեքստում և Մուրսիլիս II-ի աղոթքներում և „ՍԳ“-ում նկարագրվող իրավիճակին (տես վերը): Այստեղ ներկայացված են՝

ա) Հարևան երկրների հարձակումները Խաթթիի վրա,

բ) Մայրաքաղաք Խաթթուսասի նվաճումը և ավերումը կասկերի կողմից,

գ) Բնակավայրերի ամայացումը,

դ) Երաշտը, սովը և զանգվածային մահացությունը:

ե) Բնակչության զանգվածային հեռացումը իրենց բնակավայրերից հարևան երկրներ:

Կարծում ենք, վերոհիշյալ երևույթները չէին կարող տեղ գտնել մեկ տարում մոլեզվող երաշտի հետևանքով: Երաշտի պատճառով բնակչության արտագաղթը հարևան երկրներ, այդ թվում Իսուվա և Հայասա¹⁸⁶, անկասկած, խոշոր չափերի հասնող աղետի հետևանքը պետք է լիներ: Այս առթիվ կարելի է վկայակոչել Սուպալիուլիումաս I-ի և կախյալ Միտտանիի արքա Շուտտիվազայի միջև կնքված պայմանագրում ներկայացված շրջանների ցուցակը, որոնց բնակչությունը հեռացել էր Իսուվա¹⁸⁷:

Ընդհանրապես, Կենտրոնական Փոքր Ասիան երկրագործական կենցաղավարման առումով հակասական պատկեր է ներկայացնում: Չնայած հողային ռեսուրսները

¹⁸³ Bryce 2005: 147.

¹⁸⁴ Նամակների հրատարակությունը՝ Alp 1991:

¹⁸⁵ Hoffner 2009: 65f. Սրանց պետք է հավելել Ա.Նե Մարտինոյի կողմից հղված նամակները՝ NN.24, 50, 65, 80 (De Martino 2005: 314):

¹⁸⁶ Այդ մասին տես Գլուխ 2-ում ներկայացված տեքստերը:

¹⁸⁷ Գուրտալիսա (^{URU}Gurtališša կամ Kurtališša), Արավանես (^{URU}Arawanna), Չազզիսա (^{URU}Zazzisa), Կալասմա (^{URU}Kalašma), Տիմ(ա)նա (^{URU}Tim(a)na), Խալիվա (^{URUSAG}Haliwa), Կարնա (^{URUSAG}Karna), Դուրմիտտա (^{URU}Durmitta), Ալիա (^{URU}Alha), Խուրմա (^{URU}Hurma), Խարանա (^{URUSAG}Harana), Թեգարամա (^{URU}Tegarama), Թեպուրչիյա (^{URU}Tepurziya), Խազգա (^{URU}Haža), Արմատանա (^{URU}Armatana)(Weidner 1923: ԴԿ 10ff.): Հիշատակվող տեղանունների տեղադրության քննարկումը տես Cornelius 1958: 239ff.; Դուորաքսե 1961: 174սև.:

բավարար են և հիմնականում բերրի, անկայն դրա հետ մեկտեղ կլիմայական պայմանները պարբերաբար արգելակում են բնակչության կենսագործունեության համար առաջնահերթ եշանակություն ունեցող հացահատիկային կուլտուրաների մշակումը: Բնական տեղումների պակասը, ժամանակից շուտ վրա հասնող ցուրտը և այլ հանգամանքներ հաճախակի հանգեցնում են բերրի անկմանը, որի հետևանքը բնակչության խոշոր զանգվածների համար անհնար է դարձնում գոյությունը իր բնակչության վայրերում¹⁹⁶:

Հարևան երկրների հարձակումները Ռեթական տերության բնօրրանի վրա, ամենայն հավանականությամբ, նույնպես երաշտի հետևանքը կարող էին լինել: Հատկանշական է, որ Մաշատիոյոյոսի մի ամբողջ խումբ նամակներում հիշատակվում են կասկերի հարձակումները Տապիզգայի մերձակայքի վրա¹⁹⁷:

Ռեթական տերության ներսում տիրող ծանր իրավիճակի գործում իրենց դերը կարող էին խաղալ նաև ներդիսաստիական խնդիրները, կապված գահաժառանգման հետ հենց Թուդխալիյաս III-ի օրոք:

Բանն այն է, որ աղբյուրները որպես վերջինիս հաջորդ եշում են Թուդխալիյաս անունով արքայազնի (սահկան), ով դրանցում հայտնի է որպես «կրտսեր Թուդխալիյաս» (Tudhaliya TUR): Սակայն ինչ-որ մի պահ այս Թուդխալիյասն այլևս չի հիշատակվում աղբյուրներում, փոխարենը առաջին պլան է մղվում արքայազն Սուպալիուլիումասը: Սուպալիուլիումասին հաջողվեց կազմակերպել պալատական հեղաշրջում, որի ընթացքում Թուդխալիյասը սպանվեց¹⁹⁸: Արդյոք հեղաշրջման կազմակերպիչը Սուպալիուլիումասն էր, թե նրա մայրը՝ Տադուխեպան կամ մեկ այլ անձ, պարզ չէ: Հայտնի է միայն այն, որ «կրտսեր» Թուդխալիյասի մայրը՝ գործող Քազուտի Սատանդուխեպան անհետանում է աղբյուրներից¹⁹⁹ և իր տեղը զիջում է նոր Քազուտուն՝ Տադուխեպային¹⁹⁹:

Գահաժառանգման համար պայքարը, բնականաբար, չէր կարող չանդրադառնալ Տերության կայունության վրա, ինչպես մեկ անգամ չէ, որ վկայված է Խաթթիի ավելի վաղ շրջանի և մ.թ.ա. XIII դարի պատմության տարբեր ժամանակահատվածներում:

¹⁹⁶ Bryce 2002: 73.

¹⁹⁷ Դրանք են՝ NN.1, 5, 6, 19, 24, 25, 27, 31, 37, 45 (De Martino 2005: 313):

¹⁹⁸ Bryce 2005: 154f.: Հեղաշրջումը և Թուդխալիյասի սպանությունը Սուպալիուլիումասի կողմից ուղղակիորեն հիշատակվում է Մուրսիլիս II-ի օրոք կազմված մի տեքստում, որն իրենից ներկայացնում է Խաթթիի բոլոր աստվածներին ուղղված աղոթք՝ կապված Ռեթական տերությունում 20 տարի մոլեգնող համաճարակի հետ (CTH 378.I, հրատ. Götz 1930b: 164ff.: տեքստն արձագանքում էր Singer 2002: 61ff.): Այստեղ ելվում է, որ աստվածները պատժել են Սուպալիուլիումասին և բոլոր այն անձանց, ովքեր ժամանակին մասնակցել էին Թուդխալիյասի սպանությանը:

¹⁹⁹ Սատանդուխեպան հետագայի խեթական տեքստերում ընդհանրապես չի հիշատակվում: Երա անուրը պահպանվել է միայն այսպես կոչված «խաչան կնիքի» վրա (գրված է հիերոգլիֆային գրով), որը կազմված է Ռեթական տերության ավարտական փուլում՝ Սուպալիուլիումաս II-ի օրոք (կնիքի հրատարակությունը և մեկնաբանությունները տես Dincol et al. 1993: 99):

²⁰⁰ Այս մասին տես, մասնավորապես, De Martino 2010: Ելենք նաև, որ «կրտսեր» Թուդխալիյասը կարող էր նույնիսկ որոշ ժամանակ կառավարել, նախքան Սուպալիուլիումասի կողմից գահազրկվելը, եթե իրոք նման ենթադրությունը իրավացի է (Dincol et al. 1993: 99; Miller 2004: 9):

Այդպես էր Նաթթուսիլիս I-ի մահից հետո գրեթե մեկ դար, Մուսլիմայիս II-ից հետո՝ Ռեխի-Թեշուբի և Նաթթուսիլիս III-ի կառավարման սկզբում, եան մ.թ.ա. XIII դարի երկրորդ կեսին (Թուղխալիյաս IV-ի և Թարխունտասասայի քույր-քազավորության արքա Կուրունտայի հակամարտությունը): Ասվածը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Տերության ներսում առկա ներքաղաքական ակալայությունն էր թերևս գլխավոր պատճառը, որ այն Թուղխալիյաս III-ի օրոք հայտնվեց ծայրաստիճան ծանր իրավիճակում: Այս համատեքստում իր ակտիվ մասնակցությունն ունեին եան Հայկական լեռնաշխարհի՝ ոչ հեռավոր անցյալում Ռեթական տերության գերիշխանության կամ ազդեցության տակ գտնվող երկու պետականությունները՝ Հայասան և Իսուվան, որոնք, օգտվելով հարմար առիթից, սկսեցին ասպատակել կամ առանձին տարածքներ եվանել Եփրատի աջափնյակում (այդ մասին տես ստորև):

Ահա այսպիսի իրավիճակում իշխանության եկավ Ռեթական տերության պատմության ամենանշանավոր արքան՝ Մուսլիմայիլուիմաս I-ը (մոտ. մ.թ.ա. 1345-1322թթ.), ում օրոք պետությունը հասավ իր եզրուրության զագաթնակետին: Մուսլիմայիլուիմասն արտակարգ եռանդուն և նպատակասուց անձնավորություն էր, ով դեռևս պատանեկան տարիներից ընդհուպ մինչև մահը անցկացրեց մշտապես ընթացող պատերազմներում: Նրա գործունեությանը, ինչպես Տերության ներքին կյանքի ամենատարբեր ոլորտներում, այնպես էլ արտաքին քաղաքականության մեջ բնորոշ էր ռադիկալ, ուղղագիծ վարվելակերպը: Նա կանգ չէր առնի ոչ մի բանի առջև իր նպատակներին հասնելու համար¹⁰⁰:

Ի տարբերություն իր նախորդների, նրա արտաքին քաղաքականությանը բնորոշ էր նորանվաճ երկրների ինտեգրումը Ռեթական տերության քաղաքական համակարգում: Հենց նրա օրոք սկսեց կիրառվել այսպես կոչված «քույր-քազավորությունների» ստեղծման պրակտիկան: Այդպիսի նպատակ էր հետապնդում նորանվաճ երկրներում կամ նախկինում խեթերի վերահսկողության տակ գտնվող շրջաններում Նաթթից կախյալ քազավորությունների կազմավորումը: Մուսլիմայիլուիմասն իր որդիներին երկուսին նշանակեց Տերության հարավային սահմանների մոտ գտնվող շրջանների ժառանգական արքաներ: Տելեպիևուսին հանձնվեց Կիցցուվատուսան (Կիլիկիա), իսկ Պիլասսիլիին՝ Կարգամիսը (Հյուսիսային Սիրիայում Միտասնիից նվաճված շրջանները): Այս էտնախորքի վրա կարող է որոշակիանալ եան Հայասայի հանդեպ տարվող քաղաքականությունը: Խուկկանային իր քույրերից մեկին կնության տալը՝ ամենայն հավանականությամբ, նպատակ ուներ խեթական արքայատոհմի իշխանությունը տարածել եան այս ավանդաբար դժվար կառավարելի երկրամասում: Ի դեպ, սովելի ուշ, արդեն մ.թ.ա. XIII դարի կեսերին այդ քաղաքականությունը հաջողությամբ կիրառեց Նաթթուսիլիս III-ը Հայասայի հարևան Իսուվայում (հետագայի հայկ. Օոփթ)¹⁰¹:

«Կրտսեր» Թուղխալիյասի մահից հետո Մուսլիմայիլուիմասը ձեռնարկեց Տերության տարածքային ամբողջականության վերականգնման գործը, որը սկսել էր դեռևս Թուղխալիյաս III-ը: Մուսլիմայիլուիմասը ակտիվորեն մասնակցում էր հոր

¹⁰⁰ Մուսլիմայիլուիմասի անձին բնութագրող լավագույնս ձևակերպել է Ջ.Միլլերը որպես «կոպիտանաբարամիտ և անզիջում տիրակալ» (Miller 2007: 261):

¹⁰¹ Տես Քոսյան 1997 (համապատասխան հղումներով):

արշավանքներին դեռես արքայազնի կարգավիճակով, սակայն թուղխալիյասի՝ պարբերաբար կրկնվող հիվանդության պատճառով վերջինս հաճախ ի վիճակի չէր անձամբ գլխավորելու զորքը: Երկրի վերամիավորումը¹⁹⁵ սկսվեց Մամուխա քաղաքից, ուր, մայրաքաղաք Խաթթուսասի անկումից հետո, ժամանակավորապես տեղափոխվել էր արքայական նստավայրը, և հիմնականում ավարտվեց արդեն Սուպալիուլիումաս I-ի կառավարման օրոք: Վերանվաճելով կորցրած տարածքները, Սուպալիուլիումաս անցավ նոր նվաճումների ի հաշիվ ավանդական հակառակորդ Միտտանիի, այս անգամ արդեն Տավրոսից հարավ՝ Միրիայում, որոնք նախկինում գտնվում էին Խաթթիի տիրապետությունից դուրս:

Սուպալիուլիումաս I-ի կառավարման շրջանի ժամանակագրության խնդիրը առայժմ քննարկման առարկա է Ռեթագիտական ուսումնասիրություններում ներկայումս գոյություն չունի ինչպես մ.թ.ա. XIV դարի, այնպես էլ այլ ժամանակահատվածների քաղաքական իրադարձությունների միասնական ժամանակագրություն¹⁹⁶: Ռեթական պատմության ժամանակագրումը գերազանցապես, եթե ոչ ամբողջությամբ, հենվում է Եզիպտոսի, Ասորեստանի և Բաբելոնիայի՝ գրավոր աղբյուրներով արձանագրված համաժամանակյա պատմության հետ ունեցած զուգահեռների վրա: Այդ է պատճառը, որ նման զուգահեռների բացակայության դեպքում մասնագետները ստիպված են բավարարվել Ռեթական տեքստերում արձանագրված իրադարձությունների փոխկապակցման հնարավորություններով: Ստորև և ընդհանրապես ներկա ուսումնասիրության մեջ օգտագործվում է այսպես կոչված «միջին ժամանակագրությունը»¹⁹⁷:

Այսպիսով, մ.թ.ա.1340թ. մոտերքում, նվաճելով Իսուվան և Ազին¹⁹⁸, Սուպալիուլիումասը մտավ Միտտանի (այսպես կոչված «սիրիական առաջին

¹⁹⁵ Սուպալիուլիումասի գործունեությունը նկարագրող տեքստերը չեն հիշատակում ինչպես այդ գործընթացի ավարտը, այնպես էլ արքունիքի՝ Խաթթուսաս վերադառնալու պահը: Խաթթուսիյա III-ի մի տեքստում (KUB XIX 9,9 [- CTH 83, հրատ.՝ Սոալ 1974.2: 6f.]) ասվում է, որ Սուպալիուլիումասն այն իրականացրել էր 20 տարում, սակայն նկատվել է, որ այս ժամկետը պիտի ներառեր նաև թուղխալիյաս III-ի արշավանքները, բացի այդ, այն ուղղակի կորացված է (Bryce 1989: 20), նման Kempinski 1993: 85ff. (գտնում է, որ 20 տարին իրական ժամկետն է): Սուպալիուլիումասի կողմից Ռեթական տերության վերականգնման վրա ծախված ժամանակի խնդիրը ներկայումս վիճահարույց է: Հնարավոր է, որ Խաթթուսիյացի ուղղակի կորացված ձևով ներկայացնել իր պապի գործունեության այս հատվածը, ինչպես նա խոսքոված գոյներով է ներկայացնում՝ շրջանաձև ներխուժումը՝

¹⁹⁶ Ռեթական պետության պատմության ժամանակագրության վերաբերյալ առկա հիմնական մոտեցումներն ամփոփված են հետևյալ աշխատություններում՝ Otten 1968; Wilhelm-Böse 1989: 74ff.; Astour 1989; Bryce 1989: 19ff.: Վեքսինը այս շարքում Ջ.Միլլերի վարկածն է (Miller 2007: 282ff.), ըստ որի Սուպալիուլիումաս I-ի կառավարման շրջանը պետք է մի քանի տարով ստանկ վերն (1356-1330B.C.), այս տեսակետը հենվում է KUB XIX 15 + KBo L 24 տեքստի ընձեռած հնարավորությունների վրա:

¹⁹⁷ Ռեթական տերության պատմության ժամանակագրման խնդիրների, այդ թվում՝ Միջին ժամանակագրության՝ համար տես Bryce 2005: 375ff.:

¹⁹⁸ Իսուվայի և Ազինի նվաճումը հիշատակվում է Միտտանիի արքա Եատտիվազայի հետ կնքված պայմանագրում (- CTH 51, հրատ.՝ Weidner 1923: 2ff.; Beckman 1996: 43):

պատերազմը»¹⁹⁹։ Իսկ կյանքի վերջին շրջանում (մոտ. 1227-1228թթ.) նա վերջնականապես եվաճեց Միտոսանին և Հյուսիսային Սիրիան, այստեղ հիմնելով երկու քույր-պետություններ՝ Կարգամիսը և Հալեպը, որոնց արքաներ նշանակվեցին նրա երկու որդիները՝ Պիյասսիլին (նույնն է ինչ Շարրի-Կուշուխը) և Տեկպինուսը։

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ ԱԶՋԻՆ ԹՈՒԴՆԱԼՈՒՅԱՍ III-Ի ԵՎ ՍՈՒՊՊԻԼՈՒԼՈՒՄԱՍ I-Ի ՕՐՈՔ

Հայաստյի և Ազգիի տեղադրության և հարաբերակցության խնդիրը

Նախորդ բաժնում ներկայացված խեթական տեքստերը որոշակի պատկերացում են տալիս մ.թ.ա. XIV դարում Հայաստյի և Ազգիի ու խեթական տերության փոխհարաբերությունների մասին²⁰⁰։

Մակյան նախքան այդ հարցին անցնելը անհրաժեշտ է պարզել մի կարևոր խնդիր, այն է՝ խեթական աղբյուրներում Հայասա և Ազգի տերմիններով բնորոշվող քաղաքական միավորների հարաբերակցության հարցը։

Մասնագետների մոտ առայժմ չկա միասնական կարծիք այս խնդրի վերաբերյալ։ Առաջին ուսումնասիրողներից է.Ֆոտերը գտնում էր, որ նախապես սրանք առանձին քաղաքական կազմավորումներ էին, որոնք հետագայում միավորվել են. իսկ Սուպպիլուլիումաս I-ի և Ռուկկանայի միջև կնքված պայմանագրում Հայասան և Ազգին կիրառվել են որպես հոմանիշներ²⁰¹։ Մի շարք վաղ հետազոտողներ այս երկուսը դիտում էին որպես միասնական պետականություն, ընդ որում նրանց կարծիքով Ազգին պետք է հանդիսանար Հայաստյի արևմտյան մասը²⁰²։ Այլ ճանապարհով էր գնում Գր.Նավասեցյանը, ում կարծիքով երկու տերմինները միևնույն երկրի տարբեր անվանումներն են, ընդ որում Ազգին տարածքային, իսկ Հայասան էթնիկ բովանդակություն ուներ²⁰³։ Մեծ թվով այլ հետազոտողներ առաջարկել են տարբեր տեղադրություններ Գալլ գետի հովտից և հարավներձևածովյան շրջանից մինչև Վանա լիճ և Արձնիք²⁰⁴։

Նկատի առնելով Հայասան և Ազգին հիշատակող խեթական աղբյուրների տեղեկությունները, մենք, հետևելով վաղուց ի վեր մի շարք մասնագետների կողմից առաջ քաշված տեսակետին²⁰⁵, վերջերս փորձեցինք կրկին հիմնավորել այն տար

¹⁹⁹ Սուպպիլուլիումասի սիրիական պատերազմները հանգամանորեն հետազոտված են (Klengel 1965: 31ff.; 1970: 218ff.; 1999: 155ff.; Beyce 1989: 19ff.; 2005: 155ff. [աղբյուրների և զրականության հղումներով]։ Freu 1992: 39ff.):

²⁰⁰ Տեքստերի գիտական տառադարձումը, տեքստաբանական մեկնաբանությունները և թարգմանությունը տես վերը՝ Գլուխ 2։

²⁰¹ Forrer 1931: 4f.

²⁰² Göze 1930: 25; Friedrich 1930: 103f.; Garstang and Gurney 1959: 29ff.; Adontz 1946: 28,40; Մարտիրոսյան 1957: 118; Forlanini 1979: map և պլև։

²⁰³ Kapanjian 1948: 37.

²⁰⁴ Կարծիքների տեսությունը տես RGTC VI 1: 59f., 63f.; VI 2: 19, 22; Քոսյան 2004ա: 44-45.

²⁰⁵ Mattonden 1956: 106, 126ca.; Haas 1985: 23; Մասնավորապես, Հ.Մանանդյանի կարծիքով

փաստարկներով, առաջարկելով այս երկուսի տեղադրությունը Վանա լճին հյուսիսից և արևմուտքից հարող շրջաններում²⁰⁶: Այդպիսի տեղադրության համար մենք եկատի ենք ունեցել խեթական տեքստերի ընձեռած հնարավորությունները: Մեր փաստարկների շարքում առանձնացնենք հետևյալները:

ա. Հայասան և Իսուվան պետք է լինեին հարևաններ կամ գրեթե հարևաններ: Մուպպիլուլիումաս I-ի գործունեությունը նկարագրող տեքստերից մեկում²⁰⁷ խոսվում է *Խաթթիից* Հայասա փախած բնակչության մասին: Խեթական զորքը Իսուվայից մտնում է Հայասա, անցնելով Մուխխապա երկիր, հետո՝ Լախա լեռ(ներ) և մտնում է Հայասա: Չնայած Մուխխապան այլևս չի հիշատակվում, սակայն համադրությունը խեթ. Մուխմա և ասորեստանյան աղբյուրների Մուխմուի հետ²⁰⁸ կարող է հիմնավորել վերջինիս տեղադրությունը Եփրատի և Արածանիի միջև: Այս առումով բավական գրավիչ է հեջում Վ.Խաչատրյանի համադրությունը Մուխխապայի և հայկ. աղբյուրների Օլխանիստ լեռնանվան հետ (վերջինս հանդիսանում Բյուրակեի լեռների արևելյան հատվածը)²⁰⁹:

բ. Հաջորդ փաստարկը Կումմախա քաղաքի հանգուցային դիրքն է խեթերի և Հայասայի շփման գոտում: Այդ մասին ակնարկում են Թուդխալիյաս III-ի և Մուպպիլուլիումասի արշավանքը Հայասայի դեմ և Կումմախայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը (տես ստորև), ինչպես նաև ավելի վաղ ապստամբ Պախխուվայի դեմ Առնուվանդաս I-ի մղած ճակատամարտը, որին մասնակցում էր նաև Արխիտա քաղաքի զորքը: Այստեղ կարևորն այն է, որ այս քաղաքի աստվածը հիշատակվում է որպես «հայասական/ազգիական աստված» Աննիյայի հետ Մուրսիլիս II-ի կնքած պայմանագրում (KUB XXVI 39)²¹⁰: Վերջին փաստը կարող է վկայել, որ Կումմախայի ճակատամարտը մղվում էր հայասական տարածքի հարևանությամբ:

գ. Միևնույն Առնուվանդաս I-ի տեքստում որպես Պախխուվայի ապագա լոյալության երաշխավորներ հանդես են գալիս երկու քաղաքներ (ավելի ստույգ երեքը,

Հայասան զբաղեցնում էր Վանա լճի հյուսիսային և արևմտյան առափնյա շրջանները մինչև Կարասու-Եփրատ ընկած հատվածը, ընդ որում դրա համանուն մայրաքաղաքը նույնն է ինչ Սաբզոն II-ի մ.թ.ա. 714թ. արշավանքի ընթացքում հիշատակվող ²¹¹Սաչաև քաղաքը: Այս առումով շատ ավելի ուղղակի դիրքորոշում ունի Ս.Պետրոսյանը, ով Հայասայի նման տեղադրությունը համարում է «հաստատված» (Петросян 1987: 79): Հայասայի մերձվանաճյան տեղադրությունը հնարավոր էր համարում նաև Է.Յոտերը, ում կարծիքով Հայասայի՝ «Կղզու վրա գտնվող» Արիպաս քաղաքը կարող է տեղադրվել Վանա լճի ափին ընկած որևէ թերակղզում (Forrer 1931: 16ff.), չնայած նա ընդհանուր առմամբ հակված էր Հայասան որոնել ինչ-որ տեղ Բարձր Հայքում՝ Երզնկայի դաշտից հյուսիս (վերջինս նա համարում էր Հայասայի և Խեթական տեղության շփման գոտին):

²⁰⁶ Տես Քոսյան 2013ա: 53-63; Kosyan 2015: Հայասայի մերձվանաճյան տեղադրության հավանականության մասին վարկածն առաջ քաշվեց համեմատաբար վերջերս ականավոր ինքնազեղ Օ. Գըրնիի հոդվածում (Gurney 2003: 120f.)

²⁰⁷ Güterbock 1956: 83f., *Fragm.*25; նաև նույն տեքստի պատճենը՝ KUB XI 8 (Klengel 1968: 66ff.).

²⁰⁸ Առաջարկել է դեռևս Ա.Գյոթցեն (Goetze 1940: 47 n.181):

²⁰⁹ Վաչերթոս 1971: 114, որում.266; Խաչատրյան 1998: 58.

²¹⁰ Այս տեքստի հրատարակությունը տես Forrer 1931: 6f.; Haas 1985: 24 (հատվածական); Քոսյան 2005 (լիակատար):

որոնցից մեկի անվանումը կորսվել է)՝ Պիտոխյարիգան և Դուզգաման: Մասնագիտական հրատարակություններում Պիտոխյարիգան, սկսած Գարստանգից և Գըրնիից, տեղադրվում է Հալիսի մերձակայքում²¹¹: Մակայն Դուզգամայի պատկանելությունը հայաստան տարածքին ստիպում է վերանայել այդ տեսակետը: Դժվար է պատկերացնել Հայաստան/Ազգիում ընկած քաղաքի և հալիսյան տարածաշրջանում գտնվող քաղաքի համատեղ մասնակցությունը խեթերին հակամարտ Պախիուվայի միջադեպը հարթելուն ուղղված երաշխավորության գործին: Հնարավոր ենք համարում ենթադրել խեթական քաղաքի անվանը համահունչ կամ շատ նման հենդո մեկ այլ, ավելի արևելյան քաղաքի առկայություն եփրատյան գոտում: Իսկ այդպիսիք բավական շատ են և դրանց մի մասի անունները այսօր էլ շարունակում են գոյատևել աղավաղված ձևով (Peceric – հայկ. Բագայառիճ, Pegerig՝ Կումմախայից հյուսիս-արևմուտք, Pertek՝ Կեբանմադենի մոտ, հայկ. աղբյուրների Բթառիճ՝ Երզնկայի դաշտում, Ժաման. Ջիմին գյուղից 4 կմ հարավ-արևելք)²¹²:

դ. Վերջապես, կարևոր փաստարկ պետք է համարել Հայաստանի և Ազգիի տեղադրության համար առայժմ չօգտագործված խեթական մի գուշակային տեքստում²¹³ հիշատակվող տեղանունները: Տեքստը ներկայացնում է գուշակային հարցում դեպի Ազգի խեթական զորավար Տատտամարտի գլխավորությամբ կազմակերպված արշավանքի կապակցությամբ: Արշավանքի ընթացքում հիշատակվում են խեթական տեքստերից արդեն հայտնի Ուրա, Իստիտինա և Նեմնուվա, ինչպես նաև այլ տեքստերում այլևս չվկայված Ուտկունիսա և Տավատենա քաղաքները: Չխորանալով վերոհիշյալ քաղաքների տեղադրության առեչությամբ առաջարկված տեսակետների մեջ, նշենք սրանցից երկուսի՝ Ուտկունիսայի և Նեմնուվայի հիշատակության ընձեռած հնարավորությունները: Մեր առաջարկը հետևյալն է. սույն Ուտկունիսան հնարավոր է համադրել միջին ասորեստանյան արքա Սալմանասար I-ի դեպի Ուրուատրի երկիր կազմակերպած արշավանքի ընթացքում ի թիվս 8 երկրների հանդես եկող ⁶¹⁰⁸Uatqun, Աշշուրբեղկալայի ⁶¹⁰⁹Jarkun և Աշշուրնածիրպալ II-ի ⁶¹⁰⁸Atkun-ի հետ²¹⁴: Ինչ վերաբերում է Նեմնուվային, ապա վաղուց ի վեր առաջարկվել է դրա համադրությունը Սալմանասար I-ի մինևույն տեքստում հիշատակվող ⁶¹⁰⁸Himme-ի հետ²¹⁵:

Այսպիսով, վերոհիշյալ փաստարկները կարծես իրոք նշում են, որ Հայասան (նաև Ազգին) կարող էին գտնվել մերձեփրատյան գոտում, ավելի ստույգ՝ Եփրատից մինչև Վանա լիճ ընկած շրջանում և դրանք մասնակիորեն պետք է համընկնեն միջին ասորեստանյան տեքստերի Ուրուատրիի հետ:

²¹¹ RGTC VI/1: 319f.

²¹² Հակոբյան և մյուսներ 1986: 682-683: Միջնադարյան հայկական աղբյուրներից վերցված բնակավայրերի հետ համադրության համար տես Քոսյան 2004ա: 81-82:

²¹³ KUB XLIX 11, հատվածական հրատ.՝ Kosyan 2011 (այնտեղ էլ այդ տեղանունների հնարավոր տեղորոշման մասին):

²¹⁴ Kosyan 2011: 91; Քոսյան 2013ա: 58. Ուտկունիսայի և դրա՝ ասորեստանյան տեքստերում վկայված համարների հնարավորության մասին առաջինը կարծիք է հայտնել Ե.Գրեկյանը (Գրեկյան 2005: 272):

²¹⁵ Sommer 1947: 5ff.; Дьяконов 1951: N.10,39.

Ոչ վերաբերում է Հայասանի և Ազգիի նույնությանը, այս այստեղ իրոք խնդիր կա և առաջին հերթին դա վերաբերում է ղեպի արևելք ուղղված Մուրսիլիս II-ի արշավանքները նկարագրող տեքստերին: Ինչպես վաղուց ի վեր նկատվել է Ջ.Գարսթանգի և Օ.Գըրնիի կողմից²³⁶, ովքեր այս երկու տեքստերի առնչությամբ նշում են, որ դրանք «աներևակայելիորեն խառնված են» աղբյուրներում, հատկապես Մուրսիլիսի տարեգրություններում: Իրոք, այստեղ իրական խառնաշփոթ է տիրում, երբ թե Հայասան, թե Ազգիի մեկընդմեջ հիշատակվում են որպես խթանական արքայի հակառակորդներ, այսպիսի տպավորություն ստեղծելով, որ դրանք նույնական են: Թողնելով այս խնդիրը հետագա ուսումնասիրությունների համար, չնայած բավական տարօրինակ է ենթադրյալ երկու տեղանուններով միևնույն երկիրը նշելու փաստը, արձանագրենք միայն, որ այս առնչությամբ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ մի կարևոր հանգամանք: Դա այն է, որ Հայասանի վերջին հիշատակությունը խթանական տեքստերում թվագրվում է հենց Մուրսիլիսի արշավանքների շրջանով, որից հետո բացառապես առկա է Ազգի: Նույնիսկ KUB XVIII 2-ում, որը թվագրվում է մոտավորապես Խաթթուսիլիս III - Թուդիսալիյաս IV (մ.թ.ա. 1270-1220-ական թվականներ) շրջանով, Հայասանի կառավարիչ Խուկկանան հիշատակվում է որպես «ազգեցի» (տես ստորև): Եվ այն, որ Խաթթուսիլիս III-ի հայտնի տեքստում («շրջանաձև ներխուժում», տես վերը, Գլուխ 2) խոսվում է Ազգիի կողմից Վերին երկրի գրավման մասին ընդհուպ մինչև Սամուխա, չի կարելի ընդունել որպես հիմք դրանց նույնականության համար:

Մեր խնդրի պարզաբանման համար առայժմ գլխավոր կովաններից մեկը Վերին երկրի տեղադրությունն է, որը Ջ.Գարսթանգի և Օ.Գըրնիի աշխատության հրատարակությունից հետո սովորաբար տեղադրում են Եփրատի մեծ կենտանից մինչև Հալիսի վերին հոսանքների շրջանում²³⁷: Սակայն պարզ չեն այդ տարածքի իրական չափերը: Այն կարող էր տարածվել նաև շատ ավելի արևելք: Այս առումով արժանի է հիշատակման վաղ միջնադարյան Հայաստանի նահանգներից մեկի անվանումը՝ Բարձր Հայք, որն ընդգրկում էր մի նշանակալից տարածք: Ըստ պահպանված տեղեկությունների, նրա սահմաններն էին՝ հյուսիսում Անտիպոնտական լեռները, արևելքում Կարգապազարի, Դներոյնի և Կարագոյլի լեռները, հարավում Բյուրակնի լեռնաշղթայի հարավային ստորոտները, իսկ արևմուտքում Գալլ և Արևմտյան Եփրատ գետերի ջրբաժան բարձրությունները²³⁸: Այսինքն, այն համապատասխանում է ներկայիս Էրզրումի վիլայեթին: Թ.Հակոբյանը նշում է, որ Անանիա Շիրակացին Բարձր Հայքը համարում էր հենց Կարինի երկիրը, մի տեքստի, որն ավելի գործածական էր միջնադարյան Հայաստանում, քան Բարձր Հայքը:

Իհարկե, ասվածը չի կարելի հիմք ընդունել համադրելու Վերին երկիրը Բարձր Հայքի հետ, սակայն թույլ կտա ձևակերպելու աշխատանքային վարկած՝ ճշգրտելու համար խթանական աղբյուրների Վերին երկրի տեղադրությունը: Ամեն դեպքում Վերին երկրի տարածումը ներկայումս ընդունված տեղադրությունից շատ ավելի արևելք կարող է լավ հեռանկարներ բացել քննարկվող ժամանակաշրջանի պատմական

²³⁶ Garstang and Gurney 1959: 36.

²³⁷ RGTC VI/1: 293f.

²³⁸ Հակոբյան 1968: 219:

աշխարհագրության ուսումնասիրության համար:

Կարծում ենք, որ Հայասա և Ազգի տերմինների հաճախակի փոխնիփոխ կիրառությունը կարելի է հեշտությամբ բացատրել հետևյալ կերպ, եթե դրանք դիտարկենք որպես միմյանց հետ որոշակի դաշնակցային կապերով կապված երկու ցեղային կառույցներ: Հայասայի և Ազգիի հարաբերակցության բնույթը ժամանակին լավ էր ձևակերպել հուլանդացի խեթագետ Ֆ.Հոուվինք տեև Կատեն, այն որակելով որպես «խարխուլ համադաշնություն»: Իրոք, հեարավոր չէ այլ կերպ ընկալել միևնույն տարածքի նկատմամբ երկու տարբեր տերմինների կիրառությունը: Այստի ունենալով այս հանգամանքը, մենք հակված ենք դրանք առանձնացնելու, տեղադրելով միմյանց հարևանությամբ: Ընդ որում հեարավոր է նույնիսկ ենթադրել, որ այս երկմիասնական քաղաքական միավորը կարող էր իրենից ներկայացնել երկու տոհմերից ծագող և միմյանց հետ սերտորեն, խնամիական կապերով կապված ցեղերի դաշինքի հիման վրա ստեղծված միավորում: Այսպիսի ենթադրության համար կարելի է վկայակոչել Մարիյա անվան հիշատակությունը մի տեքստում որպես Հայասայի կառավարիչ (Մարիյասի պայմանագիրը), իսկ ավելի ուշ տեքստում (պայմանագիր Մուրախիյա II-ի և Ազգիի արքա Աննիյայի պայմանագիրը) որպես Աննիյայի նախորդ (պապ կամ հայր-տես ստորև):

Հայասայի և Ազգիի մերձվանալճյան տեղադրության մասին վարկածը մեծ հեարավորություններ կարող է ընձեռել նաև հեագույն Հայաստանի պատմության առավել վիճահարույց խնդիրներից մեկի պարզաբանման ուղղությամբ: Խոսքը Ուրարտու-Հայաստան հարաբերակցության խնդիրն է, որը տարեցտարի ահագնացող հետաքրքրություն է առաջ բերում գիտական և մերձգիտական շրջանակներում, իբ նշանակությամբ գրեթե հավասարվելով «հայկական հարցին»:

Ուրարտական պետության կազմավորման կոնկրետ արեալը այսօր պարզ չէ: Մասնագետները գրեթե համակարծիք են այն հարցում, որ Տուշպա մայրաքաղաքը (ներկայիս Վան քաղաքը) վերածվում է պետության կենտրոնի միայն դրա գոյության ինչ-որ փուլում²⁷⁷: Ընդ որում որպես ապագա պետության կազմավորման նախնական կենտրոններ են ենթադրվում երկու տարածքներ՝ ա) Վանա լճի հյուսիսային և արևմտյան մերձափնյա շրջանը և բ) Վանից շատ հարավ ընկած Մուժամիրը: Ուրարտական քաղաքակրթության բնորոշ առանձնահատկությունների մի մասի (միջազգետրյան սեպագրի փոխառումը, բարձրարևոտակը, որմնակաքրը) աղբյուր է համարվում հենց այս երկրորդի մասնակցությունը²⁷⁸:

Ինչ վերաբերում է առաջին կենտրոնին, ապա դրա վկայություններից մեկն է առընտեսանյան արքա Մալմանասար III-ի մ.թ.ա. 856թ. արշավանքի ընթացքում Արձաշբու քաղաքի հիշատակությունը որպես Ուրարտուի արքա Արամուի քաղաք: Այս քաղաքի անունը վաղուց ի վեր համադրվել է Վանա լճի հյուսիսային ափին գտնվող

²⁷⁷ Տեւ, մասնավորապես, Арутюнян 1970: 119սւ.:

²⁷⁸ Akurgal 1968: 63; Van Loon 1966: 173; Kessler 1986: 66 և այլ: Կարծիք կա այն մասին, որ առընտեսանյան ազդեցություն պետք է համարել Վանի թագավորության վարչաքաղաքական կառուցվածքը, ուրարտական արքաների տիրադոսաշարը (Kalaç 1994: 18): Ուրարտական պետության վրա հարավային՝ միջազգետրյան զգալի ազդեցության մասին տես նաև Քոսյան 2013գ:

Արծկէ (Ժաման. Աղիջնազ) կամ Արճէշ (Ժաման. Էրջիշ) քաղաքների անվան հետ²²¹: Լշենք նաև այս նույն շրջանում ուրարտական արքա Մենուայի՝ Մուշից հայտնաբերված արձանագրության մեջ հիշատակվող Արխի երկրանունը (13th Arhi)²²²: Վերջինս Գ.Ջանուկյանը համադրել էր խեթական աղբյուրների Արխիտայի, իսկ Գ.Մարգարյանը՝ այս նույն տարածաշրջանում վաղ միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հիշատակվող Հարք գավառի (Պլինիոս Ավագի հիշատակած Archene-ն Արածանիի ավերին) անվան հետ²²³: Այս երկուսը (հայկական և ուրարտական տեղանունները) արտաբուստ շատ նման են խեթական KUB XXIII 72+ տեքստում որպես ապստամբ Պախխուվայի դաշնակից հիշատակվող ¹⁰⁸Arhita տեղանվանը (տես վերը): Վերջինիս աստծո հիշատակությունը խեթա-հայաստական դաշնագրում (Մուրսիլիս II – Հայաստայի արքա Անեիյա) որպես հայաստական աստված կարող է օգտակար լինել ինչպես Հայաստայի տեղադրության, այնպես էլ Հայաստայի և հետագայում հանդես եկող Ուրարտուի միջև առնվազն տարածքային ընդհանրության մասին տեսակետի հիմնավորման հարցում:

Իսկ այժմ ներկայացնենք նախորդ գլխում տեղ գտած խեթական տեքստերի համառոտ բովանդակությունը և դրանց մեկնաբանությունը²²⁴:

ՌԵԹԱԿԱՆ ԱՐՄՅՈՒՐՆԵՐԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

Սույն աշխատության շրջանակներում քննարկվող Ռեթական տեքստի և Հայաստայի փոխհարաբերությունները, որոնք կազմում են «Թուդխալիյաս III – Մարիյաս» և «Մուսպիլուլիումաս I – Խուկկանա» պայմանագրերի պատմական ետնախորքը, ընդգրկում են բավական տեսական ժամանակահատված, մոտավորապես մ.թ.ա. XV դարի վերջերից մինչև XIV դարի 30-ական թվականները: Հենց այս շրջանի խեթական տեքստերում են անվանապես հիշատակվում Հայաստայի՝ աղբյուրներում վկայված չորս արքաները՝ Կարանին, Մարիյան, Խուկկանան և Անեիյան:

«Պայմանագիր Առուվանդաս I-ի և վերինեփրատյան երկրների միջև» (KUB XXIII 72+)

Այս պայմանագրում, որի էտնախորքում ընկած էր Պախխուվայի ապստամբությունը և Առուվանդաս I-ի շարունակական ջանքերը՝ վերահաստատելու իր սասանված ազդեցությունը արևելքում, Հայաստ կամ Ազգի տերմինները վկայված չեն: Սակայն Պախխուվայի միջադեպի առնչությամբ հիշատակվում են երեք քաղաքներ, որոնցից երկուսը արդեն Թուդխալիյաս III-ի օրոք, ենթադրաբար, պիտի գտնվեին Հայաստայի կազմում: Դրանք են՝ Դուկկաման (որի կառավարիչ Աիսսին ապագայում Պախխուվայի լոբալության երաշխավորներից էր) և Արխիտան՝

²²¹ Аргутинен 1985: 34с. (նախորդ ուսումնասիրությունների հղումներով):

²²² Аргутинен 1985: 43.

²²³ Jahukyan 1961: 359; Մարգարյան 1988: 93:

²²⁴ Վերոհիշյալ տեքստերից համ.2-7-ը տես Գլուխ 2:

Պախխուվայի դաշնակիցը)²²⁵:

Պախխուվայի և վերինեփրատյան երկրների հետ Առնուվանդաս I-ի կնքած պայմանագրում Դուկլամայի կառավարչի վրա դրված պարտավորությունը կարող է վկայել այն մասին, որ Հայաստանի տարածքը կամ առնվազն որոշ մասը նախորդող շրջանում արդեն պիտի կապված լիներ Խաթթիի հետ, թերևս, Թուրխալիյաս II-ի արևելյան արշավանքների արդյունքում: Թուրխալիյասի արևելյան արշավանքները նկարագրող տեքստում²²⁶, որի ընթացքում նվաճվեց Իսուվան, թեև Հայասան անվանապես չի հիշատակվում (թերևս, պատճառը նրա „Տարեգրությունների“ պակասավոր բնույթն է), սակայն դա ենթադրելի է: Բանն այն է, որ նրա կառավարման շրջանով թվագրվող երկու տեքստերում կան հստակ ակնարկներ այն մասին, որ Հայաստանի առնվազն որոշ շրջաններ պետք է գտնվեին Խեթական տերության ազդեցության ներքո:

Դրանցից առաջինը իրենից ներկայացնում է Խեթական տերության քաղաքական ազդեցության հյուսիս-արևելյան գոտում գտնվող շրջանների բնակավայրերի հետ զինծառայության մասին կազմված մի փաստաթուղթ-ցուցակ (ավելի ճշգրիտ՝ բնակավայրերի ցուցակ)²²⁷: Արտոն ծառայության վերցված զինվորները թվարկված են անվանապես և ըստ համապատասխան բնակավայրերի: Վերջիններիս շարքում առնվազն մեկը՝ Էրիսիտան (^{URU}Erhita) նույնական է KUB XXIII 72+-ում որպես արևելյում Խաթթիի հանդեպ թշնամական դիրքորոշում ունեցող և Պախխուվայի դաշնակից Արիսիտային (բառասկզբի է-ն կարող է գրչի կողմից օտար անվան թյուրընկալման արդյունքը լինել)²²⁸: Հաջորդը Տեմիյան է (^{URU}Temiya), որը նույնական է մինևույն KUB XXIII 72+-ում որպես պախխուվացիների կողմից ասպատակվող Տիմիյա քաղաքին: Վերջինս իրավացիորեն համարվել է Երզնկայի դաշտում գտնվող Ջիմին բնակավայրի հետ (բյուզանդական աղբյուրների Տիմենոս)²²⁹: Տիմիյա/Տեմիյան պետք է գտնվեր թե՛ ոչ Հայաստանի կազմում, ապա առնվազն նրա հետ սահմանակցող գոտում:

Այս նույն տեքստում հիշատակվող մեկ այլ բնակավայր նույնպես կարող է վկայել գորահավաքի ընդգրկած տարածքի ձգվածության մասին դեպի արևելք, այն է՝ Եփրատի և Վանա լճի միջև ընկած շրջանը: Խոսքը Մալա (^{URU}Sala) անվանումը կրող տեղանվան մասին է, որը խեթական տեքստերում վկայված է, բացի այս տեքստից, ընդամենը մեկ անգամ՝ խեթական օրենքների հ.54 հոդվածում ի թիվս մի շարք նմանատիպ հեռավոր շրջանների, որոնց բնակչությունը ազատված էր հարկերից և

²²⁵ Պախխուվայի ասպտամբությանն առնվող իրադարձությունների և դրա հետ կապված՝ վերահիշյալ քաղաքների մասին տես Քոսյան 2000: 165-174; Kosyan 2006a: 87ff.; Քոսյան 2013ա: 55-56:

²²⁶ Carruba 1977: 137ff.

²²⁷ Տեքստի լիակատար հրատ. տես Schuler von 1965: 142ff.; նաև Քոսյան 2004գ: 472-484 (մեր խնդրին վերաբերող հատվածի գիտական տառադարձումը և մեկնաբանությունները):

²²⁸ Արիսիտա/Էրիսիտայի հայաստական պատկանելությունը կասկած չի հարուցում, քանի որ այլ քաղաքի Ամպրուպի աստվածը հիշատակվում է խեթա-հայաստական մի պայմանագրում՝ հայաստական կողմի աստվածների ցանկում (KUB XXVI 39 24 IV 32, հրատ.՝ Քոսյան 2005):

²²⁹ Хачатурян 1971: 86с.л.; Խաչատրյան 1998: 54; Forlanini, Marazzi 1986: Tav.XVI; Քոսյան 2004ա: 97:

հարկադիր աշխատանքներից²²⁰: Ժամանակին Գր.Նափանցյանը Սալան համադրել էր հայկական Սլկոնի նախարարական տոմսանվան հետ և, ելնելով դրանից, առաջարկել այն տեղադրել Արածանիի ավերին՝ Մամիկոնյանների Ողական ամրոցի շրջանում²²¹: Որ վերոհիշյալ Սալան իսկապես կարող էր գտնվել հետագայի հայկական Տուրուբերան նահանգում կամ դրա անմիջական մերձավորությամբ, կարելի է վկայակոչել մ.թ.ա. XIII դարի ասորեստանյան արքա Մալանեսսար I-ի՝ դեպի «Ուրուատրի երկրներ» կազմակերպած արշավանքը, որի ընթացքում վերջինիս անվանապես հիշատակվող երկրների շարքում հանդես է գալիս ²²²Salua-ն (KUR sa-lu-a)²²²:

KUB XXIII 72+-ի ենթատեստում վերոհիշյալ քաղաքների դերը՝ Հայասա կամ Ազզի տերմինների բացակայության պայմաններում, լուրջ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ այս ժամանակաշրջանում սույն քաղաքական միավորը դեռևս ձևավորված չէր որպես այդպիսին (կամ, առնվազն, դեռևս այդ անունով չէր ընկալվում խեթերի կողմից): Մրանից կարելի է ենթադրել, որ KUB XXIII 72+-ը հնարավոր է համարել terminus ante quem Հայասայի կազմավորման համար²²³: Այս ենթադրությունը, սակայն, առայժմ այլ փաստարկներով հնարավոր չէ հիմնավորել²²⁴:

Տապիզգա քաղաք առաքված՝ խեթական արքայի նամակը (Մաշատիոյուք 96)

Այս նամակն առաքված է Տապիզգա քաղաքում²²⁵ գտնվող ինչ-որ բարձրաստիճան

²²⁰ Սալայի հիշատակությունների և մասնագիտական զբաղանքության մեջ առկա տեսակետների մասին տես RGTC VI/1: 331 և Քոսյան 2004ա: 84: Այս քաղաքների հնարավոր տեղադրության և կարգավիճակի մասին տես Collins 1987: 136ff.: Դատելով այս երկրորդ հիշատակությունից, Սալան կարող էր լինել ոչ թե մի կոնկրետ բնակավայր, այլ ուղղակի մի որոշակի ցեղ, քանի որ գրված է այսպես՝ ERIN⁹⁶⁵ Sala "Սալայի ցեղ/տեղավոր/զորք":

²²¹ Kanawatu 1940: 378ca.; 1948: 135ca.

²²² Ն.Հարությունյանը ասորեստանյան տեքստի այս տեղանունը համադրում էր ժամանակակից Սուլի բնակավայրի հետ և առաջարկում տեղադրել Տիգրիսի վերին ավազանում (Արչուսուտ 1985: 164ca.): Հնարավոր է, այս տեղանուն/ցեղանունը պահպանված լինի նաև միջնադարյան հայկ. աղբյուրների Սալանոթ տեղանվան (Աղձնիքում), ինչպես նաև Մալա լեռինը լեռնանվան մեջ (վերջինից է սկիզբ անում Բաթման գետը): Հայկական աղբյուրների այս երկու տեղանունների լեզվական քննությունը տես Martirosyan 2010: 682:

²²³ Դախխուվայի և Արխխուսայի ապստամբությունը, կրանց կողմից դեպի Կումմախա և Բուռվա ուղղված ասպատակիչ արշավանքները, միաժամանակ Դուկկամայի լույսալույսները խաթթիի հանդեպ կարող են վկայել, որ՝ 1) Հայասայի տարածքում առկա էին մի քանի մանր քաղաքական միավորներ, 2) կրանց միջև ակնհայտորեն կային հակամարտության դրսևորումներ, 3) Առևուժանդա ի-ի շրջանում այստեղ ընթացող գործընթացները ի վերջո պիտի հանգեցնեին Հայասա և Ազզի քաղաքական միավորների կազմավորմանը (Քոսյան 2001: 240-242):

²²⁴ Դրա դեմ, թերևս, կարող է վկայել առայժմ հստակորեն չթվագրված և անհայտ բովանդակության մի տեքստի բեկոր (KBo XVI 45), որտեղ անվանապես հիշատակվում է Հայասա: Չուտ հնագրական տեսանկյունից այն մոտավորապես թվագրվում է Քուդխուսիյաս II-ի կառավարումից ավելի վաղ շրջանով (CTH 832 – Koňak 2005.II: 166), այն որակված է որպես "հին խեթական", այն է՝ Հին թագավորության շրջանի տեքստ է համարվում (մ.թ.ա. XVI-XV դդ.):

²²⁵ Տես վերը՝ Գլուխ 2:

պաշտոնայի, որտեղ խեթական արքան հանձնարարում է վերջինիս գորաջոկատներ հավաքագրել Վերին երկրում (թերևս, նաև այլ շրջաններում)²³⁶, որից հետո նա պիտի գնար Հայասա: Տեքստի շարադրանքից կարելի է ենթադրել, որ խոսքը Հայասայի դեմ կազմակերպվելիք արշավանքի մասին է²³⁷:

Արտատվոր լայն է գորահավարի աշխարհագրությունը: Այն ընդգրկում է արևելյան Փոքր Ասիայի ընդարձակ շրջաններ.

ա. Բսիտուպիտտա. Վկայված է բազմաթիվ անգամներ որպես քաղաք, որտեղից խեթերը մշտապես զինվորներ էին հավաքագրում²³⁸: Տեղադրվում է մոտավորապես Խաթթուսասից հյուսիս-արևելք՝ ժամանակակից Ամասիայի և Թուրխալի շրջանում. Տապիզգայից ոչ հեռու (դեպի հյուսիս)²³⁹:

բ. Բսուվա

գ. Լա(խու)վացանտիյա. Լեոնային Կիլիկիայի կարևոր պաշտամունքային և տնտեսական կենտրոններից մեկը դեռ Աշշուրի անտրոպական գաղութների շրջանից: Առաջարկվել են տարբեր, իրարամերժ տեղադրություններ²⁴⁰:

դ. Սակադդունուվա լեռ. Սակավաթիվ վկայությունները հուշում են, որ պիտի գտնվեր Տապիզգայից ոչ շատ հեռու, համենայնդեպս, կասկական գոտում²⁴¹:

ե. Սանախուխտտա. ընկած էր Ամասիայի և Մեքաստիայի միջև, ավելի ճշգրիտ տեղադրությունը հնարավոր չէ²⁴²:

զ. Տուպացցիյա. Բացի Մաշատիյոյոյի նամակից, վկայված է երեք անգամ, որոնցից մեկում հիշատակվում է Տուվանուվա քաղաքի և Ամմուա լեռան մերձակայքում²⁴³: Ընդամին, տեղադրությունը Հալիսից հարավ՝ ժաման. Բոր քաղաքի շրջանում, տրամաբանական է:

է. Վերին երկիր. Խաթթիի հյուսիս-արևելքում: Մահմանակից էր Հայասային: Ենթադրաբար, ընդգրկում էր Հալիսի վերին հոսանքներից մինչև Վերին Եփրատի մեծ ոլորանը ընկած շրջանը, իսկ հյուսիսում հասնում էր Գայլ գետի (Լյուկոս) ավազան²⁴⁴:

Նամակի մոտավոր թվագրումը Թուրխալիյաս III-ի կառավարման սկզբնական շրջանով, մինչև «շրջանաձև երիխուժում»-ում հիշատակվող՝ Բսուվայի կողմից Եփրատի աջափնյակի նվաճումը, կարելի է հիմնավորել: Նամակում Բսուվան նույնպես հիշատակվում է որպես երկիր, որտեղից նախատեսվում էր զորք հավաքել: Բսուվայի հարձակումից հետո այդպիսի հանձնարարությունը անխմաստ կլիներ: Հարկ

²³⁶ Տեքստում, որոշ վնասվածքների հետևանքով, դժվար է ճշգրտել գորահավարի ճշգրիտ աշխարհագրությունը, այդ մասին տես Քոսյան 2001: 238-239:

²³⁷ Այդպես են ենթադրում որոշ մասնագետներ՝ օրինակ, Houwink ten Cate 1998: 52:

²³⁸ Այդպես է մեկնարանվել նամակի համապատասխան հատվածը (Beal 1992: 88; Houwink ten Cate 1998: 52):

²³⁹ Այս հարցի շուրջ գրավոր վկայությունների համար տես Beal 1992: 80ff.; ըստ նույն աղբյուրների, Բսիտուպիտտայի զինվորների մի խումբ մշտապես տեղակայված էր Տապիզգայում:

²⁴⁰ RGTC VI/1: 146f.

²⁴¹ Օրինակ, Մալաթիայից արևմուտք՝ ժաման. Էլբիստոս քաղաքի մոտ (Lewy 1962: 52; Garelli 1963: 106, 111f.), Մաշատիյոյոյ-Կայսերի ճանապարհի վրա (Goetze 1960: 51f.) և այլն:

²⁴² Վկայված է նաև Sakdunawa և Sakudunawa ձևերով (KUB II 2 III 1; KUB XXXVIII 12 I 24):

²⁴³ RGTC VI/1: 342.

²⁴⁴ KUB XIX 18 I 11', 14'. տես Cornelius 1973: 142; Alp 1991: 45.

է նշել, որ Իսուական կրկին անցնում է խեթերի տիրապետության տակ միայն Սուպպիլուլիումաս I-ի կառավարման կեսերին՝ սիրիական առաջին պատերազմի նախօրէին²⁶:

Նամակում Հայասայի հիշատակությունը, վերը բերված փաստարկների ճնշման տակ, վկայում է հոգուտ դրա թվագրման KUB XXIII 72+-ից հետո ընկած ժամանակաշրջանով: Այն կարող էր կազմվել Առնուխանդաս I-ի կառավարման վերջին շրջանում կամ Թուլխալիյաս III-ի օրոք: Եթէ նկատի ունենանք, որ, ըստ KBo VI 28+ KUB XXVI 48-ի, Թուլխալիյաս III-ի կառավարման վերջին շրջանում Իսուական ակնհայտորեն Խաթթիի հակառակորդներից էր (Իսուական կողմից Եփրատից արևմուտք Թեզարամայի մի մասի նվաճումը), ապա նամակի առաքման ժամանակը կարող է ավելի սեղմվել:

Եթէ նամակի էտնախորրը իսկապես Հայասայի դեմ կազմակերպվելիք արշավանքն է, ապա, հաշվի առնելով զորահավաքին մասնակցող երկրների և քաղաքների լայն աշխարհագրությունը, կարելի է ենթադրել, որ այն արդեն դրա նախօրէին ձևավորված և զգալի ուժ ներկայացնող քաղաքական միավոր էր, որի դեմ արշավանքը նշանակալից զինուժ էր ակնկալում:

«Շրջանաձև ներխուժում» (KUB VI 28 + KUB XXVI 48)

Այս հանրահայտ տեքստը, ըստ համընդհանուր տեսակետի, վերաբերում է Թուլխալիյաս III-ի կառավարման սկզբնական շրջանին²⁶: Ըստ դրա, Խաթթիի վրա հարձակվողների թվում էր նաև Ազզին, որը նվաճել էր Վերին երկիրը և սահման դարձրել Սամուխա քաղաքը: Անկասկած, այս տեքստի և Մաշատիյուրի նամակի իրադարձությունները կարող են տեղավորվել միևնույն ռազմաքաղաքական գործընթացում, այն է՝ Խեթական տերության գերիշխանության անկումը Փոքր Ասիայի արևելքում և նորակազմ Հայասայի (= Ազզի, տես ստորև տեքստում) ռազմական ակտիվությունը տարածաշրջանում:

Հայասայի հարձակումը և Սամուխա քաղաքը սահման դարձնելը, թերևս, դժվար է մեկնաբանել բառացիորեն: Մուրսիլիս II-ի՝ Սուպպիլուլիումաս I-ի գործունեության մասին պատմող տեքստում առկա է մի մանրամասն, որ կարող է որոշակիորեն պարզել Հայասայի հարձակման դրդապատճառները (տես հաջորդ տեքստը):

«Դիպված 10»

Այստեղ նկարագրվում է խեթական զորքի արշավանքը հայասացիների դեմ, որ զլխավորում էր արքայազն Սուպպիլուլիումասը՝ հիվանդ հոր փոխարեն: Խեթերը արշավանքի ընթացքում երկու անգամ փորձել են հանդիպել հայասացիներին, սակայն ապարդյուն. փոխարենը նրանք բախվել են կասկական ցեղերի միացյալ զորքին:

Տեքստում կորսված է այն երկրի անվանումը, որտեղ ընթանում էին ռազմական

²⁶ Տես ստորև՝ «Դիպված 25»:

²⁶ Այդ տեսակետն առաջարկել է Ա.Գյոթցեն (Goetze 1940: 24), որն ընդունվում է բոլոր մասնագետների կողմից:

գործողությունները: Մակայն մինևույն տարածքում կասկերի խոշոր գորամիավորման առկայությունը ստիպում է ենթադրել, որ դա չէր կարող Հայասան լինել, այլ հենց Վերին երկիրը, որը ենթարկվել էր հայասացիների և կասկերի ասպատակությանը: Հայասայի (նաև նրանց հարևան կասկերի) համար Վերին երկիրը կարող էր ծառայել որպես ավարառուական արշավանքների օջեկտ, այլ ոչ տարածքային զավթման առարկա:

Այս տեքստը նախորդ երկուսի հետ նույնպես պիտի կցվի մինևույն իրադարձությունների շղթային, սակայն ժամանակագրորեն ավելի մոտ Մուպպիլուլիումասի կողմից խեթական տարածքների վերանվաճման ժամանակներին:

“Դիպված 13”

Այստեղ նկարագրվում է Թուլիսայիյաս III-ի և Մուպպիլուլիումասի համատեղ արշավանքը դեպի Հայասա, որը տեղի էր ունեցել Կատիարիյա և Գազգապա քաղաքների կասկական բնակչության նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո: Դժբախտաբար, արշավանքի նկարագրությունն ընդհատվում է այն պահին, երբ Հայասայի արքա Կարաննին²⁰⁷ (LUGAL KUR ¹⁰⁰Hayaša) դուրս է գալիս ճակատամարտի Կումմախա քաղաքի մոտ:

Սա Թուլիսայիյասի կառավարման շրջանում Հայասայի դեմ մղված պատերազմների ընթացքում միակ դեպքն է, երբ խեթերը ռազմական գործողությունները վարում էին հակառակորդի տարածքում: Հավանաբար, հենց այս արշավանքի արդյունքում Հայասան պետք է ընկնէր Խաթթիի գերիշխանության տակ²⁰⁸:

Այս արշավանքը պիտք է թվագրվի Թուլիսայիյասի վերջին տարիներով, քանի որ վերոհիշյալ տեքստից հետո նա հիշատակվում է միայն KBo XIV 3-ում²⁰⁹, և ենթադրվում է, որ շուտով մահացած պիտի լինէր²¹⁰:

Այս “Դիպվածի” թվագրումը Թուլիսայիյաս III-ի կառավարման վերջին շրջանով որոշակի բարդություններ է առաջ բերում Հայասայի կառավարիչների ժամանակագրության ճշգրտման հարցում: Խնդիրն այն է, որ Խուկկանայի պայմանագրում հիշատակվող Հայասայի կառավարիչ Մարիյան սպանվել էր Խաթթուսասում Թուլիսայիյասի հրամանով (տես Գլուխ 1 և ստորև այս գլխում): Եթե այս Մարիյան և “Թուլիսայիյաս III – Մարիյա+ Հայասայի ժողովուրդ” պայմանագրի

²⁰⁷ Դեռևս հստակ չէ Հայասայի արքայի անվան ընթերցման հարցը (“Kar-an-ni-ia թե “La-a-an-ni-ia): Այս անվան գրության առաջին նշանի միայն դժվարընթեռնելի հետքերն են առկա: Անվան սկզբում kar սեպանշանի առակայությունը ենթադրում էր Է.Յոսերը: Դրա փոխարեն la-a նշանախմբի ընթերցման հնարավորությունը արձանագրում էր Է.Գ.Գյուտերբոկը (Güterbock 1956: 66 n.37): Հայագիտության մեջ Կարաննին ընթերցումը ընդունելություն է գտել շնորհիվ այդ անվան ստուգաբանական հիմնավորման (Дзягачев 1964: 41с.а.; 1987: 325-326):

²⁰⁸ Bryce 2005: 149f.

²⁰⁹ “Դիպված 14” (= Güterbock 1956: 67f.):

²¹⁰ Հայասական արշավանքից հետո Թուլիսայիյասը կրկին հիվանդացել էր (“Դիպված 14”, 87). սակայն շուտով՝ ասպրինով (Idem, 22’):

Մարիյան ևույն անձն են, ապա սա կարող է նշանակել, որ հենց Կումսախայի ճակատամարտից մինչև Թուղխալիյասի մահը ընկած ժամանակահատվածի ընթացքում պետք է տեղի ունենային մի շարք իրադարձություններ, այն է՝ ա) Մարիյայի գահակալումը Կարաննիից հետո, բ) Մարիյայի հետ պայմանագրի կնքումը, գ) Մարիյայի կողմից պայմանագրով իր վրա դրված պարտավորությունների խախտումը կամ պալատական արարողակարգի խախտումը Խաթրուսատում (ըստ Խուկկանայի պայմանագրի՝ նրա մահապատժի պատճառը), դ) Խուկկանայի գահակալումը և նրա հետ պայմանագրի կնքումը (այս վերջին իրադարձությունը, սակայն, կարող էր տեղ գտնել նաև Թուղխալիյասի մահվանից հետո):

Վերոհիշյալի լույսի տակ Մարիյայի կառավարումը Հայաստյում, ամենայն հավանականությամբ, չէր կարող տևական լինել:

„Դիպված 40“

Այս խիստ վնասված բեկորը, ըստ Հ.Գ.Գյուտերբոկի, կարող է առնչվել ևույն իրադարձությանը, ինչը հիշատակվում է նախորդ տեքստում („Դիպված 13“)²⁵¹: Շերեռնելի հատվածները („Հայասայի [քշևամուն] ևս հաղթեց“, „ևս [քշևամին - Ա.Ք.] բազմությամբ [մահացավ]“, „Հայասա երկիրը“, „ղեպի Վերին երկիր“) վկայում են, թերևս, մինչև Կումսախայի ճակատամարտն ընկած շրջանի մասին:

„Դիպված 25“

Ազարագրվում է Բուսվա փախած խեթական բնակչության վերադարձները իրենց բնակավայրերը: Այնուհետև հիշատակվում է Օուխասպա քաղաքի դեմ արշավանքը, որի ընթացքում վերջինս ավերվում և հրդեհվում է: Այստեղ հիշատակվում է փախստականների գնալը Հայասա և արշավանքը դեպի այդ երկիր. նշվում է, որ այն տեղի է ունեցել ձմռանը: Արշավանքն ավարտվում է փախստականների և նրանց գույքի վերադարձնելով:

Այս իրադարձությունը, հաշվի առնելով բեկորի դիրքը „ՍԳ“-ում, տեղի է ունեցել Սուպպիլուլիումասի սիրիական պատերազմից քիչ առաջ²⁵²: Տեքստից դժվար է միանշանակ որոշել ինչպես Օուխասպայի տեղադրությունը (Բուսվայում թե Հայասայում)²⁵³, այնպես էլ Հայասա փախածների և Բուսվայում հաստատված խեթական բնակչության նույնությունը: Այստեղ կարևորն այն է, որ տվյալ պահին Հայասան մի երկիր էր, որտեղ կարող էր ապաստանել Խաթթիի բնակչությունը:

Այս իրադարձությունը, թերևս, կարող է զուգահեռվել Խուկկանայի պայմանագրի

²⁵¹ Güterbock 1956: 49.

²⁵² Güterbock, 1956: 46. Նրա կարծիքով, այս տեքստն առնչվում է այն ևույն իրադարձությանը, որ հիշատակվում է Սուպպիլուլիումասա I-ի՝ Միտտանիի արքա Շաուտիվազայի հետ կնքված պայմանագրում (այն է՝ արքայի հոր օրոք Բուսվա փախած խեթական բնակչության վերադարձը, տես Գյուլսի 2 և 3):

²⁵³ Այս տեքստը ^{ORU}Zuhhapa և ^{ORR,SAC}Laha տեղանունների միակ վկայությունն է խեթական տեքստերում (վերջինս, թերևս, պետք է գտնվեր Հայասայում կամ դրա սահմանամերձ գոտում):

վերջին տողերին (III 81^a-86^a) և պայմանականորեն դրվել նրա կառավարման ավարտական փուլում: Ամենայն հավանականությամբ, Խուկկանայի կառավարումը Հայաստում պետք է ավարտվեր հենց „Ղիպված 25“-ում նկարագրվող իրադարձությունների շրջանում (այդ մասին տես ստորև „Պայմանագրերի բնույթը և պատմական էտնախորքը“ բաժնում)²⁵⁴:

8. „Ղիպված 39“

Այս տեքստի տեղը Սուպպիլիուլիումաս I-ի գործունեության ընթացքում, հետևաբար, նաև ժամանակագրությունը, դեռևս հստակ չէ: Լ.Գ.Գյուտերբոկն առաջարկում էր այն թվագրել արքայի կառավարման ուշ շրջանով: Տեքստի նախորդ՝ երկրորդ սյունակում նկարագրվում է Սուպպիլիուլիումասի արշավանքը Միտտանիի դեմ²⁵⁵, իսկ երրորդում՝ Հայաստանի դեմ պատերազմը: Բնական է ենթադրել, որ վերջինս պիտի ընկնի մինևույն ժամանակահատվածի մեջ (սիրիական առաջին պատերազմի կամ եույնիսկ երկրորդի շրջանը)²⁵⁶:

Այստեղ, վնասված ենթատեքստում, հիշատակվում են „[...]ակուլլա քաղաքը“, „արքայի որդին“, „Հայասա երկիրը“ և, ըստ երևույթին, Հայասայից բերված ռազմավարը:

Տեքստի թվագրման, նաև Հայասայի և Խեթական տերության փոխհարաբերությունների մեկնաբանման առումով կարևոր տեղեկություն է պահպանել Սուպպիլիուլիումասի նամակը եգիպտական փարավոն Էյեին (Թուրանխամոնիև հաջորդած փարավոնը)²⁵⁷, որը թվագրվում է արքայի կառավարման վերջին տարիներով՝ մոտ. մ.թ.ա.1324թ.²⁵⁸: Այն արքայի պատասխանն է Էյեի նամակին, որտեղ վերջինս փորձում է Սուպպիլիուլիումասին համոզել դեսյի Եգիպտոս ուղևորվող խեթական արքայազն Ցանենացայի սպանությանը իր անմասնակից լինելու մեջ: Այստեղ Սուպպիլիուլիումասը թվարկում է իր նվաճումները Փոքր Ասիայում, Հայասայում, Ազիում և Սիրիայում (Միտտանի, Կարգամիս):

Հայասայի հիշատակումը արքայի մահվանից մեկ-երկու տարի առաջ լրացուցիչ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ նրա արշավանքը Հայասա (տես վերը՝ „Ղիպված 25“) պիտի հաջողությամբ ավարտվեր:

Եզրակացություններ

Ստորև ներկայացվող եզրակացությունները հենվում են վերոհիշյալ յոթ տեքստերի վրա և, նկատի ունենալով դրանց պահպանած տվյալների սակավությունը, կոր

²⁵⁴ Հայասայում Խուկկանայի կառավարման հանգամանքների մասին տես Kosyan 2013-2014:

²⁵⁵ „Ղիպված 38“ (= Güterbock 1956: 112f.):

²⁵⁶ Հրատարակիչը „Ղիպված 39“-ը և „Ղիպված 38“-ը նմանեցնում է „Ղիպված 41“-ին (Güterbock 1956: 49), առաջին երկուսը գրված են մինևույն բեկորի վրա:

²⁵⁷ KUB XIX 20 (հրատ.՝ Forrer 1926: 28ff.; Hagenbochner 1989: Nr.208, 304ff.; տեքստի վերջին հրատարակությունը կցաբեկոր KBo XII 23-ի հետ միասին տես՝ Van den Hout 1994: 60ff.

²⁵⁸ Van den Hout 1994: 85ff.

նյութերի ի հայտ գալու դեպքում, կարող են որոշակիորեն ճշգրտվել:

1) Առնուվանդաս I-ի օրոք Հայաստյի տարածքում քաղաքական միավորման գործընթացը հիմնականում ավարտվել էր. այն արդեն առկա է Թուղխալիյաս III-ի շրջանում:

Այս եզրակացությունը թեականության որոշակի տոկոս է պարունակում՝ կապված Հայասա և Ազգի տերմինների հարաբերակցության խնդրի հետ: Եթե ավելի ուշ՝ Մուրսիլիս II-ի օրոք դրանք կիրառվում են միևնույն քաղաքական միավորը նշելու համար²⁹⁹, ապա դժվար է եույնը պեղել Մուպպիլուլիումաս I-ի շրջանի համար³⁰⁰:

2) Թուղխալիյաս III-ի օրոք Խաթթիի և Հայասայի փոխհարաբերությունները կարելի է բաժանել երկու փուլի.

ա) Համընդհանուր հարձակումների, համաճարակի և սուլի հետևանքով համեմատաբար փոքր տարածքում պարփակված Խաթթիի հյուսիս-արևելյան շրջանները (Վերին երկիր) պարբերաբար ենթարկվում էին հայասացիների և կասկերի ասպատակություններին: Ժամանակ առ ժամանակ խեթերը պատժիչ արշավանքներ էին կազմակերպում:

բ) Փոքր Ասիայում կորցրած տարածքների վերանվաճումից հետո կամ այդ ընթացքում Խաթթիի անցնում է ավելի հիմնավոր գործողությունների, մուտք գործելով Հայասայի տարածք: Սա կարող է համարվել Հայասայի՝ Խաթթիի գերիշխանության տակ ընկնելու ժամանակաշրջանը:

3) Մուպպիլուլիումաս I-ի օրոք Հայասան միառժամանակ պիտի գտնվեր Խաթթիի գերիշխանության տակ, բացառությամբ արքայի կատավարման վերջին տարիներին դեպի Հայասա ուղղված արշավանքին նախորդող մի ինչ-որ ժամանակահատվածի: Այս վիճակը պիտի շարունակվեր ընդհուպ մինչև Մուպպիլուլիումասի մահը, երբ Հայասան Աննիյասի օրոք կրկին դուրս է գալիս Խեթական տերության ազդեցության տակից և, ինչպես «շրջանաձև ներխուժման» փուլում, սկսում է ասպատակել խեթահպատակ շրջանները³⁰¹:

ԽԵԹԱ-ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ԳԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻ ԲՆՈՒՑԹՇ ԵՎ ԳԱՏՄԱԿԱՆ ԵՏԱՍՈՐԹՇ

²⁹⁹ Այդ մասին տես՝ Garstang and Gurney 1959: 36f.:

³⁰⁰ Այնուամենայնիվ, որոշ հիմքեր կան ենթադրելու, որ արդեն Թուղխալիյաս III-ի շրջանում «Հայասան» և «Ազգին» նույնացվում էին: Այսպես, խեթա-հայասական փոխհարաբերություններն արտացոլող տեքստերը (տես վերը՝ Գլուխ 2) հիշատակում են միայն «Հայասան», իսկ «շրջանաձև ներխուժման» մասին տեքստը՝ «Ազգին»: Սակայն դրանք նույնացման մասին ենթադրությունը, թերևս, վաղ է, քանի որ վերջին տեքստը գալիս է շատ ուշ շրջանից՝ Խաթթուսիլիս III-ից, երբ «Հայասա» տերմինը այլևս չէր կիրառվում: Խաթթուսիլիս III-ի և Թուղխալիյաս IV-ի տեքստերը հիշատակում են միայն «Ազգին» (IBoT I 32; KUB XXXVIII 6; KUB XXVI 12; KUB XLII 69 [Siegelova 1986: 455ff.]; Kuzaklı, Nr.14 [Wilhelm 1995: 25ff.] և այլն):

³⁰¹ Այս ժամանակահատվածում Հայասայի անկախ կարգավիճակի մասին հետևությանը կարելի է հանգել Մուրսիլիս II-ի «Տարեգրությունների» յոթերորդ տարվա իրադարձությունների հիման վրա (Götze 1933: 95f.):

Նեթական տերության և Հայասայի միջև կնքված երկու պայմանագրերն էլ պատկանում են դիվանագիտական դաշտում՝ պետությունների փոխհարաբերությունները կարգավորող պայմանագրերի ոչ-պարիտետային տիպին²⁶²: Այդպիսի պայմանագրերը կոչվում են խեթ. *iñial* («պայմանագիր») կամ *le/ingaiš* («երդում», տեքստում գրված է գաղափարով եղանակով՝ *NI-İS DINGIR*²⁶³ «աստվածային երդում»)(արանց արքայերեն համարժեքն է *rikiltu/rikistu/rikisu* և *māmītu*):

Միայն մեկ բացառությամբ²⁶⁴, ներկայումս պահպանված պայմանագրերի տեքստերն իրենցից ներկայացնում են բնօրինակների «աշխատանքային օրինակները», գրված կավե սալիկների վրա. բնօրինակները գրվում էին մետաղյա տախտակների վրա (արծաթե կամ բրոնզե): Դրանք կազմվում էին խեթական արքունիքում և առաքվում կախյալ երկիր ի գիտություն վերջինիս կառավարչի կամ արքայի: Պայմանագրի կետերից որևէ մեկի խախտումը դիտվում էր որպես թշնամական գործողություն խեթական արքայի հանդեպ:

Պայմանագրերի կառուցվածքն այսպիսին է.

ա) Ներածական/առաջարան (պրեամբուլա), որտեղ նշվում է խեթական արքայի անունը և նրա տիտղոսները: Սովորաբար կախյալ արքան/կառավարիչը անվանապես չի հիշատակվում: Հայասական երկու պայմանագրերը այս առումով տարբերվում են մյուս նմանօրինակ պայմանագրերից:

բ) Պատմական ներածական, որտեղ ներկայացվում է նախնինում Խաթթիի հետ տվյալ երկրի ունեցած փոխհարաբերությունների պատմությունը, վերջինիս կառավարչի նախնիների և հենց իր նկատմամբ խեթական արքայի կամ նրա նախնիների հարաբերությունները: Հատուկ ընդգծվում է կախյալ կառավարչի կամ նրա նախնիների նկատմամբ խեթական արքայի բարի վերաբերմունքը և կախյալ կարգավիճակից ակնկալվող օգուտները:

գ) Կախյալ կարգավիճակից բխող պարտավորությունների թվարկումը:

դ) Պայմանագրի տեքստի պահպանման և օգտագործման կարգը: Պայմանագրերում բազմիցս նշվում է, որ այն պետք է պահպանության հանձնվի կախյալ երկրի գլխավոր աստծո տաճարում և պարբերաբար ընթերցվի նրա կառավարչի համար, որպեսզի նա չմոռանա իր պարտավորությունները²⁶⁴:

ե) Պայմանագրի կնքմանը վկա աստվածների ցանկը, որտեղ ներկայացված են երկու կողմերի աստվածները:

զ) Անեծքի բանաձևը, որտեղ կողմերը (բնականաբար, առաջին հերթին կախյալ

²⁶² Հայագիտական հրատարակություններում այս փաստն արձանագրված է Գր.Ղափանցյանի մոտ (*Katantsev* 1948: 115с.л.): խեթական տերության և կախյալ երկրների միջև կնքված ոչ-պարիտետային պայմանագրերի մասին տես, մասնավորապես, *Korosec* 1931: 65ff.; *Beckman* 2006: 282ff.:

²⁶³ Պահպանվել է բնագրի տեսքով միայն մեկ պայմանագիր՝ կնքված մ.թ.ա. XIII դարի երկրորդ կեսին խեթական արքա Թուդիալիյաս IV-ի և Թարխտուսասասայի քույր-թագավորության արքա Կուրուստայի միջև (նրառ.՝ *Otzen* 1988):

²⁶⁴ Օրինակ, Վիլուսայի արքա Ալաբաստուսի համար ստեղծված պայմանագրում նշվում է, որ տարեկան երեք անգամ նրա առջև պետք է այն ընթերցեն, որպեսզի նա չմոռանա իր պարտավորությունները (*Beckman* 1996: § 13):

կառավարիչը) երզվում են հավատարիմ մնալ վերջված պարտավորություններին:

Պայմանագրերում Հայասան հանդես է գալիս որպես ոչ իրավահավասար կողմ: Այս հանգամանքը հստակ արտացոլված է երկու պայմանագրերի գրեթե բոլոր հատվածներում, որտեղ ակնառու է հայասական կողմի վերջրած (ավելի ճշգրիտ՝ պարտադրված) պարտականությունների բացահայտ գերակշռությունը խեթականի հանդեպ: Ըստ էության, խեթական արքայի պարտավորությունները հանգում են միայն Նուկկանայի անձի և ընտանիքի անդամների պաշտպանությանը (§§ 5-6): Բացի այս հատվածից, տեքստերում ուղղակի բացակայում է փոխադարձության սկզբունքը:

Նեթական կողմի պայմանները, որոնք առկա են երկու պայմանագրերում, լավ զուգահեռվում են Նաթթիի և կախյալ պետությունների միջև կնքված մյուս պայմանագրերին (տես վերը)²⁶⁵: Դրանք հիմնականում հանգում են հետևյալ կետերին, որոնք ամենուրեք կրկնվում են՝

1) հավատարմություն արքայի անձի, արքայական ընտանիքի անդամների, նրա սերնդի և Նաթթիի հանդեպ²⁶⁶:

2) պատերազմի դեպքում ռազմական աջակցություն. գորք տրամադրելուց բացի, Նուկկանան պարտավոր էր նաև պատերազմի ժամանակ հանդես գալ որպես ստաջապահ ուժ (§ 12):

3) երրորդ կողմի հետ ինքնուրույն հարաբերություններ չունենալ: Այս կետը հատուկ շեշտվում է բոլոր ոչ-պարիտետային պայմանագրերում²⁶⁷:

Քննարկվող պայմանագրերն ունեն մեկ տարբերիչ առանձնահատկություն: Նուկկանայի պայմանագիրը կնքված է իր պետությունը լիարժեք ներկայացնող իրավական անձի (Նուկկանա), երկրորդը՝ հավաքական կողմի (Մարիյա և «Հայասայի ժողովուրդ») հետ: Վերջինս իր բնույթով ստորադասվում է Նուկկանայի պայմանագրի և զուգահեռ է այս տարածաշրջանի երկրների հետ կնքված պայմանագրերին՝ KUB XXIII 72+, KUB XXVI 29+KUB XXXI 55²⁶⁸, Առնուվանդաս I-ի կապական պայմանագրերը²⁶⁹: Այստեղ խեթական արքայի հետ պայմանագիր կերտները տոհմային ավագանու ներկայացուցիչներն են (LÜ²⁶⁵ «մարդիկ/ժողովուրդ», LÜ²⁶⁵ ŠU.GI «ավագներ») ²⁷⁰:

²⁶⁵ Պայմանագրերի հրատարակությունները տես՝ Weidner 1923; Friedrich 1926-1930; Beckman 1996; Wilhelm 2005; Klinger 2005a:

²⁶⁶ Երբևէ այս կետը, ուղղակի ձևակերպումից բացի, լրացվում է արքայի անձի մասին գանձազան քշնամական խոսքեր չսելու, այդ մասին նրան տեղեկացնելու պահանջով (տես §§ 15,18):

²⁶⁷ Այս կետը հատկապես շեշտվում է բոլոր պայմանագրերում:

²⁶⁸ CTH 144 ((հրատարակվել է հատվածաբար՝ Klengel 1965: 226ff. [հատված.]; Otten 1967; De Martino 1996: 73ff.)): Լշեք, սակայն, որ այս պայմանագրի տեղայնացման հարցում չկա միասնական կարծիք: Բանն այն է, որ պայմանագիրը կնքված է Ուրա քաղաքի հետ, սակայն խեթական տեքստերը այս անվանումով երկու տարբեր քաղաքներ են տարբերակում: Առաջինը հայասական Ուրան է, մյուսը գտնվում էր Դաշտային Կիլիկիայում (տեքստային վկայությունների և պայմանագրի տեղայնացման համար տես RGTC VI/1: 457f.; RGTC VI/2: 178; Քոսյան 2004ա: 100-101, 116-117):

²⁶⁹ KBo VIII 35 (= CTH 139 [հրատ.՝ Schuler von 1965: 109ff.]); KUB XXVI 19, KUB XXVI 20 + KBo XXII 132 (= CTH 140 [հրատ.՝ idem: 130ff.]) և այլն:

²⁷⁰ Նեթական տեքստն հետ ելանված երկրների փոխադարձություններում տոհմային

Խուկկանայի պայմանագիրը, սակայն, մի շարք կետերով էականորեն տարբերվում է հետագայի և հատկապես մ.թ.ա. XIII դարում խեթական արքաների կերպով կախյալ պայմանագրերից: Այդ է պատճառը, որ, մասնագետների կարծիքով, Խուկկանայի պայմանագիրը Նեթական տերության դիվանագիտական պրակտիկայում անցումային փուլ է ներկայացնում. միայն քիչ ավելի ուշ. Սուպպիլուլիումասի սիրիական արշավներից հետո է ձևավորվում պայմանագրերի դասական տիպը²⁷¹:

Տարբերությունները մյուս պայմանագրերից հանգում են հետևյալին.

ա) Պայմանագրի ներածականում ուղղակի եզվում է խեթական արքայի կողմից Խուկկանային Հայաստան կառավարիչ եղանակելու մասին:

բ) Բացակայում է նաև այսպես կոչված «Պատմական ներածականը»:

գ) Պայմանագրին վկա աստվածների ցուցակը դրված է մի շարք պարտավորություններից հետո, ինչը հատուկ չէ մյուս պայմանագրերին:

դ) Բացի այդ, աստվածների թվարկումից հետո կրկին շարադրված են այլ պարտավորություններ, իսկ այնուհետև հիշատակվում է Խուկկանայի նախորդի՝ Մարիայի միջադեպը, որն ըստ էության պատմական ներածականի դեր է կատարում²⁷²: Փաստացի, պայմանագրի տեքստում Նեթական տերության և Հայաստանի միջև նախկինում գոյություն ունեցած փոխհարաբերությունների վերաբերյալ որևէ այլ տեղեկություն չկա:

ե) Իսկ ինչ վերաբերում է արքայատոհմի իգական սեռի ներկայացուցիչների հետ սեռական փոխհարաբերությունների խնդրին, ապա այս պահը խեթական որևէ պայմանագրում չի հանդիպում:

զ) Էլ ավելի տարօրինակ է Խուկկանայի պայմանագրի ավարտական հատվածը. որտեղ Սուպպիլուլիումասը պահանջում է Խուկկանայից վերադարձնել խեթական երկրի բնակիչներին, ովքեր այդ պահին գտնվում էին Հայաստանում:

է) Պայմանագրում բացակայում է դրա տեքստի պահպանության մասին հատվածը. իսկ անեծքի բանաձևը դրված է աստվածների ցանկից անմիջապես հետո, ընդ որում աստվածների զայրույթը և պատիժը հիշատակվում է մի քանի անգամ՝ Խուկկանայի առջև դրված տարբեր պարտավորություններից հետո: Գրեթե կասկած չկա, որ դրանցից առաջինը տեքստում չի էլ եղել, քանի որ պայմանագրի վերջին մասը, որտեղ այն ակնկալվում է, լուրջ վնասվածքների չուկի:

Վերահիշյալ առանձնահատկությունները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ, բացի կախյալ պայմանագրերի պրակտիկայում նախադեպերի բացակայությունից (խոսքը

ավագանու դերի մասին տես՝ Klengel 1965:

²⁷¹ Դեռ Է.Ֆորերն էր նկատել, որ, ի տարբերություն մյուս բոլոր պայմանագրերի, այստեղ վկա-աստվածների ցուցակը ոչ թե եզրափակում է պայմանագիրը, այլ դրված է առաջին մասում (Forrer 1931: 9): Դա վերաբերում է առաջին հերթին Սուպպիլուլիումասի՝ ավելի ուշ շրջանի (սիրիական պատերազմներից հետո) կերպով պայմանագրերին (CTH 51 – «Միտտանիի արքա Շատտիվագա», CTH 53 – «Նուխաշշիի արքա Տևտոն», CTH 49 – «Ամուրրուի արքա Ազիբու»):

²⁷² Մարիայի մահապատժի պատճառի կասկածիցույժման մասնագիտական հրատարակություններում շրջանառվում է «պալատական անեկզոտ» տերմինը, քանի որ Հայաստանի արքայի սպանության նման հիմնավորումը լուրջ չի ընդունվում (Dardano 2007: 8f. [այլ հեղինակներին հղումներով]):

նման պայմանագրերի ստեղծման հաստատված, նորմավորված սկզբունքների մասին է), մեր պարագայում կարող էին տեղ գտնել ինչ-ինչ սուբյեկտիվ գործոններ, ինչի մասին տես ստորև:

Ավարտելով „Սուպախլուլիումաս – Նուկեանա“ պայմանագրի բնույթի խնդիրը, նշենք հայազիտության մեջ վաղուց ի վեր տեղ գտած մի տեսակետ²⁷³, որը ոչ-պարիտետային պայմանագրերի վերաբերյալ վերոհիշյալի լույսի ներքո որևէ կերպ հնարավոր չէ հիմնավորել: Ըստ Լ.Ադոնցի, սա պայմանագիր է դաշնակցի, այլ ոչ ավատատուի հետ²⁷⁴: Այս տեսակետը հետագայում կասկածի տակ առնվեց²⁷⁵:

Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է նշել, որ պետք է տարբերակել կոնկրետ քաղաքական իրավիճակը պայմանագրի բնույթից: Եթե Հայասան ժամանակ առ ժամանակ կարող էր դուրս գալ Նեբական տերության վերահսկողության տակից և գործել ինքնուրույն, ապա մեթոդաբանորեն սխալ է այդ փաստից ելնելով վիճարկել Պայմանագրի պարիտետային բնույթը, ինչը ակնհայտ է:

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՂՆԵՐԸ

Քննարկվող պայմանագրերում և խեթական այլ տեքստերում Հայասայի և Ազգիի կառավարիչների փոխհարաբերակցության խնդիրը ներկայումս, կապված աղբյուրների բնույթի և Հայասայի ու Ազգիի հարաբերակցության հարցում առկա տարամետ մոտեցումների հետ, բավարար չափով ուսումնասիրված չէ: Հարցին առնչվող հետազոտություններում առաջարկվել են երկու մոտեցումներ, որոնք հիմնականում հենվում են այն կանխավարկածի վրա, որ Հայասան և Ազգին ըստ էության միևնույն քաղաքական միավորի տարբեր անվանումներն են եղել²⁷⁶: Այստեղից բխում է, որ այն բոլոր անձանց, ովքեր խեթական աղբյուրներում հիշատակվում են որպես այդ երկրների կառավարիչներ, անհրաժեշտ է տեղավորել մեկ ուղղահայաց սանդղակի մեջ: Իրականում, չկա որևէ հիմնավոր կողմ, որը թույլ կտա վստահաբար ենթադրելու այս կամ այն կառավարչի կոնկրետ պատկանելությունը Հայասային կամ Ազգիին:

Որ այս երկու անվանումները չէին կարող նշանակել միևնույն տարածքը և, համապատասխանաբար, միևնույն քաղաքական միավորը, ակնհայտ է Ասվածից

²⁷³ Ադոնց 1972: 38:

²⁷⁴ “Հակառակ Սուպախլուլիումայի վերամարտ տոնին և մի քիչ պաշտոնական շեշտին, իրականում նա Հուկկանայի հետ վարվում է ինչպես հավատարր հավատարի հետ: Պայմանագրում չկա ոչինչ, որ խոսեր խեթական քաղաքացիների գերադասության օգտին: Ոչ մի կետ նրան չի վերապահում որևէ նախապատվություն կամ առավելություն, ամեն ինչ փոխադարձ է՝ Բարեկամություն, ռազմական աջակցություն, քչեամանքից հրաժարում, երզման հավատարմություն, պայմանագրին հավատարմություն” Ադոնց 1972: 38):

²⁷⁵ Մակայն իսկ հեղինակը իր ավելի վաղ աշխատության մեջ իրավացիորեն նշում էր, որ “... դաշնագիրը կրում է միակողմանի բնույթ: Փաստորեն այն հաղթանակած և պարտված պետությունների միջև կնքված մի փաստաթուղթ է՝ Ղա վավերագիր է Հայասայի կախյալ վիճակի մասին” (Պալատյան 1998: 68):

²⁷⁶ Հայասայի և Ազգիի հարաբերակցության մասին տես վերը՝ “Հայասան և Ազգին Քուդյախլիաս III-ի և Սուպախլուլիումաս I-ի օրոք” բաժնում:

պետք է ենթադրել, որ աղբյուրներից անվանապես մեզ հայտնի Հայաստայի և Ազգիի կառավարիչները կարող էին ներկայացնել ոչ միևնույն միավորը (կամ Հայաստան կամ Ազգին): Բանն այն է, որ ընդհուպ մինչև Սուպպիլուլիումաս I-ի ժամանակները խեթական տեքստերին հայտնի չէր Ազգի աշխարհագրական անվանումը. կիրառվում էր միայն Հայաստան: Մկսած Մուրսիլիս II-ից հայտնվում է Ազգին, սակայն Հայաստան դեռևս շարունակում է կիրառվել Ազգիի հետ զուգահեռ, իսկ հետագայում սրանցից առաջինը ընդհանրապես դուրս է մղվում. այսուհետև կիրառվում է միայն Ազգին:

Հայաստայի և Ազգիի կառավարիչների անունները պահպանվել են հետևյալ խեթական տեքստերում.

Սուպպիլուլիումասի գործունեությունը – „Դիպված 13“ (D IV 43)

„Թուդխալիյաս III – Մարիյա + Հայաստայի ժողովուրդ“ պայմանագիրը

„Սուպպիլուլիումաս – Խուկկանա“ պայմանագիրը

Մուրսիլիս II-ի տարեգրությունները

HT 85

KBo L 49

KUB XVIII 2

Այս ոչ մեծ խմբում ներկայացված են ընդամենը չորս անուններ՝ Կարաննի (կամ Լաննի), Մարիյա, Խուկկանա և Աննիյա:

Մրանցից միայն Կարաննիի կառավարման ժամանակն է հստակ, այն է՝ Թուդխալիյաս III-ի կառավարման վերջին շրջանը, երբ արքան գահակից Սուպպիլուլիումասի հետ միասին ճակատամարտ է տալիս Կումմախայի մոտ (տես ստորև): Ինչ վերաբերում է Մարիյային, ապա նա հանդես է գալիս որպես խեթական անանուն արքայի հետ կնքված պայմանագրի մի կողմը, և ում անձը, հաշվի առնելով Սուպպիլուլիումասի և Խուկկանայի պայմանագրում հիշատակվող և Սուպպիլուլիումասի հոր (այն է Թուդխալիյաս III-ը) կողմից Խաթթուսասում մահապատժի ենթարկված Մարիյա անունը կրող անձի հետ համադրումը, պետք է նույնական լինեին: Մրանից կարծես բխում է, որ Մարիյան Թուդխալիյասի ժամանակակիցն է եղել, ում կյանքն ավարտվել է դեռևս նրա կենդանության օրոք՝ այսինքն Կումմախայի ճակատամարտից քիչ առաջ կամ հետո:

Սակայն այնուհետև ծագում են լուրջ խնդիրներ կապված արևելքում Սուպպիլուլիումասի ռազմաքաղաքական ձեռնարկումների ժամանակագրության հետորոնք պահպանվել են „ՍԳ“-ի մասը կազմող տեքստերում: Բացառությամբ առաջին երկու աղյուսակների, մյուսների տեղը Սուպպիլուլիումասի կառավարման ժամանակագրության մեջ շատ դեպքերում պայմանական է և հստակ չէ:

Առաջին հերթին դա վերաբերում է „Դիպված 13“-ից հետո մինչև „Դիպված 25“-ն ընկած ժամանակահատվածին, այն է Կումմախայի ճակատամարտից մինչև Սուպպիլուլիումասի կողմից ղեպի Իսուվա և այնտեղից էլ Հայաստա արշավանքը, որի նպատակը այստեղ փախած Խաթթիի բնակչության վերադարձնելն էր: Հենց այս ժամանակահատվածում, ըստ գաղափարի, պետք է տեղադրել 1. Մարիյայի կառավարումը, 2. նրա մահապատժը Խաթթուսասում և, ամենայն հավանականությամբ, 3. Խուկկանայի պայմանագիրը: Ստորև կտեսնենք նաև, որ հավանաբար, վերոհիշյալ իրադարձություններին կարելի է հավելել նաև Խուկկանայի

կատավարման ավարտը:

Առաջին ժամանակահատվածի սկիզբը, անկասկած, պետք է թվագրվի Թուղխալիյաս III-ի կատավարման վերջին տարիներով, այն է 1350-1345թթ. միջև: Ինչ վերաբերում է դրա ավարտին, ապա այն, ամենայն հավանականությամբ, պետք է տեղի ունենար ինչ-որ մի պահ ղեպի Իսուվա Սուպալիուլիումասի կազմակերպած արշավանքից առաջ կամ ընթացքում, նախորդելով Սուպալիուլիումասի սիրիական առաջին արշավանքին²⁷⁷: Այսպիսով, Խուկկանայի կատավարումը կարող էր համեմատաբար կարճատև լինել, սկսվելով Թուղխալիյաս III-ի վերջին շրջանում և ավարտվելով սիրիական արշավանքի նախօրեին, այն է Սուպալիուլիումասի գործունեության այն ժամանակահատվածով, որն ընկնում է „Դիպված 25“-ի շրջանում: Այսպիսի առաջարկը թեև առայժմ ամուր հիմքեր չունի, սակայն այդ մասին կարելի է վկայակոչել Խուկկանայի պայմանագրի վերջում առկա խնթական արքայի պահանջը Խաթթիի փախստականների վերադարձնելու մասին²⁷⁸:

Վերոհիշյալ „Դիպված 25“-ում հիշատակվում է ղեպի Իսուվա կազմակերպված արշավանքը, որի նպատակն էր ղեպի այստեղ փախած Խաթթիի բնակչության վերադարձը²⁷⁹: Հատկանշական է, որ տեքստում նշվում է Իսուվայից Հայասա ուղղված հավելյալ արշավանքը և այնտեղից խնթական փախստական բնակչության վերադարձնելը: Ամենայն հավանականությամբ, Խուկկանան կամ չէր կատարել խնթական արքայի պահանջը կամ այդ պահին նա արդեն զրկվել էր իր իշխանությունից:

Հաջորդ խնդիրը առայժմ չթվագրված „Դիպված 39“-ը և „Դիպված 40“-ն են, որոնց խիստ վնասված տողերում շարադրվում են Հայասայի դեմ իրականացված արշավանքի որոշ մանրամասեր: ՀԳյուտերբոկը „Դիպված 39“-ը պայմանականորեն տեղադրում էր Սուպալիուլիումասի սիրիական երկրորդ պատերազմի շրջանով, ինչ վերաբերում է „40“-ին, ապա նա առաջարկում էր այն կցել կամ „Դիպված 39“-ին կամ „Դիպված 13“-ին²⁸⁰:

Առայժմ այս հարցում որևէ նոր առաջարկ կատարելը հնարավոր չէ երկու բեկորների վատ պահպանվածության պատճառով, թեև խիստ նախնական ենթադրություն կարելի է կատարել, դրանք տեղադրելով մինևույն „Դիպված 25“-ի շրջանով: Նմանապես առայժմ պետք է ձեռնպահ մնալ նաև Սուպալիուլիումասի հայասական արշավանքների համատեքստում „Մաշատիյոյուք 96“ նամակի ժամանակագրման հարցում: Դատելով այս նամակում հիշատակվող իրադարձությունների տրամաբանությունից (Խաթթիի հյուսիսային, արևելյան և հարավ-արևելյան շրջաններից, այդ թվում նաև Իսուվայում օգնական զորքերի հավաքագրման ղեկարգությունները, ղեպի Հայասա կազմակերպվելիք արշավանքը, թերևս, այդ զորքերի օգնությամբ), նամակը կարող է թվագրվել Առուվանդաս I-ի

²⁷⁷ Դեպի Իսուվա արշավանքի համար տես, օրինակ, Bryce 2005: 156, նաև Գլուխ 2:

²⁷⁸ 24 II 84') [k]u-šš ŠA KUR 1305¹³⁰⁶Ha-at-ti NAM.RA^{1307A} pa-ra-a Ú-Ul pa-[a-i na-at A-NA ZAG^{1308A}], 85') [š]-an-na-a-i na-an zi-ik *Hu-ug-qa-na-a-aš e-[ep nam-ma(?) hal-lu-u-wa-i] (տուլյը B տարբերակում):

²⁷⁹ ՀԳյուտերբոկի կողմից հրատարակված համապատասխան տեքստի KUB XL 8 կրկնօրինակը և Լզրակացությունները տես Klengel 1968: 66ff.

²⁸⁰ Güterbock 1956: 49.

կառավարման վերջին շրջանից²⁸¹ մինչև Թուղայիյաս III-ի կառավարման ավարտական շրջանը²⁸²: Այս ընդարձակ ժամանակահատվածում մեզ հետաքրքրող իրադարձության թվագրման հարցում թերևս մի փոքր կտվան կարելի է առանձնացնել: Իսուվայի հայտնվելը գորահավաքի աշխարհագրության մեջ կարող է վկայել վերջինիս նկատմամբ այդ պահին թեկուզ խեթական տերության սահմանափակ ազդեցության առկայության օգտին, ինչը, թվում է, հնարավոր չէր մինչև „Դիպված 25“-ի ժամանակահատվածը: Այսպիսով, կամ իրոք Մաշատիյուրի նամակը կարելի է տանել դեպի Առնուվանդասի ժամանակները կամ „Դիպված 25“-ի շրջանը:

Կարաննի

Հայասայի արքա Կարաննիի (հնարավոր է նաև՝ Լաննի ընթերցումը), հիշատակվում է միայն մեկ անգամ՝ Մուրսիլիս II-ի կողմից կազմված Մուպպիլուլիումաս I-ի գործունեությունը ներկայացնող տեքստերում²⁸³: Այստեղ հիշատակվում է Թուղայիյաս III-ի և թագաժառանգ Մուպպիլուլիումասի գլխավորած արշավանքը դեպի Հայասա և Կումմախայի (հայկ. Կամախ-Անի քաղաքը) մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը, դժբախտաբար, տեքստն այստեղ ընդհատվում է: Կարաննիի մասին այլևս որևէ այլ աղբյուրում տեղեկություն չի պահպանվել: Կարելի է միայն վստահաբար ասել, որ Կումմախայի ճակատամարտից ոչ շատ ժամանակ անց Թուղայիյաս III-ը մահացել էր և իշխանության էր եկել Մուպպիլուլիումասը: Մասնագետների միահամուտ կարծիքով, Կումմախայում խեթերը հաղթել էին և իրենց գերիշխանությունը հաստատել Հայասայի նկատմամբ²⁸⁴:

Մեր նախորդ ուսումնասիրություններից մեկում առաջարկել էինք խեթահայասական փոխհարաբերությունների, Կարաննիի և Մարիյայի կառավարման հետ կապված մի վարկած²⁸⁵, որը ներկայումս հակված ենք վերանայելու: Ըստ դրա, Մարիյայի սպանությունը Խաթթուսատում նախորդել էր Կարաննիի կառավարմանը: Իրենց արքայի սպանությունն ընդվզում էր առաջ բերել Հայասայում: Վերջինիս բնակչությունը ռազմական գործողություններ էր սկսել Խաթթի դեմ, զորդելով Թուղայիյասին արշավելու Հայասա: Ենթադրում էինք նաև, որ հենց այդ պատճառով Կարաննիի կառավարումը Հայասայում պետք է կարճատև լիներ:

Խուկկանա

Խուկկանայի անվան գրելաձևերը այսպիսի պատկեր են ներկայացնում:

*Hu-uq-qa-na-a-aš (ուղդ.հոլ.)

I 8.10.31, II 10, III 85; KUB XVIII 2 III 10.

²⁸¹ Մաշատիյուրի նամակների այս փաղ թվագրումը առաջարկել է Զ.Թլինգերը (Klinger 1995: 74ff.):

²⁸² Alp 1980: 58; Houwink ten Cate 1998: 52.

²⁸³ Güterbock 1956: "Դիպված 13" (A IV 42-45). Նկատի առնելով այս անվան ընթերցման հարցում առկա կասկածները, մենք ձեռնպահ կմնանք դրա որևէ ստուգաբանություն բնաթղկելուց:

²⁸⁴ Stü, օրինակ, Bryce 2005: 149f.:

²⁸⁵ Քոսյան 2008: 275-276:

«Hu-սզ-ռա-ա-աճ (ուղղ.)	-	I 17.
[«Hu]-սզ-գա-ռա-ա (տր.?)	-	II 20.
«Hu-սզ-գա-ռա-ա-առ (հայց.)	-	I 2.
«Hu-սզ-գա-[ռա-ա]-առ (հայց.)	-	I 16.

Դժվար է ասել, թե ինչով է պայմանավորված միեռնային տեքստում հայաստանյան անվան գրության մեջ առկա եական տարբերությունը (Huզգռա և Huզռա): Հնարավոր է, սա գրչի վրիպումն է, ով պայմանագրի տեքստն արտագրելիս բաց է թողել գա սեպանշանը: Այս առնչությամբ նշենք, որ մեր տեքստում Ազգի երկրանվան միակ գրությունը նույնպես տարբերվում է դրա մյուս բոլոր վկայություններից (գրված է ^{K18}Az – 24 III 77)²⁸⁶:

Պայմանագիրը սուղ տեղեկություններ է պահպանել Խուկկանայի անձի, մինչև Հայաստանի արքա նշանակվելը նրա ունեցած կարգավիճակի մասին: Վաղ շրջանի ուսումնասիրողների կարծիքով, որը հենվում էր տեքստի Ներածականում Խուկկանայի նկատմամբ կիրառված *appe/izzi UR.GE*: արտահայտության մեկնաբանության վրա (այն, սկսած է Ֆոռեից, ընթերցում էին *appe/izzi UR.SAG* „շարքային/երկրորդական հերոս“), ես եղել է ոչ շատ բարձր ծագման մարդ²⁸⁷, որին Սուպպիլուլիումասը բարձրացրել էր, դարձնելով Հայաստանի կառավարիչ: Թերևս, այս երթարությունը անհիմն է, քանի որ, առաջին հերթին, վերոհիշյալ տեղմինն այլևս շրջանառությունից դուրս է եկել, բացի այդ, ինչպես ցույց կտրվի ստորև, Խուկկանայի նկատմամբ կիրառվող այս արհամարհական դիմելանքը քաղաքական երանգավորում ունի և որն է կերպ չի կարող նշել նրա կարգավիճակը նախքան Հայաստանի կառավարիչ դառնալը: Ի վերջո, զուտ տրամաբանորեն նման ցածր կարգավիճակ ունեցող անձը խեղճական արքայից այդպիսի շնորհի չէր արժանանա:

Հայաստանում Խուկկանայի իշխանության գալու մասին պայմանագրում ուղղակի ասվում է հետևյալը.

ԴԿ I

§ 1 1) Այսպես (ասում է) Արևս՝ Սուպպիլուլիումասը, Խաթթիի արքան:

2) „Տես, թե՞ Խուկկանայիդ, ետին շանը

3) ես բարձրացրեցի և թեզ լավ վերաբերվեցի,

4) Խաթթուսասում թեզ հայասացիների շարքում բարի կամքով

5) ընտրեցի և քրոջս թեզ կամովին կնության տվեցի“:

Եթե իրոք պայմանագրի ներածականում խեղճական արքան այդպիսի մակդիր է կիրառել Հայաստանի կառավարչի նկատմամբ, ում հենց ինքն էր նշանակել և ով ամուսնացած էր իր իսկ քրոջ հետ, ապա ծագում է դրանից ամանցված մի կարևոր խնդիր՝ ինչով էր պայմանավորված նման դիմելառոճը: Արդյոք այս արտահայտությունը պայմանագրի A տարբերակում, որը ներկայացնում է ավելի ուշ շրջանի պատճեն (թերևս, հենց Սուպպիլուլիումասի օրոք կազմված), հետագայի խմբագրում չէ, որը հետևանք է ինչ-ինչ քաղաքական նկատառումների (ասենք, Խուկկանայի լոյալության ավարտ): Այլ բացատրություն կարծես հնարավոր չէ առաջարկել²⁸⁸, եթե ընդունենք, որ

²⁸⁶ Երկրանվան գրությունները տես RGTC VI/1: 59f.; RGTC VI/2: 19; Քոստյան 2004ա: 43:

²⁸⁷ Այս հարցի քննարկումը տես Գլուխ 1:

²⁸⁸ Քիչ ավելի հավանական է UR.GE- ի մեկ այլ մեկնաբանություն, այն է դրա կապը խեղճական

տեքստում իրոք առկա է GE: գաղափարագիրը, ինչում մասնագետները կապված չունեն: Մուպպիլուլիումասի գործունեությունը եկարագրող „Ղիպված 25“-ում հիշատակված արշավանքը դեպի Հայասա²⁹⁹, հնարավոր է, ինչ-որ կերպ կարող էր կապված լինել քենարկման առարկա խնդրի հետ:

Այն որ Խուկկանայի փոխհարաբերությունները խեթական արքայի հետ կարող էին և բացասական ընթացք ունենալ, կարծես կարելի է ենթադրել հետևյալի հիման վրա: Վաղուց հրատարակված մի գուշակային տեքստում (KUB XVIII 2 - CTH 569), որ կազմված է մ.թ.ա.XIIIդ. կեսերին²⁹⁹, հիշատակվում է „ազգեցի Խուկկանան: Այստեղ ներկայացված է գուշակային հարցում երկու խնդիրների վերաբերյալ՝ 1) արդյոք Խուկկանան հավատարիմ կմնա արքային, 2) եթե Ազգին այժմ արքայի դաշնակիցն է, ապա արդյոք ապագայում էլ կդաշնակցի արքայի սերունդների հետ:

Վերոհիշյալ տեքստը իր տեսակի մեջ եզակի չէ: Այն պատկանում է մ.թ.ա.XIIIդ. կազմված զգալի քանակությամբ նման տեքստերի թվին (գերագանցապես Թուդխալիյաս IV-ի շրջանը), որոնց նպատակն էր նպաստել արքայական իշխանության անարատությանը և սրբագործմանը²⁹⁹: Դրանցում ներկայացված են բացառապես մ.թ.ա.XIV-XIIIդդ. ապրած հայտնի քաղաքական գործիչները (հիմնականում՝ արքայատոհմի անդամներ)²⁹⁹, որոնք ժամանակին ներգրավված են եղել զանազան դավադրություններում: Գուշակային հարցման նպատակը հետևյալն էր՝ արքայատոհմի ներսում ընթացած պայքարին զոհ գնացածների հոգիներին խաղաղություն պարզել և հակադիր խմբավորումներին հաշտեցնել:

KUB XVIII 2-ում „ազգեցի Խուկկանայի“ հիշատակվելը որպես գուշակային հարցման օրյնկտ ինքնին արդեն կարող է կասկածի տեղիք տալ՝ կապված նրա քաղաքական կարյերայի հետ: Նեղիրն այն է, որ CTH 569-ում հիշատակվող բոլոր անձինք կամ զոհ են գնացել դավադրության կամ դրա մասնակիցներն են եղել: Բանի որ այս մասին որևէ տեղեկություն չունենք, ապա բավարարվենք միայն Խուկկանայի՝ Ազգիից ծագելու փաստով²⁹⁹, չեայած այստեղ կա մի խնդիր: Բանն այն է, որ վերոհիշյալ գուշակային տեքստը կազմված է Խուկկանայից առնվազն հարյուր տարի հետո, այն ժամանակ, երբ Հայասա տերմինը վաղուց արդեն դուրս էր եկել շրջանառությունից: Վերջին անգամ Հայասան խեթական տեքստերում հիշատակվում է Մուրսիլիս II-ի „Տարեգրություններում“, որից հետո այս տարածաշրջանում բացառապես առկա է

տեքստերում հիշատակվող մի բառի հետ, որը գրվում է ¹⁴UR.GE: և նշանակում է “շնապահ: որսորդ” (սրանցից առաջին խմաստը վերաբերում է ծիսական արարողություններին - Rüster-Neu 1989: 116):

²⁹⁹ Տես Գլուխ 2 տեքստի համար և ստորև՝ մեկնաբանությունը:

²⁹⁹ Klinger 1998: 107, Anm. 10 (այսպիսի թվագրման համար հեղինակը հղում է Schul 1994: 100): Տեքստի՝ Խուկկանային վերաբերող մասը տես Գլուխ 2:

²⁹⁹ CTH 569 (հրատարակությունը և ուսումնասիրությունը՝ Van den Hout 1998).

²⁹⁹ Դրանք են՝ Մուպպիլուլիումասի վերջին կինը՝ բաբելոնյան արքայադուստր “տավանանան” (Ամիննայա(?)) - den Hout 1998: 44), Մուրսիլիս II-ի վերջին կինը՝ Դանուխան, արքա Ուրսիլ-Թեշուրը, Հալեպի արքա Խալպազնոին, Մուպպիլուլիումասի եղբոր որդին՝ Արմա-Քարխունտաը և այլք:

²⁹⁹ Այս տեքստում “Ազգի” տերմինի մասին տես սույն Գլխի վերջը: Խուկկանայի ազգեցի լինելու մասին՝ Carruba 1988: 69; Klengel 1999: 154f.

միայն Ազգին:

Խուկկանայի պայմանագրի և խեթա-հայաստանյան հարաբերությունների առաջին ուսումնասիրող է Ֆոտերը հետևյալ կերպ էր ներկայացնում Խուկկանայի խնդիրը²⁹⁴:

1) Երիտասարդ տարիքում Խուկկանան եղել է Միտտանիից կախյալ կառավարիչ, այնուհետև փախել և ապաստան է գտել Թաթթիում՝ Սուլայիլուլիումասի կառավարման սկզբում կամ ավելի վաղ:

2) «Կրտսեր՝ Մարիյայի դիպվածը (Խուկկանայի փեսան) վկայում է այն մասին, որ պայմանագրի կնքման պահին Խուկկանան արդեն հասուն դուստր ուներ Սուլայիլուլիումասի քրոջից, այսինքն Թաթթի գեալուց մինչև պայմանագրի կնքումը պիտի առնվազն 20 տարի անցներ:

Այս մեկնաբանությունը չնայած կարող է որոշակիորեն *a priori* ընդունվել, սակայն դրա համար պայմանագիրը որևէ հիմք չի տալիս: Միտտանիից կախյալ Խուկկանայի փախուստը Թաթթի բացառապես հենվում է *appe/zizzi* UR.SAG տեքստի յուրովի մեկնաբանության վրա²⁹⁵ և չի հիմնավորվում այլ աղբյուրներով: Խուկկանայի օրոք խեթա-հայաստանյան փոխհարաբերությունների մասին տես ստորև:

Ինչ վերաբերում է Խուկկանայի անվան մեկնաբանությանը, ապա առայժմ առաջարկվել են երկու հնարավոր տարբերակներ:

Դեռևս ժամանակին Գր.Ղափանցյանը առաջարկում էր այն մասնատել *hugg/ak-* հիմքի և *-ana* վերջածանցի և գտնում էր, որ այս անձնանունն ունի անատոլիական-խուրրիական ծագում (տեքստից Ղափանցյանիին է) «հմայել» իմաստով: Այդպիսով, Խուկկանայի անունը կարող էր նշանակել «հմայիչ»²⁹⁶:

Խուկկանայի անվան երկրորդ մեկնաբանությունը պատկանում է Գ.Ջահուկյանին, ով, հենվելով հայտնի ֆրանսիացի խեթագետ Է.Լարոշի կարծիքի վրա (անվան հիմքը = խեթ. *huh(h)a-* «պապ»)²⁹⁷, հակված էր այդ անվան հիմքը բխեցնելու հնդեվր. «(H)au(H)»- «պապ» (հայ. *hau*) բառահիմքից²⁹⁸:

²⁹⁴ Forrer 1931: 3ff.

²⁹⁵ Ըստ Է.Ֆոտերի, էթե այս տեքստից նշանակում է կախյալ անձ, ապա Խուկկանան պիտի կախված լիներ մեկ այլ պետությունից, քանի որ փախել էր Թաթթի: Սակայն տեքստի մեկնաբանությունը որևէ հիմք չի տալիս նրան փախուստական համարելու: Դեռ ժամանակին Գր.Ղափանցյանը իրավացիորեն *appezzi* UR.SAG-ը մեկնաբանում էր որպես «երկրորդ, հաջորդ» և գտնում, որ այս տեքստից նշել է Խուկկանայի ստորադաս կարգումիճակը խեթական արքայի հանդեպ (Kamranian, 1948: 19): Նույնը խեթերի մոտ Խուկկանայի ապրելու ժամկետի մասին, որը է.Ֆոտերը բխեցնում էր նրա դստեր՝ ամուսնացած լինելու փաստից: Այս փաստարկը համոզիչ չէ, քանի որ Խուկկանայի հասուն դուստրը, թերևս, պիտի ծնված լիներ նրա առաջին կնոջից, որը հիշատակվում է պայմանագրում (24 III 80'-81') և որին Սուլայիլուլիումասը պահանջում է հարձ դարձնել: Ի վերջո, խեթերի և մյուս բոլոր ժողովուրդների մոտ կանանց ամուսնության տարիքը 12-15-ն էր (Houwink ten Cate 1996: 55), որոշ դեպքերում՝ 10-ը (Hagenbuchner 1992: 116 Ann.24 [վերջինս ըստ միջին ասորեստանյան օրենքների՝ § 43 II 25,29,31]):

²⁹⁶ Kamranian 1948: 69ca.: Նրա կարծիքով, այս անունը հնարավոր է համեմատել հայ. *խուկ-ալ* «խոսում եմ, կարդում եմ» բայի հետ:

²⁹⁷ Laroche 1952: 111f.

²⁹⁸ Ջահուկյան 1987: 325: Հեղինակը գտնում էր, որ հայասերեն անձնանվան գրության ձևը խեթա-լուվիական լեզուների շարքում ավելի մոտ է լիդիերեն ձևին՝ *xuga*: Ավելի վաղ նա որպես

Մարիյա

Պայմանագրերում Մարիյա անունը հիշատակվում է երեք ենթատեքստերում:

Անվան գրեկաձևը.

ՊՄա-րի-յա-աճ (ուղղ.)	-	III 68', IV 51'.
ՊՄա-րի-յա (տր./հայց.7)	-	III 80', IV 56'; HT 85 3'.
ՊՄա-րի-յա-առ (հայց.)	-	IV 42'; KBo L 49 4.

Լկատի առնելով համապատասխան անձանց նույնացման հարցում առկա որոշ բարդությունները, մասնագիտական հրատարակություններում սովորաբար տարբերակվում են „ավագ“ և „կրտսեր“ Մարիյաներ: Այսպես.

1) Որպես անցյալում խեթական արքունիքում սեռական հարաբերությունների հողի վրա պայտատական արարողակարգը խախտելու պատճառով Թուդխալիյաս III-ի կողմից մահվան դատապարտված անձ (ՀԿ III 68-73) – „ավագ“ Մարիյա:

2) Ոմն անձ, որը Խուկկանայի պայմանագրի կնքման պահին Հայաստանի արքայի փեսան էր (դատեր ամուսինը)(ՀԿ III 80) – „կրտսեր“ Մարիյա:

3) Հայաստանի կառավարիչ (ՀԿ IV 42, 58), հավանաբար, նույնը, ինչ „ավագ Մարիյան“:

Պայմանագրերի՝ գիտական հանրությանը հայտնի դառնալու շրջանից ի վեր մասնագետների գերակշիռ մասը գտնում էր, որ այս անունը կրել են հայաստանական երկու տարբեր կառավարիչներ (պայմանականորեն նրանք տարբերակվում էին որպես „ավագ“ և „կրտսեր“ Մարիյաներ)²⁹⁹. ներկայումս էլ այս տեսակետը դեռնա շարունակում է գոյատևել, չնայած դրա համար որևէ հիմք չկա: Այս առթիվ համառոտակի իր կարծիքն էր արտահայտել նաև Յ.Ֆրիդրիխը, ով գտնում էր, որ երկու պայմանագրերում հիշատակվող Մարիյա անունը կրող անձանավորությունը Խուկկանայի ժամանակակիցն էր և նրա հետ միասին Հայաստանում մեծ հեղինակություն ունեցող ազնվական³⁰⁰. Երա կարծիքով հենց այդ էր պատճառը, որ Մարիյան երկուսում էլ հիշատակվում է³⁰¹:

Է.Ֆոերերի կարծիքով, „ավագ“ Մարիյան Հայաստանի արքա Կարաննիսի հաջորդն էր, ով սպանվել էր Թուդխալիյաս III-ի օրոք, իսկ „կրտսերը“ „ավագի“ ազգականն էր (հավանաբար, թոռը)³⁰²:

Խուկկանայի անվան լիդիական համարժեք էր դիտում, հետևելով գերմանացի հայտնի խեթագետ Ա.Հոյբեքին (Heubeck 1959: 62), Լիդիայի արքա Գիզեսի անունը, (Δακαονο 1964: 44α.; Ջանուկյան 1970: 43, 73-81):

²⁹⁹ Հայագիտության մեջ այս տեսակետը առաջին անգամ սկսել է շրջանառվել Ն.Մարտիրոսյանի կողմից (Մարտիրոսյան 1957: 148-149):

³⁰⁰ Friedrich 1930: 160f.

³⁰¹ Յ.Ֆրիդրիխը մեր ուսումնասիրության առարկա պայմանագրերը որոշակիորեն համարում էր մեկ պայմանագրի երկու մասերը, գտնելով, որ խեթական արքան միևնույն պայմանագրի շրջանակներում հարաբերվում էր ոչ միայն Խուկկանայի, այլև Մարիյայի և “Հայաստանի ժողովրդի” հետ: Այս սխալ մտացումը ներկայումս շրջանառվում է նաև այլ մասնագետների կողմից: Մասնավորապես, ենթադրվում է, որ Մարիյան Խուկկանայի տիտղոսն էր (Թալատյան 1998: 47-48):

³⁰² Forrer 1931: 3: Ի.Մ.Մյակոնովի կարծիքով (Δακαονο 1968: 91α.), այս երկրորդ Մարիյան կարող

Ի տարբերություն Է.Ֆոտերի, Է.Կավենյակի կարծիքով³⁰³, „ավագ“ Մարիյան Թուդիսալիյաս III-ի կողմից Կուսմախայի ճակատամարտից հետո նշանակվել էր Հայաստայի կառավարիչ: Պայմանագրի չորրորդ սյունակը ներկայացնում է նրա հետ կնքված պայմանագիրը:

Է.Ֆոտերի տեսակետն ընդունվում է մասնագետների կողմից³⁰⁴: Ընդ որում ենթադրվում է, որ երկու Մարիյաները չէին պատկանել երկու հաջորդական սերունդների (օր., հայր-որդի, հորեղբայր/քեռի-եղբորդի/քրոջ որդի և այլն), քանի որ, ըստ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում գործող պապականիմայի օրենքի, անունը փոխանցվում էր քոտանը, այլ ոչ որդուն³⁰⁵:

Վերոհիշյալ, մեր կարծիքով թույլ հիմնավորված տեսակետը ենթադրում է պայմանագրերում որպես Հայաստայի կառավարիչ/արքա հիշատակվող անձանց հետևյալ հաջորդականությունը.

Թուդիսալիյաս III	-	Կարանկի
	-	„ավագ“ Մարիյա
Սուպպիլուլիումաս I	-	„կրտսեր“ Մարիյա - Խուկկանա

Խուկկանայի պայմանագրում որպես նրա փեսա հիշատակվող Մարիյային և մյուս պայմանագրում որպես խեթական արքայի հետ պայմանագիր կնքած Մարիյայի նույնականությունը ժխտելու միակ կոման է համարվում այն մտայնությունը, որ սրանցից առաջինը դիտվում է որպես կենդանի անձ, ի տարբերություն այն Մարիյայի, ով սպանվել էր Խաթթուսասում: Սակայն Խուկկանայի պայմանագրում ոչինչ չի ասվում այն մասին, որ դրա կնքման պահին նրա փեսան կենդանի էր: Խոսքը այստեղ Մարիյայի տանից դստերը ետ վերադարձնելու մասին է:

Եզրափակելով Մարիյայի մասին իստովածը, նշենք այդ անվան մեկնաբանությունները, որոնք առաջարկվել են մասնագետների կողմից:

Հայ ականավոր լեզվաբան Գ.Ջահուկյանը իր վաղ ուսումնասիրություններից մեկում ենթադրում էր, որ Մարիյայիի անունը կարող էր ծագել հեղեվրոպական մի արմատից, որը լատիներենում վկայված է *maro* „ղեկավար, առաջնորդ“ ձևով³⁰⁶: Հետագայում նա թեականորեն առաջարկում էր հետևյալ բացատրությունը³⁰⁷: Ըստ նրա,

էր Խուկկանայի գահակիցը լինել, մի բան, որն իրոք նրան կարող էր Խուկկանայի ժառանգորդը դարձնել՝ որդու բացակայության դեպքում:

³⁰³ Cavagnac 1931: 16f., ըստ նրա, „կրտսեր“ Մարիյայի պարագայում (III 80) խոսքը սպանված „ավագ“ Մարիյայի հարեմից դստերը ետ վերադարձնելու մասին է, այսինքն երկրորդ Մարիյա չի եղել: Այս կարծիքին էր, անկախ Է.Կավենյակից, նաև Գր.Նափանցյանը (Kanawak 1948: 19ca.):

³⁰⁴ Carruba 1988: 67f.; Beckman 1996: 27.

³⁰⁵ Güterbock 1940: 35f.; Carruba 1988: 68. Մարիյա անունը կրող երկու ենթադրյալ անձանց ինդոի մի մեկնաբանություն էլ նշենք (Խաչատրյան 1998: 47-49), ըստ որի Թուդիսալիյաս III-ի օրոք ապրած Մարիյայի անունը հետագայում վերածվել է հայաստական (հեղինակի մոտ՝ “Հայրի”) արքաների տիտղոսի:

³⁰⁶ Дзяккан 1964: 37.

³⁰⁷ Ջահուկյան 1987: 326-327:

այս անձնանվան հիմքում կարող էր ընկած լինել խեթա-լուվիական *mer-*, *meri-* արմատը (անհայտ իմաստով), որը վկայված է մի շարք անձնանուններում (խեթ. *Marakkui-*, *Maraššali-*, *Maraššaliya-*, լիդ. *Marinda* [վերջինս դիցանուն է]): Սակայն քիչ ավելի ուշ ես կասկածի տակ առավ իր տեսակետը, գտնելով, որ սույն բաղադրիչի իմաստը խեթա-լուվիական լեզուներում բացահայտված չէ և չի կարելի նման համեմատություն առաջարկել³⁰⁸:

Երկրորդ հեռավոր մեկնաբանության համաձայն, այն համեմատելի է խուրր. *mariyanne* (միջագետքյան, ուգարիտյան և խեթական տեքստերում՝ *mariyannu*), ուրարտ. *mari*-³⁰⁹ բառերի հետ, որոնք առաջարկվել է բխեցնել հին հնդկ. *mārya-* «երիտասարդ, պատանի» բառից³¹⁰: Այս տեղմինը հին առաջավորասիական տարածաշրջանում հիշատակվում է սոցիալական աստիճանակարգում բարձր դիրք զբաղող ռազմական ազնվականության անդուրյամբ (արքայական ծառայության մեջ գտնվող կառավար մարտիկներ)³¹¹: Լշենք նաև, որ ի տարբերություն հայաստական մյուս անձնանունների, Մարիյա անունը սահմանափակված չէ միայն Հայաստանի և Ազգի անվանաբանության: Այն վկայված է հյուսիսային Փոքր Ասիայի խեթական հնավայրերից մեկից (Մաշատիյուր = խեթ. *Sauihqaqa* քաղաքը) հայտնաբերված և մուսավորապես թուղիսալիյաս III-ի (Սուպալիուլիումաս I-ի հոր) ժամանակներով քվագրվող մի նամակում (**Ma-ri-i-ya*)³¹²:

Եվ, վերջապես, կա Մարիյա անվան ևս երկու ստուգաբանություն: Լ.Գինդինի կարծիքով, այս անունը համադրելի է խեթական աղբյուրներում վկայված ⁶⁵*mari-* «նիզակ» բառի հետ³¹³: Իսկ Վ.Խաչատրյանը փորձում է այն համադրել հայերենում առկա հնդեվր. **mar-* «տեր» արմատի հետ (*ձայ-* և հայերենի վերջածանց է)³¹⁴:

Ավարտելով Մարիյա անվան ստուգաբանության մասին կարծիքները, նշեք Գ.Ջահուկյանի ևս մեկ մոտեցում խնդրին³¹⁵: Հաս նրա, Մարիյայի անունը կազմված է ընդհանուր հնդեվրոպական մի հիմքից, որից ծագում են ինչպես սեպագրական *mariyannu*, ուրարտ. *mari-* բառերը, այնպես էլ հայերենում պահպանված *mari* բառը

³⁰⁸ *Джаукян* 1988: 65. Այստեղ ես հակված եմ ընդունելու այլ մասնագետների կողմից առաջարկվող համադրությունը սեպագրական աղբյուրներում հանդիպող *mariyannu*, ուրարտ. *mari-* բառի հետ (տես ստորև տեքստում), ինչի մասին ես գրել եմ դեռևս 1964թ. (*Джаукян* 1964: 37):

³⁰⁹ Այս բառը պարունակող ուրարտական տեքստում գրված է ¹⁰*ma-re-GI*, որը հրատարակիչն ընթերցում է *ma-re-ji* և մեկնաբանում որպես «ազնվական» և համեմատում խուրրիերեն *mariyanne-* ի հետ (*Джаконов* 1963: 39):

³¹⁰ Վ.Իվանովն առաջարկում է այս ուրարտերեն բառը մեկնաբանել որպես «ազնվածի ներտասարդ» (*Иванов* 1979: 102) և համեմատել Հայաստանի արքայի անվան հետ:

³¹¹ Այդ մասին տես, մասնավորապես, *Albright* 1930-1931: 217; *Kammenhuber* 1961: 16; *Иванов* 1979: 107 ՏԱԱ.:

³¹² *Alp* 1991: N.48, ԴԿ 2. նամակը, գրված է այդ Մարիյայի և մեկ այլ անձի կողմից, որոնք հանդիսանում էին խեթական արքայի նախնակները (ամենայն հավանականությամբ, գտնվում էին արքայական ծառայության մեջ):

³¹³ *Гиндин* 1967: 116.

³¹⁴ *Խաչատրյան* 1998: 45, 49:

³¹⁵ *Джаукян* 1988: 65 ՏԱ.

(վերջինս նշանակում է «էզ թոչուն»), նշելով, որ հայասական փուլում այն կարող էր տրվել տղամարդուն, եթե ընդունենք, որ Հայասայում պետք է ուժեղ լինեին մայրիշխանական ավանդույթները³¹⁶:

Աննիյա

Աննիյան Հայասայի՝ անվանապես հիշատակվող վերջին կառավարիչն էր: Նրանից հետո խեթական տեքստերը Հայասայի (տեքստերում այսուհետև միայն Ազզի) հետ փոխհարաբերություններում ուղղակի նշում են «ազզեցի»:

Անվան գրությունը.

*An-ni-ya-aš (ուղղ.)	-	KUB XXVI 79 I 8; KBo L 49 2'
[*An]-ni-ya-aš	-	KBo L 49 2', 6'
*An-ni-ya	-	KBo III 4 III 93
*An-n[i-ya]	-	KUB XIV 29 I 5
*An-ni-ya(-)[...]	-	HT 85, 1'
*An-ni-ya[...]	-	KBo L 49, 8'

Հայասայի արքա Աննիյան³¹⁷ հիշատակվում է Մուպպիլուլիումաս I-ի որդի և հաջորդ Մուրսիլիս II-ի տարեգրություններում («Տասնամյա» և «Ընդարձակ»), վերջինիս կառավարման 7-11-րդ տարիների ընթացքում Հայասայի դեմ մղված պատերազմների համատեքստում: Պարզ չեն ինչպես Աննիյայի՝ Հայասայում իշխանության գալու հանգամանքները և ժամանակը, այնպես էլ նրա հետագա ճակատագիրը: Տարեգրություններում վերջին՝ 10-րդ տարվա հայասական իրադարձությունների կապակցությամբ Աննիյան անվանապես չի հիշատակվում: Այստեղ ուղղակի նշվում է այն մասին, որ Խալիմանա քաղաքից ոմն Մուտտիս ներկայանում է Մուրսիլիսին և հայտնում իրենց հնազանդության մասին³¹⁸: Համենայնդեպս, եթե Աննիյան նախորդ տարվա արշավների ընթացքում գահազրկված լիներ կամ մահացած, ապա Մուրսիլիսն այդ մասին անպայման կհիշատակեր:

Հատկանշական է, որ նախորդ՝ 10-րդ տարում հայասական արշավանքն անավարտ էր մնացել³¹⁹, որի պատճառը խեթական արքայի երկու տարբեր տեքստերում տարբեր պատճառաբանություններով է ներկայացվում: Ընդարձակ տարեգրություններում որպես պատճառ նշվում է ձմռան վրա հասնելը, այնինչ մեկ այլ տեքստում խոսվում է Արևի խավարման և այդ առիթից օգտվելով թագուհու կողմից արքային գահազրկելու մտադրության մասին³²⁰: Թերևս, երկու տարբերակներն էլ կարող էին

³¹⁶ Այս մտեցումը Մարիյա անվանը (նաև Աննիյայի), կարծում ենք, ոչ մի կերպ չի կարելի հիմնավորել: Մա ուղղակի նկատարություն է, որը ականակոր հաջադետ-լեզվաբանն առաջարկել է այս անունների թվացրալ իրավացի ստուգաբանության տպավորության տակ:

³¹⁷ Մուրսիլիս II-ի «Տարեգրություններում» (= CTH 61 [իրատ., Götz 1933: 96f.]) Աննիյան հիշատակվում է որպես «Ազզիի արքա»:

³¹⁸ Götz 1933: 140.

³¹⁹ Հենց այս արշավանքի ընթացքում էին գրավվել հայասական երկու քաղաքները՝ ծովի մեջ գտնվող՝ Արիպաս և Դուզգամանա:

³²⁰ KUB XIV 4 24-32 (De Martino 1998: 19ff.; նաև Թոյսյան 2004բ: 199-200):

համապատասխանել իրականությանը: Խեթական թագուհին (տեքստում՝ տավանանա) ոչ թե Մուրսիլիսի կինն էր, այլ, թերևս, նրա հոր՝ Մուպիլիուլումաս I-ի վերջին կինը՝ բաբելոնյան արքայադուստրը, ում հետ Մուրսիլիսի հարաբերություններն ի սկզբանե լարված էին, ինչի մասին վկայում է մեկ այլ տեքստ ևս³²¹:

Չենվելով Մուրսիլիսի «Տարեգրությունների» և «տավանանայի» դավադրության մասին պատմող տեքստի ընձևոած հնարավորությունների վրա, ինչպես նաև հաշվի առնելով Աննիայի հետ Մուրսիլիսի կերած պայմանագրի առկայությունը (տես վերը)³²², Հայաստանի հնագանդեցումը հազիվ թե տեղի ունենար այս երկրի ամբողջական նվաճման արդյունքում: Ամենայն հավանականությամբ, խեթա-հայաստանյան տևական հակամարտությունն ավարտվել էր ոչ-պարհիտեոային պայմանագրի կնքմամբ և Աննիայան շարունակել էր կառավարել իր պետությունում:

Մույն աշխատության առարկա երկու պայմանագրերի, Մարիյա - Խուկկանա հաջորդականության և այս ժամանակահատվածում խեթա-հայաստանյան փոխհարաբերությունների պարզաբանման տեսանկյունից արտակարգ կարևոր խնդիր է Կարաննիից հետո իշխած արքաների հաջորդականության, մասնավորապես, Խուկկանայից հետո, արդեն Մուրսիլիս II-ի «Տարեգրություններում» հիշատակվող Հայաստանի արքա Աննիայի առնչակցությունը իր նախորդներին: Այս խնդիրը կարող է որոշակիորեն պարզվել Մուրսիլիս II-ի և Հայաստանի արքա Աննիայի³²³ միջև կնքված պայմանագրի պահպանած մի կարևոր տեղեկությամբ: Պայմանագրի երկու բնկորներում, որոնք պատմական ներածականի մասն են կազմում³²⁴, Աննիայի անվան հետ փոխկապակցված հիշատակվում է Մարիյա անունը: Դատելով տեքստի պահպանված հատվածներից, այստեղ պետք է տեղ գտնեին Մարիյայի օրոք տեղի ունեցած իրադարձությունները (դժբախտաբար, այլ տեղեկատվություն, բացի վերոհիշյալ անուններից, չի պահպանվել):

Ահա այդ բնկորները.

HT 85³²⁵

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴԱՐՉՈՒՄ

- 1) [.....]x *An-ni-ya(-)[.....
 2) [.....]x A-BI A-BI-Y[A .....
 3) [.....]x-KA-ya *Ma-ri-ya(-) ....

³²¹ KUB XIV 8 + Izmir 1277 (իբրատ.՝ Bin-Nun 1975: 177ff.; Hoffner 1983: 187ff.; Den Hout 1998: 42f.; De Martino 1998: 19ff.), հավանաբար, թագուհու անունն էր Ամմիննայա (Den Hout 1998: 44):

³²² Հավանաբար, միևնույն պայմանագրի մասն է կազմում վաղուց հայտնի KUB XXVI 39 տեքստը (այդ մասին տես Carruba 1988: 69ff.): Տես նաև Քոսյան 2005 (տեքստի գիտական հրատարակությունը և մեկնաբանությունները):

³²³ Մուրսիլիս II-ի «Տարեգրություններում» (= CTH 61 [իբրատ.՝ Götze, 1933: 96]) Աննիայան հիշատակվում է որպես «Ազգի արքա»:

³²⁴ Հրատ. Carruba 1988: 71f. (HT 85 և KBo L 49):

³²⁵ Idem: 71.

- 4') [..... S]IGs-in iš-tén? x-?{.....
 5') [.....]x^{MS3}-ŠU-NU SIGs-i{a .....
 6') [.....]x-x-[.....

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 1') ..... Աննիյա [.....
 2') ..... պապի{u .....
 3') ..... և քո [...] Մարի{յա}(և) ....
 4') ..... լավ .....
 5') ..... նրանց լավ [.....
 6') .....

KB0 L 49

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱՂԱՐՉՈՒՄ

- 2) [.....] nu zi-ik *An-ni-ya-aš
 3) [.....-š/t]a-ni
 4) [.....] *Ma-ri-ya-an

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 2) ..... Եվ դու՝ Աննիյա
 3) .....
 4) ..... Մարիյային (եզ.հայց.)

Օ.Կարրուբայի կարծիքով, HT 85-ում «պապ» բառի առկայությունը կարող է հիմք տալ ենթադրելու, որ այստեղ Մուրսիլիսը նկատի ունի իր պապի՝ Թուդիալիյաս III-ի օրոք ապրած Մարիյային: Նույն բեկորի հաջորդ տողի կորսված հատվածի վերջում սկսվող բառը, այդ դեպքում, թերևս, պիտի լինի [..... A-B/ A-B]/-KA-ya «և [պապ]իդ»³²⁶:

Այստեղ, սակայն, ծագում է մի կարևոր խնդիր: Արդյոք սույն բեկորի երրորդ տողի վնասված մասում առկա բառը պետք է վերականգնել որպես [A-B/ A-B]/- «պապ»: Որ վնասվածքի վերջում առկա մասնակիորեն պահպանված նշանը իրոք B/- ն է, վկայում է տողավերնի փոքր եռանկյունին, սակայն ինչու չենթադրել, որ այնտեղ կարող էր գրված լինել ուղղակի «հայր» բառը [..... A-B]/-KA], այլ ոչ «պապ»: Մեր առաջարկած տարրերակը կարող է էականորեն փոխել հայաստանյան արքայատոհմի՝ մասնագետների կողմից ընդունված հաջորդականությունը և հնարավորություն ընձեռել ենթադրելու, որ HT 85 բեկորում Մարիյան ներկայանում է ոչ թե որպես

³²⁶ Carruba 1988: 71f. Մյս կարծիքին էր նաև Ի.Մ.Դյակոնովը (Ճափոն 1968: 92 որսւ.43), ով հենվում էր վերը հղված HT 85-ի վրա:

Աննիայի պապ, այլ հայր, ինչը և թույլ կտա Աննիային համարելու Թուկկանայի թող-
ձնված նրա դստեր և Մարիայի ամուսնությունից, ինչի մասին Թուկկանայի
պայմանագրում խոսվում է:

Վերոհիշյալ բեկորներում Մարիյա անվան հիշատակումը Հայաստանի արքա
Աննիայի հետ միասին կարող է վկայել Հայաստանում «ավագ» Մարիայի տոհմի
իշխանության շարունակականության մասին: Այսինքն, Աննիան ժառանգել է իր հոր
իշխանությունը՝ պապի (Թուկկանայի) կառավարումից հետո: Ոչ վերաբերում է
Թուկկանային, ապա, սույն ուսումնասիրության առարկա պայմանագրերի լույսի տակ,
նրա կառավարումը Հայաստանում կարելի է մեկնաբանել որպես Մարիայի տոհմի
իշխանության ժամանակավոր ընդհատում:

Վերը բերված բեկորում «հայր» բառի վերականգնման և դրանից բխող
համապատասխան մեկնաբանության հիման վրա կարող ենք առաջարկել հետևյալ
վարկածը: Մարիյան ամուսնացած էր հայաստանյան ազնվականներից մեկի՝
Թուկկանայի դստեր հետ: Ոչ-ինչ պատճառներով Մարիյան դրժում է իր
պարտավորությունները, որի հետևանքով սպանվում է Խաթրուսատում³²⁷: Նրա
սպանությունից հետո Հայաստանում որոշ ժամանակ կառավարում է Թուկկանան՝
Մարիյայի աները: Թուկկանայից հետո Հայաստանում իշխանությունն անցնում է
վերջինիս թոռանը, ով նրա դստեր և Մարիյայի որդին էր:

Աննիյա անունը հայագիտության մեջ տարբեր մեկնաբանություններ է ստացել:

Գ.Ջահուկյանը այս անվան սկզբի առ- հիմքը, հետևելով հայտնի խեթագետ
Է.Լարոշին³²⁸, բխցնում էր հնդեվր. *(H)an- «արական կամ իզական սեռի նախնի»
արմատից, որից խեթա-լուվիական լեզուներում վկայված են մի շարք արական և
իզական սեռի անձնանուններ (Anna, Annaniya, Annanza, Annitta և այլն)³²⁹: Հետագայում
ևս հավկած էր Աննիայի անունը անվերապահորեն բացատրելու հայերենով³³⁰ և այդ
անվան առկայությանը հայաստանյան հասարակությունում տեսնելու մարիիշխանական
ավանդույթների գոյությունը: Հայաստանում վերոհիշյալ արմատի առկայության
մասին, ըստ նրա, կարող է վկայել հայերենում հանի «տառ» բառի գոյությունը, որտեղ
բառասկզբի հ-ն կարող էր երկրորդային բնույթ ունենալ³³¹:

Գ.Ջահուկյանը չէր բացառում նաև Աննիայի անվան ստուգաբանության մեկ այլ
հետաքննություն, այն է՝ հայաստանյան Անի քաղաքի անունից: Այս մեկնաբանությունը

³²⁷ Պայմանագրի այդ հատվածում որպես Մարիայի սպանության պատճառ ներկայացված
արքունի կնոջ վրա նայելը մասնագետները կողմից լուրջ չի ընդունվում, այն համարելով
«սպառտական անեկդոտ»: Այս առնչությամբ եղենք Պայմանագրի առաջին հրատարակիչ
Յ.Ֆրիդրիխի մեկնաբանությունը, ով փորձել էր այդ երևույթի գուցահեռները հայտնաբերել
ազգագրական կյոթերի հիման վրա (Friedrich 1930: 159f.տես Գլուխ 1):

³²⁸ Laroche 1952: 111f. Նեթերենում այս արմատից է կազմված *anna-*, իսկ լուվիերենում՝ *annu(ya)-*
«մայր» բառերը:

³²⁹ Ջահուկյան 1987: 324-325:

³³⁰ Джайхан 1988: 63-65.

³³¹ Գ.Ջահուկյանը հղում է Հր.Աճառյանին, ըստ որի վրացերենում հայերենից փոխառյալ հանի
բառը նշանակում է «նախնի» (Աճառյան 1977: 33): Հնդեվրով այս մեկնաբանության վրա, նա
ենթադրում էր, որ հայերեն բառը կարող էր պահպանել հնդեվրոպական միաստության շրջանի
նախնական իմաստը:

ընդունելի չէ, քանի որ հենվում է դեռևս ժամանակին Գր.Նափանցյանի մի կամայական ենթադրության վրա, ըստ որի Հայաստյի արքա Աննիյան իր անունով էր իբրև թե վերանվանել հայաստական Ուրա քաղաքը³⁰²:

Աննիյա անվան մեկ այլ մեկնաբանության համաձայն, այն կարելի է համադրել հայ-անիացեալ խնամյալ՝ քայի հետ, առանձնացնելով անի- հիմքը և -եայ վերջածանցը³⁰³:

ԵՁԴԱԿԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պայմանագրերն ընդգրկող ժամանակահատվածի վերաբերյալ հիմնական եզրակացությունները կարելի է ներկայացնել այսպես.

1) Թուղխալիյաս III-ի կառավարման ավարտին, Կունմախայի ճակատամարտից հետո Հայաստան ընկավ Խեթական տերության գերիշխանության տակ: Հայաստյի հաջորդ կառավարիչը Մարիյան էր, ում հետ կնքվել էր պայմանագիր: Առայժմ անհայտ հանգամանքների բերումով Մարիյան խախտել էր իր վրա դրված պարտավորությունները, որի համար մահապատժի ենթարկվեց Խաթթուսատում, մինևույն Թուղխալիյաս III-ի օրոք:

2) Մարիյայի փոխարեն Հայաստյի կառավարիչ նշանակվեց հայասացի ազնվական Խուկկանան, ով Մարիյայի դստեր հայրն էր: Մուսպիլուլիումասի և Խուկկանայի միջև կնքվեց պայմանագիր: Կախյալ պետությունների հետ կնքված պայմանագրերին հաստով պարտավորություններից զատ Խուկկանան պարտավորվում էր վերադարձնել ժամանակին Հայաստյում ազատտան գտած Խաթթիի բնակչությանը, ինչպես նաև դստերը վերադարձնել Մարիյայի տանից: Խուկկանայի վրա, բնականաբար, պետք է դրվեր Հայաստյի հավատարմությունն ապահովելու առաքելություն:

3) Անկախ այն հանգամանքից, որ Խուկկանան Հայաստյի կառավարիչ³⁰⁴ Մարիյայի կնոջ հայրն էր, նրա նշանակումը Հայաստյում Խուկկանային պիտի դներ դրածոյի վիճակում: Հատկապես էթե նկատի ունենանք, որ Մուսպիլուլիումասի «հանձնարարությունը»՝ զստերը Մարիյայից ետ վերցնելու մասին արդեն իսկ պիտի նշանակեր ակնհայտ բախում երկրի ազնվականության հետ, որը տվյալ պահին հակախեթական դիրքորոշում կարող էր ունենալ: Մուսպիլուլիումասի քաղաքականության նպատակը Խուկկանային Հայաստյի կառավարիչ նշանակելու հարցում դժվար չէ բացահայտել: Խաթթիից նոր կախման տակ ընկած Հայաստյի նկատմամբ գերիշխանությունը նկարավոր էր միայն տեղական ազնվականության շարքերում կայուն հենարան ստեղծելով: Միայն դրանով պիտի բացատրել Խուկկանայի վրա թափված շնորհները: Հարևան կախյալ երկրների նկատմամբ գերիշխանության ամրապնդմանն ուղղված դինաստիական ամուսնություններին

³⁰² Кананян 1948: 52. Որևէ հիմք չկա ենթադրելու, որ վերոհիշյալ Ուրան ևույնական է հետագայի հայկական առյուրների Անի-Կունմախ քաղաքին: Գ.Ջահուկյանն ինքն էլ էր իրավացիորեն նշում, որ Աննիյայի և Աննիի համադրությունը կարող է ուղղակի պատահական նմանության հետևանք լինել:

³⁰³ Хачатурян 1980: 110; Խաչատրյան 1998: 46:

³⁰⁴ Խուկկանայի փեսայի կարգավիճակը հայտնի չէ: Նրա հիշատակությունը պայմանագրում դրդում է ենթադրելու, որ նա պիտի լիներ Հայաստյի արքան՝ Խուկկանայից առաջ:

պրակտիկան, ըստ առ այսօր հայտնի խեթական տեքստերի, սկիզբ է առնում հենց Ռուկկանայից³⁰⁵։ Այս քաղաքակաևությունը սկսում է ծավալվել Մուրսիլիս II-ի³⁰⁶ և լայն քափ առնել Խաթթուսիլիս III-ի օրոք³⁰⁷։

Ռուկկանային տրված հաջորդ հրահանգը՝ կին չվերցնել Ազգիից, ինչպես և դստերը վերադարձնել Մարիյայից, հնարավոր է բացատրել այսպես։ Սուպպիլուլիումասը փորձում էր Հայասայում ապահովել խեթական արքայատոհմի գահաժառանգման իրավունքը³⁰⁸, քանի որ Ռուկկանայի որդին ազգեցի կնոջից, ինչպես նաև կրա դստեր և Մարիյայի ժառանգը կարող էին ապագայում իշխանության հավակնել³⁰⁹։ Այսինքն, Սուպպիլուլիումասը ձգտում էր Հայասայի գահին ապահովել այլ օրինական քենեանուի գոյությունը։

Այս առնչությամբ պիտի նկատի ունենալ, որ իր տերության ընդարձակմանը զուգընթաց, Սուպպիլուլիումասը կիրառում էր քույր-թագավորությունների ստեղծման քաղաքակաևություն։ Մասնավորապես, հիշատակելի են Կարգամիսը և Հալեպը Հյուսիսային Միդիայում, որտեղ գահաժառանգման իրավունքով արքաներ նշանակվեցին կրա որդիները՝ Պիյասսիլին և Տելեպիևուսը³¹⁰։

4) Պայմանագրի կնքումից որոշ ժամանակ անց Ռուկկանան խախտում է իր պարտավորությունները։ Աղբյուրները որևէ տեղեկություն չեն պարունակում Հայասա վերադառնալուց հետո Ռուկկանայի կողմից իր պարտավորությունների խախտման մասին։ Բացառությամբ, թերևս, այն քանի, որ Հայասայում ապաստանած խեթահպատակ բնակչությունը դեռևս այնտեղ էր գտնվում։ Չեարավոր է նաև, որ Ռուկկանան ետ չէր վերադարձրել Մարիյայի տանը գտնվող իր դստերը³¹¹։ Այս առթիվ

³⁰⁵ Սուպպիլուլիումասի այս քաղաքակաևությունը ունի ես մեկ օրինակ՝ արևմտյան Փոքր Ասիայի Միդա պետության արքա Մասիտիլուվայի և Սուպպիլուլիումասի դստեր՝ Մուվատտիի ամուսնությունը, որը հիշատակվում է Մուրսիլիս II-ի և Մասիտիլուվայի որդի Կուպանտա-Կուրունտայի միջև կնքված պայմանագրում (= CTH 68 [հրատ.՝ Friedrich 1926: 106 § 2, 6]:

³⁰⁶ Մուվատտայիս II-ի քույրը՝ Մասանուցցին, ամուսնացած էր Սելխայի արքա Մաստուրիսի հետ (KUB XXIII 1 ԴԿ II 16-18 = CTH 105 = "Պայմանագիր Թուդխալիյաս IV-ի և Ամուրրուի արքա Մասուզամուվայի միջև" [հրատ.՝ Kühne und Otten 1971: 10f.]):

³⁰⁷ Խաթթուսիլիս III-ի օրոք դինաստիական ամուսնությունների մասին որպես կախյալ երկրների, Եգիպտոսի և Բաբելոնիայի հետ Խաթթիի արտաքին քաղաքակաևության կարևոր քաղաղրիչի տես Houwink ten Cate 1996: 40ff.:

³⁰⁸ Այդ մասին տես, մասնավորապես, Բարսեղյան 1963p: 102:

³⁰⁹ Ըստ խեթական տերությունում գահաժառանգման վերաբերյալ գործող Տելեպիևուսի օրենքի (= CTH 19 [հրատ.՝ Hoffmann 1984]), արական սեռի ժառանգի բացակայության պարագայում, արքա կարող էր դառնալ արքայի ավագ դստեր ամուսինը (հետևաբար, նաև՝ որդին)։

ԴԿ II
38) ... ma-a-an DUMU.LUGAL-ma IBILA NU.GÁL nu ku-iz DUMU.MUNUS ha-an-te-er-zi-iz
39) nu-uz-iz-iz-iz-an¹⁰an-ti-ya-an-ta-an ap-pa-a-an-du nu LUGAL-uz a-pa-a-az ki-iz[a-ra]
³¹⁰ Պիյասսիլիի նշանակման մասին տես՝ "Պիպված 28" (Güterbock 1956: 94ff.); նաև Hawkins 1976-1980: 429f.:

³¹¹ Չնայած մենք որևէ տեղեկություն չունենք Հայասայում գործող օրենքների (թերևս, ավանդության/ավորության) մասին, սակայն հին Առաջավոր Ասիայի այլ տարածաշրջաններից մեզ հասած՝ ամուսնական հարաբերությունները կարգավորող օրենքների լուսի ներքո կարելի է ենթադրել, որ այստեղ էլ ամուսնու տուն գնացած կինը համարվում էր դրա

որոշակի պարզություն կարող է մտցնել խեթական օրենքների մի հոդված, որը վերաբերում է ամուսնու տուն զննացած կնոջ խնդրին³⁰²: Այն բառացիորեն ասում է հետևյալը. «Եթե մարդը վերցնում է կնոջը և (երան) տանում իր տուն, ապա նա վերցնում է նրա օժիտը: Եթե կինը [մահանում է] այն [տեղ], նրանք (ամուսնու տան անդամները - Ա.Ք.) պետք է այրեն նրա (ամուսնու - Ա.Ք.) անձնական ունեցվածքը և մարդը պետք է վերցնի նրա օժիտը: Եթե նա (կինը - Ա.Ք.) մահանում է իր հոր տանը և նա երեխաներ [ունի], մարդը չի կարող [վերցնել] օժիտը»:

Անկախ այս հոդվածում հիշատակվող՝ ամուսնու անձնական ունեցվածքի այրելու պարտավորության դժվար բացատրելի պահից, հայրական տանը երեխաներ ունեցող կնոջ մահանալուց հետո օրենքով նրա օժիտը ամուսնուն չհանձնելու պահանջը կարող է հիմք տալ հետևյալ ենթադրության համար: Ինչ-ինչ պատճառներով հայրական տուն վերադարձած կնոջ երեխաների նկատմամբ ամուսինը այլևս չէր կարող որևէ իրավունք ունենալ: Սա նշանակում է, որ Խուկկանայի դատեր վերադարձի պարագայում նրա և Մարիյայի երեխան այլևս չէր կարող դիտվել որպես Մարիյայի տոհմի ժառանգը և հավակնել Հայասայի կառավարչի կարգավիճակին, քանի որ նա այսուհետև արդեն հանդիսանում էր Խուկկանայի տոհմի ներկայացուցիչը:

Քե որքանով է մեթոդաբանորեն կիրառելի վերոհիշյալ խեթական օրենքը Հայասայի պարագայում, դժվար է ասել: Սակայն, նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Պարսևանգրում Մուպպիլուլիումասը բազմիցս ընդգծում է այն իրողությունը, որ Խուկկանան պարտավոր է իր գործունեության ընթացքում հետևել Խաթթիում ընդունված սովորույթներին (օրինակ, չհարաբերվել իր քույրերի, եղբայրների կանանց հետ), կարելի է ենթադրել, որ այստեղ էլ նա ակնարկում էր Խաթթիում գործող օրենքի կիրառումը Հայասայում, համենայնդեպս տվյալ հարցում:

Սակայն, այնուամենայնիվ, որպես աշխատանքային վարկած հնարավոր է առաջարկել իրադարձությունների հետևյալ վերականգնումը:

Որպես Հայասայի կառավարչի աներ և, բնականաբար, աչքի ընկնող ազնվական, Խուկկանան պետք է ուղեկցեր նրան խեթական մայրաքաղաք Նաթթուսա: Այստեղ Մարիյայի սպանությունից հետո խեթական արքան Խուկկանային նշանակում է Հայասայի կառավարիչ, նրան կնության տալիս իր քույրերից մեկին, դրանով իսկ նրան կախման մեջ դնելով իրենից: Վերադարձից որոշ ժամանակ անց Խուկկանան, ամենայն հավանականությամբ, չի կատարում իր վրա դրված պարտավորությունները, ինչը դրդում է Մուպպիլուլիումաս I-ին դիմելու ռազմական միջամտության: Խեթական զորքը մտնում է Հայասայի հարևան Իսուվա (հետագայի Մոփ), այնուհետև արշավում է Հայասա և վերադարձնում խեթական բնակչությանը:

5) Խուկկանայի կառավարման մասին տեքստերը որևէ տեղեկություն չեն պահպանել: Առայժմ առկա է մնում մեկ հարց: Արդյոք դեպի Հայասա խեթական արշավանքի պահին Խուկկանան դեռևս կառավարում էր այնտեղ, և էթե այո, ապա ինչպիսի ավարտ կարող էր ունենալ խեթական արշավանքը: Իսկ հայասական արշավանքից հետո Մուպպիլուլիումասը ուղղակի ի վիճակի չէր լրջորեն զբաղվելու

սեփականությունը նույնիսկ ամուսնու մահվանից հետո:

³⁰² Hoffner 1997: 36f. (հոդված h.27):

Հայաստով, քանի որ մեծ պատերազմ էր սպասվում Միտասնիի հետ: Մուրսիլիս II-ի և Հայասայի արքա Աննիայի միջև կնքված պայմանագիրը որոշ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ նրա գործունեությունը երկար շարունակվել չէր կարող: Եթե իրոք Մուրսիլիս II-ի ժամանակակից Աննիան Մարիյայի որդին էր, ապա, հավանաբար, Խուկկանայի կառավարումը պիտի ավարտվեր Մարիյայի տոհմի իշխանության վերականգնումով: Իսկ իրադարձությունների նման ընթացքը ենթադրելի է:

Իրավիճակը Սուպլիլուլիումասի մահվանը հաջորդած առաջին տարիներին կարելի է բնորոշել որպես ծայրահեղ բարդ, որ հիմնականում հետևանք էր համաճարակի³⁴³: Հավանաբար, Սուպլիլուլիումասն ինքը և նրան կարճ ժամանակով հաջորդած ավագ որդին Առուվանդաս II-ը³⁴⁴ զոհ գնացին համաճարակին³⁴⁵: Մուրսիլիս II-ի «Տարեգրությունները» հաղորդում են, որ Առուվանդասի մահվանից հետո բոլոր կախյալ երկրները ապստամբեցին և սկսեցին հարձակվել Խաթթիի վրա³⁴⁶: Իսկ դա կարող է անուղղակիորեն վկայել այն մասին, որ ավանդաբար ոչ լոյալ Հայասան չէր կարող չօգտվել հարմար առիթից թոթափելու իր կախյալ կարգավիճակը:

6) Նախորդ կետերում ամփոփված եզրակացությունների հիման վրա, նաև հիմք ընդունելով Խեթական տեղության պատմության՝ այսօր ընդունված ժամանակագրությունը³⁴⁷, Թուդխալիյաս III-ի և Սուպլիլուլիումաս I-ի՝ Հայասայի հետ փոխհարաբերությունները կարելի է ներկայացնել հետևյալ հաջորդականությամբ.

1350-1345	-	Թուդխալիյաս III-ի արշավանքը Հայասա ³⁴⁸ , Կումմախայի ճակատամարտը, պայմանագիր Մարիյայի հետ, Մարիյայի մահապատիժը, Խուկկանայի եշանակումը Հայասայի կառավարիչ:
1345-7	-	Հայասայի նոր արքայի կառավարումը:
?-1322(?)	-	Խուկկանան Հայասայում:
1322/1-?	-	Աննիայի կառավարումը Հայասայում:

Խուկկանայի կառավարման սկիզբը և ավարտը տրամաբանորեն պիտի տեղադրել խեթա-հայասական փոխհարաբերությունների ծայրահեղ սրման երկու փուլերի միջև: Եթե ավարտի էլակետ կարելի է մոտավորապես դիտել Սուպլիլուլիումասի մահը և

³⁴³ Համաճարակի մասին տես վերը՝ "Խեթական տեղությունը մ.թ.ա.XIV դարի կեսերին" բաժնում: Սուպլիլուլիումասն ինքը և նրան կարճ ժամանակով հաջորդած ավագ որդին՝ Առուվանդաս II-ը զոհ գնացին համաճարակին: Մուրսիլիսի "Տարեգրություններում" հիշատակվում է միայն Առուվանդաս II-ի հիվանդության մասին (Götze 1933: 14f.): Մուրսիլիս II-ի "Տարեգրությունները" հաղորդում են, որ Առուվանդասի մահվանից հետո բոլոր կախյալ երկրները ապստամբեցին և սկսեցին հարձակվել Խաթթիի վրա (Götze 1933: 14f.):

³⁴⁴ Առուվանդաս II-ը պիտի կառավարեր առավելագույնը մեկ տարի (Bryce 1989: 29f.):

³⁴⁵ Մուրսիլիսի "Տարեգրություններում" հիշատակվում է միայն Առուվանդաս II-ի հիվանդության մասին (Götze, 1933: 14f.), սակայն ենթադրվում է, որ այստեղ խոսքը Սուպլիլուլիումաս I-ի մահվան պատճառ հանդիսացած համաճարակի մասին պիտի լինի:

³⁴⁶ Götze 1933: 14f.

³⁴⁷ Otten 1968; Wilhelm - Böse 1989: 74ff.; Astour 1989; Wilhelm 1991: 469ff.; Bryce 1989: 30.

³⁴⁸ Այս արշավանքը 5-6 տարվա հատվածում տեղադրելը պայմանական է, քանի որ առ այսօր չկա որևէ կոլան Թուդխալիյաս III-ի կառավարման շրջանի իրադարձությունների թվագրման համար: Հայասական արշավանքը պիտի տեղի ունենար նրա կառավարման վերջերին:

հաջորդած խառնակ իրավիճակը Խաթթիում, ապա կառավարման սկիզբը դժվար է որոշել: Կումմախայի ճակատամարտից հետո խեթերի՝ Հայասայի դեմ արշավանքները (տես վերը՝ „Դիպված 25“ և „Դիպված 39“) պիտի թվագրվեն Մուպպիլուլիումասի սիրիական պատերազմների ժամանակաշրջանով: Վերջիններս երկուսն են՝ 1) „առաջին“ պատերազմ (մոտ. 1340), 2) „երկրորդ“ պատերազմ (մոտ. 1327-1322):

Վերոհիշյալ արշավանքներից դեպի Հայասս որն է նախորդել Խուկկանայի գահակալմանը, կամ թե դրանցից որն է կապված վերջինիս կառավարման ավարտի հետ, պարզ չէ: Համենայնդեպս, եթե արշավանքը տեղադրվի „երկրորդ“ պատերազմի շրջանում, որ ավելի հավանական է³⁴⁹, ապա հնարավոր կլինի այն դիտել որպես հետևանք Հայասայում հակախեթական ապստամբության, որի ընթացքում Խուկկանան կարող էր զրկվել իշխանությունից:

³⁴⁹ Հնարավոր է, Մուպպիլուլիումասը „Դիպված 39“-ում հիշատակվող արշավանքը նկատի ունենա փարավոնին հղված իր նամակում (KUB XIX 20, տես վերը՝ տեքստում):

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑՄԱԿ

- Բարսեղյան Լ.Ա. 1963ա, Հայասա-Ազգիի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ 3, 307-313:
- Բարսեղյան Լ.Ա. 1963բ, Հայասա-Ազգիի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին, ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր 6, 101-106:
- Բարսեղյան Լ.Ա. 1964, Հայասա-Ազգիի ռազմա-քաղաքական պատմությունից, ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր 7, 73-79:
- Գրեկյան Ե. 2005, Գրախոս.: Ա.Քոսյան, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, ՊԲՀ 2005/3, 270-272.
- Խանզադյան Մ. 2004, Իտուվայի արքան և Թուրխալիյաս IV-ը (KUB XXXI 68), ՄՄԱԵԺ XXIII, 339-346:
- Խանզադյան Մ. 2007, Խեթական արտաքին քաղաքականության որոշ հարցերի շուրջ, ՄՄԱԵԺ XXVI, 13-24:
- Խաչատրյան Ա. 1933, Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Երևան:
- Խաչատրյան Վ.Ն. 1998, Հայաստանը մ.թ.ա.XV-VII դարերում, Երևան:
- Խաչատրյան Վ.Ն. 2013, Հայկ նահապետը որպես պատմական անձ, "Հայկագունիներ" (խմբ. Վ.Բ.Բարխուդարյան և մյուսներ), Երևան, 123-128:
- Հակոբյան Թ., Ս.Մելիք-Բախշյան, Հ.Բարսեղյան 1986, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հ.Ա. Երևան:
- Հմայակյան Հ. 2004, Հայասական ԳՍ.ԳՍՐ-ը և Արա Գեղեցիկը, ՄՄԱԵԺ XXIII, 381-394:
- Հմայակյան Հ. 2007, Խեթերեն marnuwa բառը, ՄՄԱԵԺ XXVI, 45-51:
- Հմայակյան Հ. 2009, Խեթա-հայկական լեզվական փոխառություններ, Մերձավոր Արևելք, Պատմություն, քաղաքակրթություն, մշակույթ. հոդվածների ժողովածու, 307-313:
- Հմայակյան Հ. 2011, Խուտիական *Sa(w)amka աստվածուհու կերպարի և կերպարի դրսևորումները հայկական առասպելական և լեզվական նյութերում, ՄՄԱԵԺ XXVIII, 239-251:
- Հմայակյան Հ. 2013, Հայկական Տուրուբերան տեղանունը խեթա-հայկական փոխառությունների համատեքստում, "Հայկագունիներ" (խմբ. Վ.Բ.Բարխուդարյան և մյուսներ), Երևան, 118-122.
- Մարտիրոսյան Ն. 1924, Հայերենի յարաբերութիւնը հեթիտերենի հետ, Հանդես ամսօրեայ 9-10, 453-459:
- Մարտիրոսյան Ն. 1926, Հայերենի յարաբերութիւնը հեթիտերենի հետ, Հանդես ամսօրեայ 7-8, 69-74:

- Մարտիրոսյան Ն. 1957, Խարբերդի շրջանները՝ հայոց հնագույն օրրանը, 87-133-66
(Խարբերդ և անոր ոսկեղեն դաշտը, Կոմ. Յոթը գրքում):
- Մարտիրոսյան Ն. 1961, Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ 3, 82-107.
- Մարտիրոսյան Ն. 1972, Նպաստ մը հեթ և հայ բառարանության, ՊԲՀ 1972/2, 163-186:
- Ղազարյան Ռ. 2005, Հայաստան-Ազգիի տեղադրության հարցի շուրջ, Մերձավոր Արևելք, Երևան, 35-39:
- Ղազարյան Ռ. 2007, Կասկա երկիրն ըստ սեպագիր աղբյուրների, ՄՄԱԵԺ XXVI, 52-64:
- Ղազարյան Ռ. 2009, Հայաստան քաղաքական և մշակութային պատմությունը, Երևան:
- Ղազարյան Ռ. 2013ա, Մուրախլիս II-ի Տասնամյա տարեգրությունը, Երևան:
- Ղազարյան Ռ. 2013բ, Տարածքաբանական Հայաստանի տեղորոշման հարցի շուրջ, "Հայկագուսիներ" (խմբ. Վ.Բ.Բարխուդարյան և մյուսներ), Երևան, 113-117:
- Մկրտչյան Ն. 1969, Հայերենի և խեթերենի բառային որոշ ընդհանրություններ, ՊԲՀ 1, 238-246:
- Մկրտչյան Ն.Ա. 1969, Հայերենի և խեթերենի բառային որոշ ընդհանրություններ, ՊԲՀ 1, 238-246:
- Մկրտչյան Ն.Ա. 1970, Խեթա-հայկական ընդհանրություններ, ԼՀԳ 7, 58-69:
- Ջահուկյան Գ. 1967, Հայերենի և խեթա-լուվիական լեզուների բառային կազմի ծագումնային զուգադիսյունները, ՊԲՀ 4, 57-74:
- Ջահուկյան Գ. 1970, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Երևան:
- Ջահուկյան Գ.Բ. 1987, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան:
- Պետրոսյան Ա. 1997, Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգածագման խնդիրը, Երևան:
- Պետրոսյան Ա.Ե. 2004, Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները, ՊԲՀ, 2004/2, 205-233:
- Պետրոսյան Ա.Ե. 2006ա, Հայոց ազգածագման հարցեր, Երևան:
- Պետրոսյան Ա.Ե. 2006բ, Արամագ, Երևան:
- Տաշեան Յ. 1934, Հաթեր եվ ուրարտեանք, Վիեննա:
- Քոսյան Ա. 1997, Իսուվան (Մոփքը) մ.թ.ա.XIII-XII դդ., ՊԲՀ 1/2, 177-192:
- Քոսյան Ա. 1999, Մ.թ.ա.XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան:
- Քոսյան Ա. 2000, Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ.թ.ա.XV դարում, ՊԲՀ 3, 161-174:

- Քոսյան Ա. 2001, Նոր կյուֆեր խեթական տերության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, ՄՄԱԵԺ XX, 233-245:
- Քոսյան Ա. 2002ա, Բսուվայի կրոնական կենտրոնները խեթական դարաշրջանում, ՄՄԱԵԺ XXI, 315-331:
- Քոսյան Ա. 2002բ, Անի-Կամախը խեթական դարաշրջանում, ՊԲՀ 3, 225-241.
- Քոսյան Ա. 2004ա, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Երևան:
- Քոսյան Ա. 2004բ, Մուրսիլիս II-ի հայաստան արշավանքները (նոր սկզբնաղբյուրներ), ՊԲՀ, 2, 197-204:
- Քոսյան Ա. 2004գ, խեթական KUB XXVI 62 սեպագիր տեքստը և Վերին Եփրատի ավազանի պատմական աշխարհագրության խնդիրները, ՄՄԱԵԺ XXIII, 472-484.
- Քոսյան Ա. 2005, Հայաստանի աստվածները (KUB XXVI 39), ՄՄԱԵԺ XXIV, 444-457:
- Քոսյան Ա. 2006, Արիացիները Պախխուվայում, ՄՄԱԵԺ XXV, 247-258:
- Քոսյան Ա. 2008, Հայաստան և Ազգին. – Ենտրի ի վերուստ. առասպել և պատմություն (Հողվածների ժողովածու եվրոպա Սարգիս Հարությունյանի 80-ամյակին), Երևան, 263-291:
- Քոսյան Ա. 2013ա, Վանից մինչև Եփրատ (հայոց վաղ պետականության ակունքներում), "Հայկագուսիներ" (խմբ. Վ.Բարխուդարյան և մյուսներ), Երևան, 48-63:
- Քոսյան Ա. 2013բ, խեթական պետությունը, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հատ. 1, 174-200:
- Քոսյան Ա. 2013գ, Ասորեստանը և Հայկական լեռնաշխարհը, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հատ. 1, 102-111:
- Аветисян Г.М. 1984, Государство Митанни, Ереван.
- Аракелян А.Б. 1975а, Назначение сооружения ⁶ARKIU по данным хеттских текстов, ВОНА 9, 88-92.
- Аракелян А.Б. 1975б, Термин ⁶šinarši в хеттских клинописных текстах, ИФЖ 3, 238-241.
- Аракелян А.Б. 1978, Hilatpaq по данным хеттских текстов, ДВ 3, 107-114.
- Аракелян А.Б. 1983, Хеттские источники о халентуве, ВОНА 11, 62-67.
- Арутюнян Н.В. 1985, Топонимика Урарту, Ереван.
- Арутюнян Р.С. 1992а, Домашняя жизнь хеттов (хеттские представления и обряды, связанные с домом)(Автореферат диссертации на соиск.уч. степ. к.и.н.), Ереван.

- Арутюнян Р.С. 1992б, Некоторые особенности хеттских домашних праздников, ВДИ 1, 119-135.
- Вардумян Г. 1991, Дохристианские культы армян. – В сб.: Армянская этнография и Фольклор 18, 61-146.
- Гюргадзе Г.Г. 1961, К вопросу о локализации и языковой структуре каспских этнических и географических названий. – В сб.: Переднеазиатский сборник I, 161-210.
- Головлева Л.М. 1978, Царство Алзи во второй половине II тыс. до н.э. – В сб.: ДВ III, Ереван, 71-87.
- Джаукян Г.Б. 1964, Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван.
- Джаукян Г.Б. 1967, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван.
- Джаукян Г.Б. 1988, О соотношении хайасского и армянского языков. III, ИФЖ 2, 68-88.
- Дьяконов И.М. 1968, Предыстория армянского народа, Ереван.
- Капанцян Гр. 1931, Chetto-armeniaca, Ереван.
- Капанцян Гр. 1936, Общие элементы между урартским и хеттским языками, Ереван.
- Капанцян Гр. 1940а, Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении. – В кн.: Научные труды, т.14 (Ереванский государственный университет), Ереван, 317-427.
- Капанцян Гр. 1940, Хеттские боги у армян, ԵՊՀ, Հիմնական շշխմանը թղթեր, հիմ. XIV, Երևան, 243-316.
- Капанцян Гр. 1944, Об одном хеттском мифе в связи с журавлем и божеством весны, ИАН 1944/1, 61-72.
- Капанцян Гр. 1946, Армянский Ара и славянский Яр (Ярило), ИАН 1946/10, 25-31.
- Капанцян Гр. 1948а, Хайаса - колыбель армян, Ереван.
- Капанцян Гр. 1948б, Суффиксы и суффиксированные слова в топонимике древней Малой Азии, Ереван.
- Капанцян Г. 1957, Общие элементы между хеттским и армянским языками, ИЛР, т. 1, Ереван, 331-408.
- Манандян Я. 1956, О некоторых спорных проблемах истории древней Армении, Ереван.
- Мкртчян Н.А. 1976, Редупликация глаголов в хеттском и армянском, ДВ II, 76-85.
- Петросян А.Е. 2002, Армянский эпос и мифология, Ереван.

- Петросян С. 1987, Племенной союз Хайаса-Аззи в системе двучных противопоставлений, *ВОНА* 3, 77-87.
- Хачатрян В.Н. 1963, Некоторые вопросы хеттской лексики, *ИАН* 12, 91-102.
- Хачатрян В.Н. 1964, Хеттская надпись KUB XXIX N.7, *ИФЖ* 2, 165-181.
- Хачатрян В.Н. 1966, Хеттская надпись KUB, XXIX, N.4, *ВОНА* 1966/2, 59-79.
- Хачатрян В.Н. 1971, Восточные провинции Хеттской империи, Ереван.
- Хачатрян В.Н. 1972, Хайасцы, *ВОНА* 1972/8, 32-41.
- Хачатрян В.Н. 1976, Наирн и Армина, *ВОНА* 1976/8, 59-72.
- Хачатрян В.Н. 1976, Страна Хайк в составе Урарту, *ВОНА* 1980/6, 101-112.
- Akdoğan R. 2009, Hukkana Antlaşması B Nüshasına Birleşen Yeni Bir Tablet Parçası, *Colloquium Anatolicum VIII*, 45-76.
- Akurgal E. 1968, Urartäische und altiranische Kunstzentren, Ankara.
- Alp S. 1980, Die hethitischen Tontafelentdeckungen auf dem Maşat-Höyük, *Bulleten XLIV/73*, 1980, 25-59.
- Alp S. 1991, Die Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük, Ankara, 1991.
- Archi A. und Klengel H. 1980, Ein hethitischer Text über die Reorganisation des Kultes, *AoF VII*, 143-157.
- Astour M. 1989, Hittite History and Absolute Chronology of the Bronze Age, Gothenburg-Partille.
- Beal R. 1992, The Organization of the Hittite Military, Heidelberg (= *TdH* 20).
- Beal R. 2002, Hittite Oracles, In: *Magic and Divination in the Ancient Near East* (eds. L.Ciraolo and J.Seidl), Leiden – Boston – Köln, 57-81.
- Beckman G. 1996, Hittite Diplomatic Texts, Atlanta (II edit. 1999).
- Beckman G. 2006, Hittite Treaties and the Development of the Cuneiform Treaty Tradition, In: *Zur deuteronomistischen Geschichtswerke* (Hrsg. M.Witte et al.), Berlin – New York, 279-301.
- Bilabel Fr. 1927, Geschichte Vorderasiens und Ägyptens vom 16.-11. Jahrhundert v.Chr., Heidelberg.
- Bryce T.R. 1989, Some Observations on the Chronology of Suppiluliumas Reign, *AnSt* 39, 19-30.
- Bryce T.R. 1998, The Kingdom of the Hittites, Oxford (II ed. 2005).
- Bryce T.R. 2002, Life and Society of the Hittites, Oxford.
- Carruba O. 1969, Die Chronologie der hethitischen Texte und die Geschichte der Grossreichszeit, *ZDMG Suppl.I*, Wiesbaden, 226-249.
- Carruba O. 1977, Beiträge zur mittelhethitische Geschichte.I-II, *SMEA* 18, 1977, 137-195.

- Carruba O. 1988, Die Hajasa-Verträge Hattis. - In: *Documenta Asiae Minoris* (= Festschrift H.Otten), Wiesbaden, 59-75.
- Cavaignac E. 1930, Mariya, RHA 1, 15-17.
- Christiansen B. 2007, Der Blick aus dem Fenster, *Tabularia Hethaeorum: Hethitologische Beiträge*. Silvin Košak zum 65 Geburtstag (Hrsg. D.Groddék und M.Zorman), Wiesbaden (= DBH 24), 143-154.
- Cohen Y. 2002, *Taboos and Prohibitions in Hittite Society*, Heidelberg.
- Collins B.J. 1987, § 54 of the Hittite laws and the Old Kingdom Periphery, Or. 56, 36-41.
- Cornelius Fr. 1958, *Geographie des Hethiterreiches*, Or. 27, 225-251, 373-398.
- Cornelius Fr. 1973, *Geschichte der Hethiter*, Darmstadt.
- Dardano P. 1997, L'aneddoto e il racconto in eta' antico-hittita la cosiddetta 'Cronaca di Palazzo', Roma.
- De Martino S. 1996, *L'Anatolia occidentale nel medio regno Ittita*, Firenze (= EOTHEN 5).
- De Martino S. 1998, Le accuse di Mursili II alla Regina Tawananna secondo il testo KUB XIV 4. - In: EOTHEN 9, 19-48.
- De Martino S. 2010, The Hittite Queen Sata(n)duhepa, in *Festschrift für Gernot Wilhelm anlässlich seines 65. Geburtstages am 28. Januar* (Hrsg. J.Fincke), Dresden, 91-98.
- Dinçol A.M. et al. 1993, The 'Cruciform Seal' from Boğazköy-Hattusa, *IstMitt* 43, 87-106.
- Forlanini M. 1979, *Appunti di geografia etea*. - In: *Studia Mediterranea 1* (= Fs.P.Meriggi), Pavia, 1979, 165-185.
- Forlanini M., M.Marazzi 1986, *Atlante storico del Vicino Oriente antico*, Fascicolo 4.3. *Anatolia: L'impero Hittita*, Pavia.
- Forrer E. 1922, *Die Boghazköi-Texte in Umschrift*, Bd.I, Leipzig.
- Forrer E. 1926, *Die Boghazköi-Texte in Umschrift*, Bd.II, Leipzig.
- Forrer E. 1931, *Hajasa-Azzi, Caucasia IX*, 1-24.
- Freu J. 1992, *Les guerres syriennes de Suppiluliuma et la fin de l'ère amarnienne*, *Hethitica XI*, 39-101.
- Freu J. 2007, *Les débuts du Nouvel Empire Hittite*, Paris.
- Friedrich J. 1930, *Staatsverträge der Hatti-Reiches in hethitischen Sprache*, Leipzig, Bd.2 (= MVAG 34).
- Garelli P. 1963, *Les Assyriens en Cappadoce*, Paris.
- Garstang J. and Gurney O.R. 1959, *The Geography of the Hittite Empire*, London.
- Götze A. 1925, *Hattusilili: der Bericht über sein Thronbesteigung nebst den Paralleltexen* (= MVAeG 29), Leipzig.
- Gotze A. 1928, *Madduwattai* (= MVAeG 32), Leipzig.

- Götze A. 1930a, Neue Bruchstücke zum großen Text des Hattušiliš und den Paralleltexten, Darmstadt.
- Götze A. 1930b, Die Pestgebiete des Muršiliš, *Kleinasiatische Forschungen* 1.2, Weimar, 161-251.
- Götze A. 1933, *Die Annalen des Muršiliš*, Leipzig (= MVAeG 38).
- Goetze A. 1940, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven.
- Götze A. 1957, *Kleinasion*, München.
- Goetze A. 1960, Rez.: J. Garstang and O. R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959, *JCS* 14, 43-48.
- Grayson A.K. 1987, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods / Vol. 1, Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*, Toronto-Buffalo-London.
- Grayson A.K. 1991, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods / Vol. 2, Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (1114-859 BC)*, Toronto-Buffalo-London.
- Greppin J. 1978, Luwian Elements in Armenian, *Древний Восток* III, Ереван, 1978, 115-126.
- Groddek D. 2008, *Hethitische Texte in Transkription KBo 22*, Wiesbaden (= DBH 24).
- Gurney O.R. 1940 - Some Hittite Prayers, *LAAA* 27, 2-163.
- Gurney O.R. 1948, *Mita of Pahhuwa*, *LAAA* 28, 32-48.
- Gurney O.R. 1973, *Anatolia c.1600-1380 B.C.* - In: *CAH*, vol.III/2, Ch.XV, 659-685.
- Gurney O.R. 1979, *The Anointing of Tudhaliya*. - In: *Studia Mediterranea* 1, 213-223.
- Gurney O.R. 2003, *The Upper Land, matum eltum*, In: *Hittite Studies in Honor of Harry A.Hoffner Jr. on the Occasion of his 65th Birthday* (eds. G.Beckman, R.Beal and G.McMahon), Winona Lake, 119-126.
- Güterbock H.G. 1940, *Siegel aus Boghazköi*, I, Berlin.
- Güterbock H.G. 1956, *The Deeds of Suppiluliumas as told by his son, Mursilis II*, *JCS* X, 41-68, 75-98, 107-130.
- Güterbock H.G. 1978, *Some Aspects of Hittite Religion* - In: *The Frontiers of Knowledge*, Uppsala, 125-139.
- Güterbock H.G. and Th. Van Den Hout 1991, *The Hittite Instruction for the Royal Bodyguard*, Chicago (= *Assyriological Studies* 24).
- Haas V. 1985, *Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands*. - In: *XENIA. Das Reich Urartu* (Hrsg. V.Haas), Konstanz, 21-30.

- Haas V. 1994, *Geschichte der hethitischen Religion* (= Handbuch der Orientalistik. Abt.1, Bd.15), Leiden.
- Haas V. – H.J.Thiel 1978, *Die Beschwörungsritual der Allaiturah(h)i und verwandte Texte, Neukirchen – Vluyn* (= AOAT 31).
- Hagenbuchner A. 1989, *Die Korrespondenz der Hethiter*, Heidelberg (= TdH 15).
- Hagenbuchner A. 1992, *War der ¹⁰tuhkanti Neriquaili ein Sohn Hattusilis III?*, SMEA 29, 111-126.
- Heinhold-Krahmer S. 1977, *Arzawa. Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen*, Heidelberg (= TdH 8).
- Helck W. 1971, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v.Chr.*, II Aufl., Wiesbaden.
- Hoffmann I. 1984, *Die Erlaß-Telipinus*, Heidelberg (= TdH 11).
- Hoffner H.A. 1976, *A Join to the Hittite Mita-text*, JCS 28, 60-62.
- Hoffner H.A. 2009, *Letters from the Hittite Kingdom*, Atlanta.
- Hout Th.van den 1994, *Der Falke und das Kücken: der neue Pharao und der hethitische Prinz?*, ZA 84, 60-88.
- Hout Th.P.J. van den 1998, *The Purity of Kingship*, Leiden - Boston - Köln.
- Houwink ten Cate Ph.H.J. 1970, *The Records of the Early Hittite Empire*, Istanbul.
- Houwink ten Cate Ph.H.J. 1996, *The Dynastic Marriages of the Period between ca.1258 and 1244B.C.*, AoF 1, 40-75.
- Houwink ten Cate Ph.H.J. 1997, *The Genealogy of Mursilis II. The Difference between a legalistic and a genealogical approach to the descent of Suppiluliumas I*, JEOL 34, 51-72.
- Houwink ten Cate Ph. H. J. 1998, *The alternative date for the "Šunaššura treaty" (KBo I 5)*, AoF 25, 34-53.
- Imparati F. 1977, *Le istituzioni culturali del ¹⁰thekur e il potere centrale ittita*, SMEA 18, 1977, 19-64.
- Jahukyan G.B. 1961, *The Hayasa Language and its Relation to the Indo-European Languages*, ArOr 29, 353-405.
- Jahukyan G.B. 1990, *Did Armenians Live in Asia Anterior Before the Twelfth Century B.C.* - In: *When Worlds Collide: Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans* (eds. T.L.Markey and J.A.C.Greppin), Ann Arbor, 25-33.
- Kalaç M. 1994, *Cultural and Political Contacts between Assyria and Urartu*, Tel Aviv 21/1, 6-21.
- Kammenhuber A. 1969, *Die Sprachstufen des Hethitischen*, ZVS 83, H.2, 256-289.

- Kempinski A. 1993, Suppiluliuma I: The Early Years of His Career. - In: Occasional Publications I. Raphael Kutscher Memorial Volume (ed. A.F.Rainey), Tel Aviv, 81-91.
- Kessler K.-H. 1986, Zu den Beziehungen zwischen Urartu und Mesopotamien. - In: XENIA 17, 59-86.
- Kitchen K.A. 1962, Suppiluliuma and the Amarna Pharaohs, Liverpool.
- Klengel H. 1965, Die Rolle der „Ältesten“ (LÚMEŠ ŠU.GI) im Kleinasien der Hethiterzeit, ZA 57, 223-236.
- Klengel H. 1965, Geschichte Syriens.I, Berlin.
- Klengel H. 1966, Lullubum. Ein Beitrag zur Geschichte der altorientalischen Gebirgsvölker, MIO 11, 349-371.
- Klengel H. 1970, Geschichte Syriens.III, Berlin.
- Klengel H. 1978, Mitanni: Probleme seiner Expansion und politischen Struktur, RHA XXXVI, 91-115.
- Klengel H. 1999, Geschichte des Hethitischen Reiches, Leiden - Boston - Köln.
- Klinger J. 1988, Überlegungen zu den Anfängen des Mittani-Staates. - In: "Hurriter und Hurritisch" (= XENIA 21)(Hrsg. V.Haas), 1988, 27-42.
- Klinger J. 1995, Das Corpus der Mašat-Briefe und seine Beziehungen zu den Texten aus Hattusa, ZA 85, 74-108.
- Klinger J. 1998, Zur Historizität einiger hethitischer Omina, AoF 25/1, 104-111.
- Klinger J. 2005a, Der Vertrag Šuppiluliumas I. mit Hukkana von Hajaša. - In: Staatsverträge, Herrscherinschriften und andere Dokumente zur politische Geschichte (Hrsg. B.Janowski und G.Wilhelm)(= TUAT Neue Folge Band 2), Gutersloh, 106-112.
- Klinger J. 2005b, Der Vertrag Mursilis II. Mit Kupanta-Kurunta von Mira und Kuwaliya. - In: Staatsverträge, Herrscherinschriften und andere Dokumente zur politische Geschichte (Hrsg. B.Janowski und G.Wilhelm)(= TUAT Neue Folge Band 2), Gutersloh, 127-129.
- Kloekhorst A. 2008, Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon, Leiden - Boston.
- Korošec V. 1931, Hethitische Staatsverträge. Ein Beitrag zu ihrer juristischen Wertung, Leipzig.
- Kosyan A. 2006a, Arnuwandas I in the East, AJNES I, 72-97.
- Kosyan A. 2006b, An Aryan in Isuwa, Iran and the Caucasus 10/1, 1-6.
- Kosyan A. 2009, On the Ethnic Background of Isuwa (a preliminary study), AJNES IV/2, 85-97.
- Kosyan A. 2011, Towards the Hittite Eastern Periphery (KUB XLIX 11), AJNES VI/2, 87-94.
- Kosyan A. 2013-2014, Rulers of Hayasa: Hukkana, AJNES VIII/1-2, 128-134.

- Kosyan A. 2015, *Between Euphrates and Lake Van (on the Location of Hayasa and Azzi)*, International Symposium on East Anatolia – South Caucasus Cultures, vol.I, Cambridge, 271-276.
- Kořak S. 1980, *The Rulers of the Early Hittite Empire*, Tel Aviv 7, 163-168.
- Kořak S. 1992, *Konkordanz der Keilschrifttafeln 1. Die texte der Grabung 1931*, Wiesbaden (= StBoT 34).
- Kořak S. 1995, *Konkordanz der Keilschrifttafeln 2. Die texte der Grabung 1932*, Wiesbaden (= StBoT 39).
- Kořak S. 1998, *Konkordanz der Keilschrifttafeln 3/1. Die texte der Grabung 1933: 1/c-1300/c*, Wiesbaden (= StBoT 42).
- Kořak S. 1999, *Konkordanz der Keilschrifttafeln 3/2. Die texte der Grabung 1933: 1301/c-2809/c*, Wiesbaden (= StBoT 43).
- Kořak S. 2005, *Konkordanz der hethitischen Keilschrifttafeln, T.1-5*, Wiesbaden.
- Kühne C. und Otten H. 1971, *Der Sausgamuwa-Vertrag*, Wiesbaden (= StBoT 16).
- Laroche E. 1952, *Elements d'haruspicine hittite*, RHA 12, fasc.54, 19-48.
- Laroche E. 1966, *Les noms des hittites*, Paris.
- Laroche E. 1971, *Catalogue des Textes Hittites*, Paris.
- Lebrun R. 1980, *Hymnes et prières Hittites*, Louvain-la-Neuve.
- Lewy J. 1962, *Old Assyrian Evidence Concerning Kuššara and its Location*, Hebrew Union College Annual 33, 45-57.
- Lorenz L. 2011, *Mythologische Fragmente*, AoF 38/2, 104-108.
- Martirosyan H.K. 2010, *Etyimological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon*, Leiden – Boston.
- McCarthy D.J. 1978, *Treaty and Covenant*. Rome.
- Meriggi P. 1973, *Zu einigen Stellen hethitischer historischer Texte* - In: Fs.H.Otten, Wiesbaden, 199-208.
- Meyer G.R. 1953, *Zwei neue Kizzuwatna Verträge*, MIO I, 108-124.
- Miller J. 2004, *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals*, Wiesbaden (= StBoT 46).
- Miller J. 2007, *Amarna Age Chronology and the Identity of Nibhururiya in the Light of a Newly Reconstructed Hittite Text*, AoF 34, 252-293.
- Mkrtchyan N.A. 1974, *Neue hethitisch-armenischen lexikalische Parallelen*, AcAn 22/1-4, 313-319.
- Neu E. 1968, *Interpretation der hethitischen mediopassiven Verbalformen*, Wiesbaden (= StBoT 5).

- Neu E. 1979, Zum sprachlichen Alter des Hukkana-Vertrages, ZVS 93, 64-84.
- Neu E. 1999, *Nugae Hethiticae*, Hethitica XIV, 63-69.
- Otten H. 1951, Ein althethitischer Vertrag mit Kizzuwatna, JCS, vol.5/4, 129-132.
- Otten H. 1952-1953, Pirwa - der Gott auf dem Pferde, JKF II/3, 62-73.
- Otten H. 1967, Ein hethitischer Vertrag aus dem 15./14. Jahrhundert v. Chr. (KBo XVI 47), Istanbuler Mitteilungen 17, 55-61.
- Otten H. 1968, Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie, Mainz.
- Otten H. 1969, Sprachliche Stellung und Datierung des Madduwatta-Textes, Wiesbaden (= StBoT 11).
- Otten H. 1988, Die Bronzetafel aus Bogazköy. Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV, Wiesbaden (= StBoT, Beih.1).
- Otten H. - Chr. Rüter 1972, Textanschlüsse von Bogazköy-Tafeln (1-10), ZA 62, 102-108.
- Petrosyan A. 2002, The Indo-European and Ancient Near eastern Sources of the Armenian Epic, JIES Monograph 42, Washington DC.
- Petrosyan A. 2007a, The Problem of Identification of the Proto-Armenians: a Critical Review, Journal of the Society for Armenian Studies 16, 25-66.
- Petrosyan A. 2007b, State Pantheon of Greater Armenia: Earliest Sources, AJNES 2, 174-201.
- Popko M. 1974, Notes on Hittite Vocabulary, JCS 26, 181-182.
- Puhvel J. 1975, Hittite *alpu-* and *dampu-*, RHA 33, 1975, 59-62.
- Puhvel J. 1984, Hittite Etymological Dictionary, A, E, I, vol.1-2, Berlin - New York - Amsterdam.
- Puhvel J. 1991, Hittite Etymological Dictionary.H, vol.3, Berlin - New York.
- Puhvel J. 1997, Hittite Etymological Dictionary. K, vol.4, Berlin - New York.
- Puhvel J. 2001, Hittite Etymological Dictionary. L, vol.5, Berlin - New York.
- Reichardt K.M. 1998, Linguistic Structures of Hittite and Luvian Curse Formulae, Chapel Hill (PhD diss.)
- Riemschneider K. 1972-1975, Hukkana. - In: RIA IV, Berlin - New York, 489.
- Riemschneider K. 1973, Zur Unterscheidung der Vokale e und i in der hethitischen Orthographie. - In: Festschrift Heinrich Otten (Hrsg. E.Neu, Ch.Rüter), Wiesbaden, 273-281.
- Rüter Chr. - E.Neu 1989, Hethitisches Zeichenlexikon, Wiesbaden (= StBoT Beih.2).
- Sayce A.H. 1930, Hittite and Moscho-Hittite, RHA 1, fasc.1, 1-8.
- Schuler E. von 1965a, Die Kaškäer, Berlin.

- Schuler E. von 1965b, Sonderformen hethitischer Staatsverträge. – In: Fs.H.Th.Bossert (= JKF 2, Anadolu Araştırmaları II), Istanbul, 445-464.
- Schulz M. 1994, Die Terminologie des hethitischen SU-Orakeln. Eine Untersuchung auf der Grundlage des mittelhethitischen Textes KBo XVI 97 unter vergleichender Berücksichtigung akkadischer Orakeltexte und Lebermodelle I und II, AoF 21, 73-124, 247-304.
- Siegelova J. 1986, Hethitische Verwaltungspraxis im Lichte der Wirtschafts- und Inventardokumente, Bd.I-III, Praha.
- Singer I. 2002, Hittite Prayers, Leiden – Boston – Köln.
- Sommer F. 1932, Die Ahhijawa-Urkunden, München.
- Sommer F. - Falkenstein A. 1938, Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattusili I. (Labarna II.), München.
- Stefanini R. 1965, KBo IV 14 = VAT 13049 (Atti ..dei Lincei XX), Roma, 39-79.
- Tischler J. 1993, Hethitisches etymologisches Glossar, T.III, Lief.9, T, D 2, Innsbruck.
- Tischler J. 2001, Hethitisches Handwörterbuch, Innsbruck.
- Van Gessel B.H.L. 1998, Onomasticon of the Hittite Pantheon, Part 1, Leiden – New York – Köln.
- Van Loon M. 1966, Urartian Art, Istanbul.
- Weidner E. 1923, Politische Dokumente aus Kleinasien, Leipzig.
- Weidner E. 1930-1931, Die Annalen des Königs Aššur-belkala von Assyrien, AfO 6, 75-94.
- Werner R. 1960, Beschr.: J.Friedrich, Hethitisches Elementarbuch.1.Teil, Kurzgefasste Grammatik, Heidelberg, - In: OLZ, Bd.55, 380-384.
- Wilhelm G. 1997, Kuşaklı-Sarissa. Bd.1: Keilschrifttexte, Fasz.1, Rahden/Westf.
- Wilhelm G. 2005, Der Vertrag zwischen Šuppiliuma I. von Hatti mit Tette von Nuhaše. – In: Staatsverträge, Herrscherinschriften und andere Dokumente zur politischen Geschichte (Hrsg. B.Janowski und G.Wilhelm)(= TUAT Neue Folge Band 2), Gütersloh, 122-123.
- Wilhelm G. – J.Boese 1987, Absolute Chronologie und die hethitische Geschichte des 15. und 14. Jahrhunderte v.Chr. - In.: High, Middle or Low?, 74-117.
- Yoshida D. 1996, Untersuchungen zu den Sonnengottheiten bei den Hethitern, Heidelberg (= TdH 22).

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ՊԲՀ - Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան.
 ՄՄԱԵԺ - Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Երևան.
 ВОНА - Вестник общественных наук АН Арм.ССР/ИАН Армении (-ԼԶԳ և ИАН),
 Ереван.
 ДВ - Древний Восток, Ереван.
 ИАН - ВОНА
 ИФЖ - ՊԲՀ
 АВоТ - Istanbul Arkeoloji Müselerinde bulunan Boğazköy Tabletlerinden Seçme Metinler
 İstanbul, 1948ff.
 AJNES - Aramazd. Armenian Journal of Near Eastern Studies, Yerevan.
 AnSt - Anatolian Studies, London.
 ArOr - Archiv Orientalní, Praha.
 CHS - Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler, Roma, 1984ff.
 DBH - Dresdner Beiträge zur Hethitologie, Dresden, 2002ff.
 EOTHEN - Collana di studi sulle civiltà dell'Oriente antico, Firenze, 1988ff.
 HT - Hittite Texts in the Cuneiform Character from the Tablets in the British Museum,
 London, 1920.
 ИВоТ - Istanbul Arkeoloji Müselerinde Bulunan Boğazköy Tablerleri(nden Seçme Metinler),
 İstanbul -Ankara, 1948ff.
 JCS - Journal of Cuneiform Studies, New Haven.
 JKF - Jahrbuch für kleinasiatische Forschung
 KBo - Keilschrifttexte aus Boghazköy Leipzig und Berlin, 1916ff.
 KUB - Keilschrifturkunden aus Boghazköy, Berlin, 1921ff.
 LAAA - Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology, Liverpool.
 MIO - Mitteilungen des Instituts für Orientforschung (Berlin).
 RGTC - Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes (Wiesbaden).
 RHA - Revue hittite et asianique (Paris).
 RIA - Reallexikon der Assyriologie (Berlin - New York).
 StBoT - Studien zu den Boğazköy-Texten, Wiesbaden, 1965ff.
 TdH - Texte der Hethiter, Heidelberg, 1971ff.
 TUAT - Texte aus dem Umwelt des Alten Testaments, Gütersloh, 1982ff.

ZA - Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, Berlin - New York.

ZVS - Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, Berlin-Gütersloh-Wiesbaden (= Historische Sprachforschung).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԴԻՑԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Ադոնց Ն. - 7,133
 Ախսի - 121
 Ալաքսանդրուս - 81,130
 Ալփ Ս. - 81
 Ակդղղան Ռ. - 47,48,50,52
 Աճառյան Հր. - 146
 Ամմինեայա - 105,138,144
 Անանիա Շիրակացի - 119
 Աննիյա - 54, 117, 120, 121, 129, 134, 143, 144, 146, 147, 150
 Աշշուրբելկալա - 101,118
 Աշշուրեանծիրպալ II - 118
 Ատաբեյան Ա. - 7
 Առուստանդաս I - 12, 59, 66, 68, 81, 109-111, 117, 121-123, 125, 129, 131, 135, 136
 Առուստանդաս II - 86,150
 Ավետիսյան Հ. - 7
 Արամու - 120
 Արմա-Թարխունտաս - 105,138
 Բարսեղյան Լ. - 7
 Բեքման Գ. - 10,49
 Բիլ Ռ. - 66,79
 Գարսթանգ Ջ. - 118,119
 Գըրնի Օ. - 5,110,117-119
 Գիզևա - 140
 Գինդիս Լ. - 142
 Գյուտեբրոկ Հ.Գ. - 89, 94, 95, 98, 100, 101, 104, 126, 128, 135
 Գյոթցե Ա. - 9,78,79,117,125
 Գրեկյան Ե. - 118
 Գուլուլյովա Լ. - 7
 Դանուխեսպա - 105,138
 Դարդանո Պ. - 51
 Դյակոնով Ի.Մ. - 140,145
 Դուպպի-Թեշուր - 44
 Էյե - 128
 Թիզլաբալասար I - 101
 Թուրխալիյաս II - 12,108,109,122,123
 Թուրխալիյաս III - 8, 9, 11, 59, 68, 81, 86, 108-111, 113-117, 121, 124-127, 129, 133-136, 140-142, 145, 147, 150
 Թուրխալիյաս IV - 68, 105, 114, 119, 129, 130, 138, 148
 Թուրխալիյաս „կրտսեր“ - 113,114
 Թութանխամոն - 128
 Իմպարատի Ֆ. - 79,80
 Իվանով Վ. - 142
 Լաննի (= Կարաննի) - 134
 Լարոշ Է. - 111,139
 Խաթրուսիլիս I - 78,109,114
 Խաթրուսիլիս III - 68, 69, 78, 86, 105, 109, 110, 112, 114, 115, 119, 129, 148
 Խալվացիտի - 105,138
 Խանզադյան Մ. - 7,8
 Խաչատրյան Ա. - 7
 Խաչատրյան Վ. - 7,8,100,117,142
 Խուկկանա - 8-13, 16, 43-46, 48, 51-59, 66, 67, 80, 105, 108, 114, 116, 119, 121, 126-128, 131-141, 144, 146-151
 Խուցցիյաս II - 59
 Կամմենհուբեր Ա. - 11

- Կավենյակ Է. – 141
 „Կատապայի թագուհի“ - 80
 Կարանսի – 95, 121, 126, 127, 134, 136, 140, 141, 144
 Կարրուբա Օ. – 9,54
 Կոշակ Ա. – 6,8
 Կոռնելիուս Ֆ. – 78
 Կուպանտա-Կուրունտա – 46,55,148
 Կուրունտա – 114,130
 Հակոբյան Թ. – 119
 Հայնհոլդ-Կրամեր Ա. – 78,79
 Հարությունյան Հռ. – 7
 Հմայակյան Հ. – 7
 Հոյբեք Ա. – 140
 Հոֆներ Հ. – 112
 Հոսվինք տեն Կատե Ֆ. – 12,120
 Հրոզնի Բ. – 7
 Ղազարյան Ռ. – 7,8
 Ղափանցյան Գր. – 7, 116, 122, 130, 139, 141, 147
 Մադդովատուտա – 12,109,110
 Մամիկոնյան - 123
 Մանանդյան Հ. - 116
 Մասխուիլովա - 148
 Մասանուցցի - 148
 Մաստուրիս - 148
 Մարիյա – 8, 9, 11, 51, 52, 59, 66, 67, 108, 120, 121, 126, 127, 131, 132, 134, 136, 140-150
 Մարիյա „ավագ“ -140,141,146
 Մարիյա „կրտսեր“ – 139-141
 Մարտիրոսյան Ն. – 7,140
 Մարտիրոսյան Ա. - 8
 Մենուա - 121
 Մերիջի Պ. – 49,50
 Միլլեր Ջ. – 114,115
 Միտա – 12,109
 Մկրտչյան Ն. – 7
 Մյուլլեր Գ. - 14
 Մուվատալլիս II – 44,46,81,114,148
 Մուվատոնի – 148
 Մուստիս -143
 Մուրսիլիս I - 109
 Մուրսիլիս II – 9, 12, 44, 46, 54, 55, 59, 68, 69, 86, 105, 109, 111-113, 117, 119-121, 125, 129, 134, 136, 138, 143-145, 148, 150
 Նիքմեպա - 44
 Նոյ Է. – 12,13,52
 Շատտիվազա – 99,112,115,127,132
 Շարրի-Կուշուխ (= Պիլասսիլի)- 116
 Չինգիզխան – 109
 Պադդաստիշու – 59
 Պետրոսյան Ա. - 7
 Պետրոսյան Ս. – 7,117
 Պիլլիյա - 59
 Պիլասսիլի – 79,114,148
 Պիրվա (դիցանուն) – 69,79
 Պուսվեկ Թ. – 43,67,76
 Ջահուկյան Գ. – 7, 80, 121, 139, 141, 142, 146, 147
 Ռյուստեր Բ. - 13
 Սալմանասար I – 118,123
 Սալմանասար III - 120
 Սատանդուխեպա - 113
 Սարգոն II – 117
 Սարգսյան Գ. – 121
 Սաֆրաստյան Ա. - 7
 Սլկունի - 123
 Սունաստուրա - 108

- Սուպպիլուլիումաս I – 8, 9, 11-13, 16,
43, 44, 52, 59, 68, 69, 78, 86, 94, 99,
105, 108-110, 112-117, 121, 125-129,
132-139, 141-144, 147-151
- Սուպպիլուլիումաս II – 113
- Վարդումյան Գ. – 7
- Վերսեր Ռ. – 51
- Վիլհելմ Գ. – 14
- Տադոխեսպա – 113
- Տալմի-Շարբումա – 46
- Տաշեան Յ. – 7
- Տապալիյա – 85
- Տատամարո – 118
- Տարգասնալլիս – 46
- Տելեպիևոս (արքա) – 8,148
- Տելեպիևոս (Սուպպիլուլիումասի
որդին) – 114, 116, 148
- Տեստե – 132
- Տիշլեր Յ. – 50
- Ցանևանցա – 128
- Ցիդանտաս II – 59
- Ուրխի-Թեշուր – 105,114,138
- Քլենգել Հ. – 54,59,79,100
- Քլինգեր Յ. – 10
- Քոսյան Ա. – 7
- Օտտեն Հ. – 9,12,55-57
- Ֆոտեր Է. – 43, 45, 94, 95, 116, 117, 126,
132, 137, 139-141
- Ֆրիդրիխ Յ. – 10, 13, 17, 18, 43-52, 66, 67,
140, 146
- Աբարա – 80
- (A)m(m)amma – 80
- Anna – 146
- Annaniya – 146
- Annanza – 146
- Annitta – 146
- ⁴E-a – 80
- ⁴DAM.KI.NA – 80
- ⁴GAZ.BA.A.A (դիցանուն) – 81
- Hantitaššu (դիցանուն) – 44,80
- ⁴IŠTAR – 80
- Kar-an-ni-iš – 126
- La-a-an-ni-iš (= Kar-an-ni-iš) – 95
- Marakkui – 142
- Maraššali – 142
- Maraššaliya – 142
- Marinda- 142
- Ma-ri-i-ya- 52,140,142
- Piyaššili- 79
- ⁶Šeri – 54
- ⁶Zababa – 80

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Ադիլցենազ – 121
- Ազգլի – 52, 105, 116, 118-120, 123, 125,
129, 133, 134, 137-139, 142-144, 148
- Ալզի – 115,128
- Ալխա – 112
- Ադանիք – 7,116
- Ամասիա – 124
- Անի (Բարձր Հայք) – 69,136,146,147
- Անտիպոնտական լեռներ – 119
- Աշանտի – 51

- Աշշուր - 154
 Ամմունա (լեռ) - 124
 Ամուրրու - 148
 Անկարա - 6
 Առաջավոր Ասիա - 108,148
 Ասորեստան - 101,115
 Աստուվա - 108
 Արածանի - 117,121,123
 Արավանեա - 112
 Արինեա - 111
 Արիպսա - 117,143
 Արիսի - 121
 Արիսիտա - 117,121-123
 Արծաշքու - 120
 Արծկե - 121
 Արճեշ - 121
 Արմատանա - 112
 Արևմտյան Եփրատ - 119
 Արեմնեյան տերություն - 109
 Աֆրիկա - 51
 Բաբելոնիա - 115,148
 Բագայատիճ - 118
 Բաթման (գետ) - 123
 Բարձր Հայք - 7,117,119
 Բելգիա - 6
 Բթատիճ - 118
 Բյուրակն (լեռներ) - 98,100,117,119
 Բողազքալե (=Բողազքոյ) - 6
 Բոր - 124
 Գալլ (գետ) - 116,119,124
 Գազգապա - 126
 Գերմանիա - 6,8,14
 Գուրտալիսա - 112
 Դաշտային Կիլիկիա - 131
 Դուկկամա (Դուզգամա) - 118, 121-123, 143
 Դուրմիստա - 112
 Դներոյն (լեռներ) - 119
 Եգիպտոս - 110,115,128
 Եվրոպա - 6
 Երզնկա - 118, 122
 Եփրատ - 101, 110, 114, 117-119, 122, 124, 125, 148
 Զագզիսա - 112
 Զարա - 110
 Զիլե - 81,112
 Էլբիստան - 124
 Էրզրում - 119
 Էրիսիտա = Արիսիտա
 Էրջիշ - 121
 Թարխունեստասա - 114,130
 Թեզարամա - 112,125
 Թեպուրգիլյա - 112
 Թուրխալ - 124
 Թուրքիա - 6,14
 Իսխուսպիտոտա - 44
 Իստիտիեա - 118
 Իսուվա (Մուիք) - 7, 52, 98-101, 108, 109, 112, 114, 115, 117, 122-125, 127, 134-136, 149
 Իտալիա - 6
 Լաիա (լեռ) - 101,117
 Լա(խու)վազանտիյա - 124
 Լեռնային Կիլիկիա - 124
 Լյուկոս = Գալլ գետ
 Խազգա - 112
 Խաքթի (= Խեթական տերություն) - 6, 15, 43-45, 50, 52, 68, 69, 80-82, 86, 87, 99-101, 103, 108-117, 121-123, 125-132, 134-137, 139, 147-151

- Խաբթուսա – 10, 14, 50-52, 79, 86, 110,
112, 115, 124, 126, 127, 134, 136, 141,
146, 147, 149
- Խալիմանա - 143
- Խալիվա - 112
- Խալլարա - 81
- Խարանա - 112
- Խերական տերություն = Խաբթի
- Խենմուվա - 118
- Խուլ ... (քաղաք) – 98
- Խուլանա - 94
- Խուպեսնա - 80
- Խուքմա - 112
- „Խուրրի երկրներ“ - 78
- Մխանիստ (լեռներ) – 100,117
- Մուփք – 7,109,114,149
- Մուխիասպա – 99-101,117,127
- Մուխմա (Մուխմու) – 100
- Կալատմա - 112
- Կայսերի – 124
- Կասսիյա - 94
- Կատիարիյա - 126
- Կարազյուլ (լեռներ) -
- Կարախնա -
- Կարասու (զետ) - 117
- Կարգամիս – 114,116,128,148
- Կարգապազար – 119
- Կարին – 119
- Կարնա - 112
- Կեբանմադեն - 118
- Կիլիկիա – 105,114
- Կիցցուվատուն – 59,108,114
- Կումմախա – 69, 95, 117, 118, 123, 126,
127, 134, 136, 147, 150, 151
- Կուսսար - 78
- Հալեպ – 46,105,116,138,148
- Հալիս (զետ) – 86,110,118,119,124
- Հայասա (Ազզի) – 8, 9, 15, 43, 51, 52, 54,
59, 66-68, 81, 82, 95, 99, 100, 101, 103,
104, 108, 109, 112, 114, 116-129, 131-
138, 140-144, 146-151
- Հայաստան – 8,119,120
- Հայկական լեռնաշխարհ – 6-8, 15, 69,
108, 109, 114
- Հայք - 114
- Հարք - 121
- Հյուսիսային Միրիա – 86,114,116,148
- Մալարիա - 124
- Մայնց - 14
- Մաշատիյուրք – 81, 110, 112, 113, 123-
125, 165, 136, 142
- Մասա - 94
- Միջագետք - 105
- Միտտանի – 86, 89, 110, 112, 114-116,
127, 128, 132, 139, 150
- Միրա - 148
- Մոնղոլական տերություն – 109
- Մուծածիր – 120
- Մուշ - 121
- Նաիրի - 101
- Ներիկ – 111
- Նուխաշշե - 132
- Ողական – 123
- Չորում - 6
- Պախիսուվա – 98, 109, 110, 117, 118, 121-
123
- Պիտտեյարիկ – Պիտտիյարիգա
- Պիտտիյարիգա – 44,118
- Ջիմին – 118,122
- Սալա – 122,123

- Սալեա լերինք - 123
 Սալեաձոր - 123
 Սակադդունուվա - 124
 Սամուխա - 86,110,112,115,119,125
 Սանախուխտտա - 124
 Սերաստիա - 124
 Սեխա - 148
 Սիրիա - 115,128
 Սիվաս քաղե - 123
 Սուլի - 123
 Վան - 120
 Վանա լիճ - 101,116-118,120,122
 Վանի թագավորություն - 120
 Վերին երկիր - 85, 104, 112, 119, 124-127, 129
 Վերին Եփրատ - 110,124
 Վիլուսա - 81,130
 Վյուրցբուրգ - 8,14
 Տավատենա - 118
 Տավրոս - 115
 Տասպիզգա - 81,85,112,113,123,124,142
 Տեմիյա - 122
 Տիգրիս (գետ) - 123
 Տիմ(ա)նա - 112
 Տիմիյա - 98,122
 Տուշպա - 120
 Տուպացցիյա - 124
 Տուվանուվա - 124
 Տուրուբերան - 123
 Ցիմենու - 122
 Ցիպպասպա-Ցարիյատի - 109,110
 Ուտլունիսա - 118
 Ուրա (Հայաստ) - 118,131,147
 Ուրա (Դաշտային Կիլիկիա) - 131
 Ուրարտու - 120,121
 Ուրուատրի - 101,118,123
 Փոքր Ասիա - 6, 14, 69, 86, 108-110, 112, 124, 125, 128, 129, 142, 148
 Փոքր Հայք - 7
 Քանես - 69
 Ֆրանսիա - 6
 [...սլ]ակուլլա - 128
 Abaeni - 101
 Abarsiuni - 101
 Adaeni - 101
 Alahzana - 44
^{URU}Alha - 112
 KUR ^{URU}A-mur-ri - 79
 Aparuni - 101
 Apzišna - 44
^{URU}Arawanna - 112
^{KUR}Arhi - 121
^{URU}Arhita - 121
^{URU}Armatana - 112
^{KUR}Atkun - 118
 Aturgini - 101
^{KUR}Az... - 137
 Daieni - 101
^{URU}Durmitta - 112
 Garahna (Karahna) - 44,56
^{URU}Ga-az-pa-aš-ša - 94
^{URU}Gurtališša (Kurtališša) - 112
^{HUR.SAG}Haliwa - 112
^{HUR.SAG}Harana - 112
 KUR ^{URU}Hatti - 45,99 (^{URU}Hatti),135
^{URU}Hattuši - 99
 KUR ^{URU}Hayaša - 126
^{URU}Hazga - 112
^{KUR}Himme - 118
 Hupišna - 44

- URU Hurma - 81,112
 Ibhupitta - 44,124
 SADU Jatkun - 118
 URU Kalaśma - 112
 HUR.SAG Karna - 112
 URU Kat-ha-ri-ya-aš - 94
 Kirini - 101
 Kulibarzini - 101
 HUR.SAG Laha - 127
 Peceric - 118
 Pegerig - 118
 Pertek - 118
 Pilakinni - 101
 Šakdunuwa, Šakudunuwa - 124
 URU Šala - 122,123
 KUR Salua - 123
 Sinibirni - 101
 Suhmu, Zuhma - 117
 Tahaya - 44
 URU Tegarama - 112
 URU Temiya (URU Ti-im-mi-ya) - 98,122
 URU Tepurziya - 112
 URU Tim(a)na - 112
 KUR Uatqun - 118
 URU Uayais - 117
 Unzamuni - 101
 URU Zazziša - 112
 [Zi]quni - 101
 URU Zuhhapa - 127

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. «Մուզպիլուլիումա - Խուկկանա» պայմանագիր

- 1.1. KBo V 3 ԴԿ I 1-20
- 1.2. KBo V 3 ԴԿ I 21-41
- 1.3. KBo V 3 ԴԿ I 42-59
- 1.4. KBo V 3 ԴԿ II 1-21
- 1.5. KBo V 3 ԴԿ II 22-42
- 1.6. KBo V 3 ԴԿ II 43-64
- 1.7. KBo V 3 ԴԿ II 76-83, 2^Կ III 1-27
- 1.8. KBo V 3 2^Կ III 28-49
- 1.9. KBo V 3 2^Կ III 50-71
- 1.10. KBo V 12 III 1-19, KBo XIX 42
- 1.11. KBo XIX 43, KBo XIX 43a
- 1.12. KBo XIX 44 2^Կ
- 1.13. KBo 44 ԴԿ, 44a, 44b
- 1.14. KBo XXII 40, KUB XI 35
- 1.15. KUB XIV 6
- 1.16. KUB XIX 24
- 1.17. KBo LIII 309, KBo LIV 12
- 1.18. KUB XXVI 37, KUB XXVI 38
- 1.19. KBo XIX 56, KBo XIX 57
- 1.20. KBo L 120
- 1.21. KUB XI 41, HT 85

2. «Թուդիալիյա - Մարիյա + Հայասայի ժողովուրդ» պայմանագիր

- 2.1. KBo V 3 2^Կ IV 1-24
- 2.2. KBo V 3 2^Կ IV 5-12
- 2.3. KBo V 3 2^Կ IV 25-43

3. Այլ տեքստեր

- 3.1. KBo VI 28 ԴԿ I 1-19
- 3.2. KBo VI 28 ԴԿ I 20-33, KBo VI 28 2^Կ I 1-6, KUB XXVI 48
- 3.3. Դիպլոմ 10 - KUB XIX 11 ԴԿ I
- 3.4. Դիպլոմ 13 - KUB XIX 10 ԴԿ I 7-22

- 3.5. Դիտված 13 - KUB XIX 11 ՀԿ IV 1-34
- 3.6. Դիտված 13 - KUB XIX 11 ՀԿ IV 29-44
- 3.7. Դիտված 39 - KBo XIV 13
- 3.8. Դիտված 40 - KBo XIV 14
- 3.9. Դիտված 25 - KUB XXXIV 23
- 3.10. KUB XVIII 2 ՀԿ III

Արամ Վաղարշակի Քոսյան

Մ.Թ.Ա. XIV ԴԱՐԻ ԽԵԹԱ-ՀԱՅԱՍՏԱՎԱՆ
ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

Հրատարակչության տնօրեն՝
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Էջարյոզ՝

Էմին Մկրտչյան
Արա Բարդախանյան
Գրիգորի Հարությունյան

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70x100/16:
Թուղթը՝ օֆսեթ: Ծավալը՝ 11+2 տպ. մամ.: Տպաքանակը՝ 300 օր.:

«ԶԱՆԳԱԿ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23-25-28
Հեռախոսո՞ւն՝ (+37410) 23-25-95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am
էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am